

Мектеп кітапханасы

БЕРДІБЕК СОҚПАҚБАЕВ
МЕНІҢ АТЫМ ҚОЖА

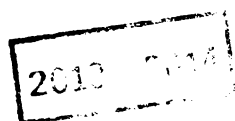

Мектеп кітапханасы

БЕРДІБЕК СОҚПАҚБАЕВ

МЕНИҢ АТЫМ ҚОЖА

050740

Алматы
Әкімшілік жүйесі

Алматы
"Жазушы"
2001

Редакторы А. Естен.

Соқпақбаев Б.
С 63 Менің атым — Қожа: Повестер.— Алматы: «Жазушы», 2001.— 208 бет.

Көрнекті қаламгер Бердібек Соқпақбаевтың бұл бір томдығына көпшілікке кеңінен танымал «Менің атым — Қожа», «Жекпе-жек» повестері беріліп отыр. Алғашқы шығармада мектеп өмірі, ауыл балаларының бал дәурен шағы қызықты да тартымды суреттелсе, екінші повесте он алты жасар чемпион атанған Мұрат есімді оқушының спорт әлеміндегі өсу жолы әсерлі баяндалады.

С 470225201 - 68
402(05 - 2001) құлақтандырусыз - 2001

ББК 84 Қаз 7-44

ISBN 5-605-01769-1

© «Жазушы» баспасы, 2001

Кіріспе орнына

Оллаһи, мақтанғаным емес, достарым, шындықты айтып отырмын — әттең жазушы болсам деген арман менің көкейіме ерте ұялады. Үшінші, төртінші кластарда оқып жүргеннің өзінде-ақ ақындық даңқым мектептен асып, бүкіл ауылға жайылды, “ақын бала” атана бастадым.

Бұл сөз бастапқы кезде менің жанымға тікендей қадалушы еді. Сосын мен мынандай ойға келдім. Талант деген адамға туа бітетін нәрсе. Мен оны ешкімнен сұрап, немесе ұрлап алған жоқпын ғой. Олай болса, тағдыр басқа салған соң көнбеске амалым қанша.

Жалпы, үлкен ақындар өлеңді тек шабыты келгенде ғана жазатын көрінеді ғой. Ал менің шабытым қашанда қаламымның ұшында жүретін секілді. Тек уақыт тауып отырсам болды, көсілтіп жазып тастаймын. Ол-ол ма, кейде тіпті жаңа бастаған дәптерді тез толтыруға асық болып, бүгін пәлен шумақ өлең жазамын деп, жоспарлап алып та жазамын.

Адам деген өседі ғой. Мен көпе-көрнеу шарықтап өсе бастадым. Өлеңдерім класс, мектеп қабырға газеттерінде тоқтаусыз жарияланатын болып алды. Тіпті мен өзім ұсынғанды қойып, олар өздері жалынып сұрайтын дәрежеге жеттім. “Май туралы бір өлең жазып бере қойшы”, — дейді. “Неше шумақ болсын?” “Төрт шумақ”, “Жарайды”. Сабақ үстінде отырып-ақ жазып тастаймын. “Тәртіп жөнінде бір өлең жазып бере қойшы”. “Класта қалғып отыратындар жөнінде бір сықақ өлең сүйкеп жібермес пе екенсің? Бірақ бастан-аяқ жағымсыз болып жүрмесін. Әуелі қалғымай сергек отыратын бір баланы сыпаттап ал”. Мінеки, осы секілді заказдар отряд, класс қабырға газеттерінен қарша борап түсетін болды.

Бұның бәрі бір кезде мен үшін зор қуаныш, дәреже еді. Бірақ бертін келе үйреншікті нәрсеге айналды да, қанағат болудан

қалды. Өлеңдерім неғұрлым көп жарияланған сайын соғұрлым назар аудармайтын, селт етпейтін болып алдым.

Адамды, меніңше, арман жетелейді алға қарай. Мен енді өлеңдерімнің типография әрпімен теріліп, жұрт ақша төлеп, сатып алып оқитын нағыз шын баспасөзде жариялануын аңсай бастадым. Шіркін, қандай тамаша болар еді. Айталық, мектепке “Пионер” журналының жаңа номері келе қалды. Балаларға таратып беріп жатыр. Сол кезде журнал бетін бұрынырақ ашқан біреу: “Ау, мынаны қараңдар. Қожаның өлеңі басылыпты!” — деп айқайлап жіберді... Иә, менің өлеңім. “Қожа Қадыров” деп, тайға таңба басқандай айқын жазылған.

Шіркін-ай дәл осындай жағдай бола қалса, Жанар қайтер еді. Менің талантыма, өскенде әйгілі ақын-жазушының бірі болатындығыма оның көзі жетер еді-ау. Сосын ол маған, мүмкін, басқаша қарар еді.

Жантас оңбаған қайтер еді. Көре алмай жарылып кетер ме еді. Ол пәле қарап қалар деймісің, “бұл мен білсем, басқа Қожа Қадыров шығар” деуден де тайынбас.

Күндердің бір күнінде тәуір деген бір топ өлеңімді жотадан басып жүріп, таңдап алдым да, тәуекел деп, Алматыға, “Пионер” журналына айдадым. Менің астананы өлеңмен бомбалауым осылай басталды.

Бірақ неге екенін білмеймін, сол өлеңдерімнің бір де бірі жарияланбады.

Енді мен тағы бір қылыққа бастым. Әлгі “Пионерге” жіберген өлеңдерімді қайта көшірдім де, “Қазақстан пионері” газетіне айдадым. Мүмкін соларға ұнап қалар. Жоқ, бұл әдісімнен де түк шықпады. Жіберген өлеңдерімді олар да жаратпады.

Бұған жасыған мен жоқпын, қайта ширыға түстім. Бір-екеуіне ғана жіберіп, өзгелерін құр тастасам, өкпелейтіндей-ақ, енді өлеңдерімді көп дана етіп көшіріп, өзіме аты мәлім газет-журналдарға түгел жібере бастадым. (Сондағы қарау ойым: бірі баспаса, бірі басар.) Әлгідей етқызу үстінде бір топ өлеңім “Үгітші блокнотына” кетіп қалған екен, соңынан редакция өлеңді қайда ұсынуды білмейтін адамнан қандай ақындық шықпақшы деп, өзімді бәлем, келемеждеп жауап жазғанда, ұялғаннан жерге кіріп кете жаздадым.

Менің бір риза болатыным — өлең жіберген жердің қай-қайсысынан да жауап келеді. “Жалпы алғанда, ақындық қабілетің бар көрінеді. Бірақ әлі де болса көп ізденіп, көп оқып,

үйренуің керек”... деген тәрізді үміт ұшқынын тастай жазған жылы жауап алсам, төбем көкке екі елі жетпей қалады. Шекесіне редакция маркасы қондырылған мұндай хаттарды балалардың бәріне мақтанып көрсетем. Білсін менің кімдермен байланысым бар екенін.

Ал кей хаттардың сөзі қаталдау да, аяусыз боп келеді. Аты мәлім ақынның бірі өткен күзде “Саған өлеңмен бас қатыруға әлі ерте сияқты. Өлеңдеріңнен өзіндік ештеңе таба алма-дым”,— деп жазыпты. Бұл мен үшін төбемнен тас құлағанмен тең болды. Осы секілді ұнамсыз жауап алсам, оны өзгелерге көрсетпек түгіл, мектептегі ақындық даңқыма нұқсан келтірер деп, табанда жоямын.

Ақыры редакциялардың қай-қайсынан да көңілім қалып болды. Соларға өлең жіберем деп, конверт, марка сатып алып, қанша ақшам қарап болды десеңші. Одан да соның бәрін жинап, конфет алып жесем ғой, мықтап бір жырғамас па едім.

Мейлі, баспаса баспай-ақ қойсын. Оған бола мен арман еткен нысанамнан, сірә да, жалтармаспын. Солардың ызасынан енді міне өлеңді қойып, соқталдай повесть жазғалы отырмын. Бәрі кітаптағыдай болу үшін оқиғаларды тарау-тарауға бөлемін де, әр тарауға ат қоямын. Өтірік ештеңе қоспаймын.

Бірінші тарауда

*Оқушы шығарманың бас кейіпкерімен,
яғни менімен танысады.*

Менің атым... Атымды айта бастасам, тілім таңдайыма жабысып қалғандай болады да тұрады. Адамның атынын сүйкімді болуы да зор бақыт па деймін. Мәселен, Мұрат, Болат, Ербол, Бакыт деген аттарды алып қарандаршы. Айтуға да ықшам, естір құлаққа да жағымды. Әрі мағына жағынан да, қазақ тілінен сабақ беретін Майканова тәтейше айтқанда, бұлар жоғары идеялы есімдер. Мұндайлар өз атын кәдімгідей мақтаныш көріп, біреумен таныса қалса, мәнерлеп, көтеріңкі дауыспен айтады. Ал енді айтуға да, естуге де қолайсыз есімдер бар. Өзге түгіл өзіне де ұнамайды-ақ. Әттең қолдан келсе, табанда өзгертіп, әдемі аттардың бірін иемденіп алар едің. Бірақ амалың нешік, сен қызылшақа болып, жөргекте жатқанда, сондағы ақымақтығыңды пайдаланып, әке-шешен немесе шілдеханаға келіп, дуылдап отырған басқа біреу солай атап жіберген. Өкембайдың баласына Тыңжыртар деп ат қойған секілді өзге қызу жұрт сол арада ду қостап, осы болсын баланың аты, осы болсын, мұнан жақсы атты дүниені шырқ айналсақ та таппаймыз дескен. Міне сол күннен, сол мезеттен бастап, әлгі ат сенімен бірге туғандай маңдайыңа шапталған да қалған. Енді одан көзің тіріде қашып құтыла алмайсың. Ұнатпасан да, мойнына іліп жүре бересің.

Өмірде осы тәрізді әділетсіздіктер толып жатыр. Жуырда мен газеттен оқыдым: қытайлардың ат қоюы қызық болады екен. Бала бес-алты жасқа толғанша, оның тәуелді аты болмайды. “Ортаншым”, “кенжем”, “сүйіктім”, “жұпарым” деген секілді шартты атаумен атап жүреді. Ал есі кіріп, бес-алты жасқа толғаннан кейін, бала өзіне қандай есім ұнаса, соны таңдап алады. Міне, әділдік деген. Осы дұрыс емес пе?

Жарайды, өткенге өкініш жоқ дегендей, істің турасына көшелік. Менің атым — Қожа. Көріп отырсыңдар, пәлендей әйдік ат емес.

Шынын айтсам, бұл о баста Қожа емес, Қожаберген екен.

Туу куәлігінің өзінде солай деп жазылған. “Бірақ дүниеде не килы ғажайып құбылыстар бола беретіні тәрізді, бертін келе Қожабергеннің “құйрығы” үзіліп түсіп қалыпты. Бұл құбылыстың дәл қай жылы, қай айда, қай күні болғанын тап басып ешкім де айтып бере алмайды.

Сонымен мен өзім ес білгелі Қожамын. Ауыл-аймақтың бәрі солай атайды.

Біз бір класта екі Қожа бармыз. Сүттібайдың үлкен баласының аты да Қожа. Оқушылар екеумізді шатастырып алмас үшін өңімізге қарап, мені қара Қожа, оны Сары Қожа деп атайды.

Әуел баста мен бұған да шамданып қалатын едім. Бірақ жүре-бара құлағым үйреніп, дағдыланып кеттім. “Қара Қожа” дегендерге “әу” деп, жалт қарайтын болдым.

Жантас тәрізді құжақтар осының өзін де дұрыс айтпайды, әдейі бұзып, келемеждеп, “Қара Қожа” деудің орнына “Қара Көже” дейді. Мен байқамай қалып “әу!” деймін. Бірақ бұл қылығы үшін, бейшараның обалы нешік, тиісті сыбағасын менен талай рет алды...

Фамилиям Қадыров. Бір кезде “Қадырұлы” деп те жазып жүрдім. Бірақ жұрттың бәрі “ов” болып жатқанда менің олардан ала-бөтен жырылып шыққаным жарамас дедім де, “Қадыровка” қайтып келдім.

Қадыр — менің әкем. Ех, шіркін дүние-ай, десеңші! “Әке” деген сөзді айтқанда, жүрегім қарс айрыла жаздайды-ау. Қандай жақын, қандай ыстық. Балалар менің әкем өйтті, менің әкем бүйтті. Менің әкем ананы сатып әперетін болды, менің әкем мынаны сатып әперетін болды деп, мақтаныш етіп жатады. Ал мен болсам, әкемнің қандай адам екенін де білмеймін. Өйткені ол, майданға аттанғанда мен екі жастамын. Екі жасар ақымақ не біледі, не түсінеді? Сол кеткеннен абзал әкем мол кетті, оралмады...

Ех, қайран әкем. Егер сен тірі болсаң, мүмкін мен бұдан гөрі басқадай болар ма едім. Кім біледі, жер-өлемді шулатып, сотқар Қожа атанып жүргенім әкесіз жетім өскендігімнен де шығар.

Кімге де болса бір әке әбден керек. Тіпті селкілдеген шалдардың өздері кейде “жарықтық, әкем анандай еді, әкем мынандай еді” деп, еске алып, армандап отырмай ма?

Ал, күйеу керек пе әйелге? Меніңше, әбден керек. Кейде Миллат мамам әкемнің суреттерін ақтарып қарап, отырады да, мұңға батып, бір түрлі егіліп кеткендей болады. Кірпігі жасқа шыланады... Мен сол кезде маматайымды керемет аяп

кетем. Бірақ аяғанмен не пайда, білем, сезем неге күйзелетінін.

Егер оның күйеуі, яғни менің әкем тірі болса, Қаратай ұятсыз мамама өзеуреп сөз айтпақ түгіл, оның маңынан жүре алар ма еді.

Сөйтіп, мен сендерге өзімнің аты-жөнімді айттым. Ал көркем шығармада кейіпкердің кім екені аталып қана қоймай, сырт бейнесі қоса сипатталатын дәстүр бар ғой. Енді соған көшейін. Тоқтаныз, бұл үшін әуелі өзімді өзім айнадан байыптап қарап алайын... Мынау, міне, мұрным. Әжем кейде менің атымды атамай “тампыш неме” дейді. Оның айтқаны ып-рас екен ғой. Екі танауыма екі саусағым еркін сыйып кетерлік, қосауыз мылтықтың аузындай үнірейіп тұр. Екі шекемнің шығынқылығы болмаса, басым қарбыз тәрізді доп-домалақ, тап-тақыр. Шашымды Әубәкір шал кеше ғана ұстарамен сыпырып алып тастаған.

Ох, менің шашым! Қаттылығы, қайраттылығы шошқаның қылшығынан бір кем емес. Осы ауылда оны алуға жарайтын бір ғана ұстара бар — ол Әубәкірдікі. Оның өзі де алғаш салған бетте тұтқырланып, жүрмей қалады. Шашымды әр алған сайын Әубәкір мені бірінші рет кездестірген адамдай таң қалып бітеді.

— Япыр-ай, мұндай да шаш біте береді екен-ау! Мынау шаш емес, тікенек қой. Тікенек. Мінезіннің шатақтығы осыдан-ақ көрініп тұр.

Сыпатталмаған енді нем қалды! Қаралығымды әуел баста-ақ айтқанмын. Сол жақ құлағымның астына таман бір түйір қалым бар. Бәтшағардың бітпейтін жерге бітуін қарашы. Одан да бетімнің ұшына таман болсашы. Сонда әдемірек көрінер ме едім. Бір азуымды былтыр... жә, оны айтудың қажеті де болмас. Кімнің тісін құрт жемейді дейсін және ол былай қарағанда көрінбейді де.

Ал бойымды біреулер орта бойлы дейді. Әжем болса, әкен тәрізді сұнғақ боласың дейді. Кімдікі рас екенін құдайым білсін. Өткен күзде мектепте дәрігер қарап өлшегенде, бір жүз отыз тоғыз сантиметр шыққан едім. Егер шашым болса, жүз қырық шығуы сөзсіз еді. Тақыр бас жүргеннің осындай залалы да бар. Жасым он екіде. Бесінші класты бітіріп отырмын.

Повестің бірінші тарауын осымен доғарамын да, келесі тарауға көшемін.

Екінші тарауда

Қаратай жайында айтылады

Күні бойы футбол ойнап, әбден қалжырадым. Ойын үстінде шаршағаның онша аңғарылмайды. Енді міне дел-сал болып, өзімді өзім әрең сүйреп келе жатырмын. Аяққа қонған шанды қарашы, бір елі. Шіркін-ай, осы бойда барып, күмп етіп, өзенге қойып кетер ме еді.

Өзен бойына көз тіксем, қыздар шомылып жүр екен. Мейлі, шомыла берсің, оларға да салқындау керек қой. Ал мен әуелі тамақтанып алайын, ішім итше қыңсылап, түйені түгімен, нарды жүгімен жұтып жібере жаздап келе жатқам жоқ па.

Қораның бұрышын айнала бергенім сол еді — көзім есік алдындағы тажалға түсті. Жүрегім дір етіп, бойымды дереу жиып алғандай болдым. Тажал тапжылар емес. Ежелгі дағдысы бойынша біздің босағаны иіскеп, мелшиіпті де қалыпты.

Тажал деп отырғаным сыры көше бастаған, жағал-жағал үш дөңгелекті, көкшіл көне мотоцикл. Әр жексенбі сайын оның көрген күні осы, біздің қорадан шықпайды.

Мотоциклдің иесі — көрші колхоздағы комбайншы жігіт Қаратай. Жігіт деймін-ау, қайдағы жігіт. Беті әжім-әжім, сакалы тікенектей кәрі біреу.

Қаратайды мен қандай жексұрын көрсем, жағал мотоциклді сондай жексұрын көрем. Өйткені оны құстай ұшырып, зырылдатып, лезде алып келетін осы антұрған емес пе.

Бұдан бір жыл бұрын Қаратайдың әйелі дүние салған екен. Әйелі дүние салды деген сөз, өзі бойдақ қалды деген сөз. Ал өзі бойдақ қалғаннан кейін тағы да үйленбекші. Осы арада кімге деген сұрақ туады. Дүниеде өзге әйел құрып қалғандай Қаратайдың есек дәме көңілі менің Миллат мамама ауатын тәрізді. Жағал мотоциклдің әр жексенбі сайын біздің босағаны иіскеп, қаңтарылып тұруындағы гәп, міне, осы.

Әрине, бұл мәселе жөнінде менен ақыл-кеңес сұрап жатқан ешкім жоқ. Бірақ мен Қаратайға іштей кіжінемін де, атаңның басы менің мамам тиер саған деген сөзді айтамын.

Үйге кіре беріп, мен мотоцикл дөңгелегін теуіп жібердім. Кім иемденсе, соған құлшылық ететін меніреу техника бұған не жауап қатсын. Зырк етіп, бір тербелді де, үнсіз қала берді.

Ауыз үйде әжем күбі пісіп тұр екен. Ертеден қара кешке

бір тыным алмайтын бейнеткор әжем-ай. Күмпілдетіп піскенде, қарашы, күбінің түбін түсіре жаздайды. Орамалы сырғып, желкесіне түсіп кеткен. Көпті көрген бурыл басы бусанып, тер иісі келеді. Қолымдағы допты тарс еткізіп, босағаға тастай бердім де, мен сол екпініммен төр үйге қарай беттедім.

Жұмысын дереу доғарды да:

— Әй, мына түрінмен қайда барасың? Онда кісі отыр,— деді әжем.

Өзі қызық кісі, кім отырғанын мен білмейді деп ойлай ма екен.

— Кісі болса қайтушы едім!

Даусым қатты шығып кетті. Мейлі, естісе, ести берсін.

Есікті жұлқып ашып, кіріп келдім. Қаратай мен мамам терезе алдындағы столда, әдеттегіше, бетпе-бет әңгімелесіп отыр. Екеуі бірдей маған қарады. Қаратайдың жүзінде менің келуімді жаратпаған абыржу бар. Ал мамамның тіксініп шытына қараған қабағынан мына тасыр жүрісімнің оған да ұнамағанын бірден аңғардым.

Осы бойда бұрыштағы кітап шкафыма қарай өтіп бара жатыр едім, Қаратай күлімсіреген дауыспен:

— Әй, Қожатай, сәлем қайда?— деді.

Жасы үлкен таныс адамға сәлем бермеу — көргенсіздіктің белгісі деп, мамам мені талай баулыған. Сол парызымды амалсыз өтеп:

— Саламатсыз ба,— дей салдым.

Үлкендердің үстіне бұйымтайсыз, етқызулықпен кіріп келгендіктен, енді амалсыздан бірдеңе істеуім керек болды. Ту сыртымды мамам мен Қаратайға беріп, шкафтың ең төменгі сөресіндегі газет-журналдарды мақсатсыз ақтарып, күйбеңдеп жатырмын. Нені іздеп, нені таба алмай жатқанымды бір құдай өзі біледі. Ал екі құлағым мамам мен Қаратайда.

— Иә, биылғы көктем жауынды болды,— деп бастады Қаратай ендігі әңгімесін.— Біздің “Коминтерннің” астығы да белуардан кеп, жайқалып тұр. Енді күзгі бұршақ-нөсерден аман болса, жұрт рызығы жаман бола қоймас.

Әңгіме желісінен жалт беріп, Қаратайдың не болса соны айтып кеткенін мен бірден түсіндім де, тағы не дер екен деп, еңсемді көтерместен, өзіммен өзім болғансып, күйбеңдей бердім.

— Жаман бола қоймас,— деп, қостады мамам Қаратайды бейкам үнмен. Оның даусынан: “Ех, Қаратай, менің баламды

өйтіп алдарқата алмайсың. Ол бәрін де сезеді, бәрін де түсінеді”, деген мағына аңғарылатын еді.

Арада бірнеше минут үнсіз өтті. Кенет мамамның:

— Балам,— деген қатқыл үні естілді,—сенің сонша күйбеңдеп, таба алмай жатқаның не нәрсе?

Бұл сөз маған алты өрме қамшымен жоталата тартып жібергендей әсер етті. Әсіресе, “балам” деген сөздің зәрі күшті-ақ еді. Өйткені жайшылықта мамам менің атымды атайтын. “Балам” деген мынау ресми үні “үлкендердің сөзіне тыншылық істемек болған бұл сасық қулығынды таста” деп, жекіргенмен бірдей еді. Соны тез ұқтым да, қолыма тиген бір журналды ұстап, тайып отырдым.

Қаратай бұл күні біздікінде кей-кейдегідей ұзақ отырып алған жоқ. Менің соңымнан кешікпей ол да шықты. Басқа уақытта, кетерінде, әжеммен көңілді қоштасып, маған да бірнеше жылы қалжың, ойын сөздер айтып, жаратпағаныма қарамастан арқа-басымнан қағып аттанатын. Кейде: кел, отыр, ауылды бір айналдырып, серуендетіп әкелейін деп, жалбақтап, көңілімді тапқысы келетін. Бұл жолы олай емес, кара сұр жүзі онан әрмен күреңітіп, еңсесі түсіп шықты. Ауыз үйдің төрінде тамақ ішіп отырған мені кою қасты салбыраған ауыр қабағының астынан солғын ғана бір шолды да, үндемеді. “Бәйбіше, қош болыңыз”,—деп, әжеме арнаған сөзін де әйтеуір міндет санап, иегінен оздырмай, жүрдім-бардым айтып, бөгелместен шығып кетті. Енді бір сәтте мотоциклдің пырс-пырс етіп, шашала от алған үні, оның сонынан мылтық атылғандай патырлап, құлақ тесерлік жайсыз бір іртік дауыстар естілді. Біздің қорадан суырыла шыққан осы үн үсті-үстіне жиілеп, көшенің басына қарай алыстап бара жатты.

Үшінші тарауда

*Мен өз ойымнан хабар беремін және
құмдағы із жайлы сөз болады.*

Қаратайдың тез жөнелгеніне мен қуанышты едім. Осы кеткеннен қарасы біржолата өшсе. Мамамның Қаратайға шынымен күйеуге шыққысы келе ме? Мүмкін емес. Бөтен біреуге... тікенек сақал көп-кәрі Қаратайға... жо, жо, ол оған шықпайды күйеуге. Тіпті жас болсын, қандай болса, сондай болсын, мамама керегі не бөтен күйеудің? Біз, әжем үшеуміз, құдайға тәуба, онсыз да жаман тұрмаймыз ғой. Қарнымыз тоқ, көйлегіміз көк. Мен әлі оқу бітіріп, ер жетемін,

университетке түсем. Жазушы болам. Міңе, сол кезде мен мамама, егер ажалы жетіп, өліп қалмаса әжеме де, өмірдің нағыз бақытын көрсетемін.

Осы ойымды түп-түгел ақтарып, мамама айтқым келеді. Бірақ қалай айтарсың, ұят бір түрлі. Жок, мамамнан ондай қылық шығуы мүмкін емес. Қаратайды ол жай сыйлайтын шығар. Менің ержетіп қалған балам бар, мен күйеуге тимеймін деп, басалқы айтып, түсіндіретін болар. Бірақ Қаратайдың оны түсінгісі, ұккысы келмейді. Көлеңкедей еріп, мамамның соңынан екі елі қалмайды. Ух, осы бір сұғанақ, тәртіпсіз еркектерді ме...

Жок, менің мамам күйеуге шығуы мүмкін емес. Ол бізді ешуақытта да тастамайды. Ол ақылды, тәрбиелі адам. Ауылдың үлкен-кішісінің бәрі бірдей алдынан қия басып өтпей, хан көтеріп, құрметтеп тұратыны да сол мінезінен емес пе. Онсыз мамамды екі бірдей сайлауда қатарынан аудандық советке депутат етіп сайлар ма еді.

Бұның бәрі менің басыма тыңқиып тойып алғаннан кейін келген ойлар. Аш қарынға данышпан болып жетістірмейсің.

Шомылайын деп, өзенге келе жатырмын. Күн көкжиекке төніп барып қалса да, ыстық әлі қайтпаған, иығым мен шекемнің бір жағын қарып, күйдіріп барады. Төменгі егінжай жаққа көз жіберсем, темір пештің жалынындай лапылдап, дарияша жөңкілген ұшы-қиырсыз сағым толқыны. Егіннің арасындағы кара жолмен шанды аспанға бұрқыратып зырлап кетіп бара жатқан, дәу де болса, әлгіндегі Қаратайдың тап өзі. Бар сол тойғаныңмен. Ех, шіркін, егер мамамның орнында мен болсам, оған не айтуды білер едім. Сосын Қаратай маңыма жоламақ түгіл, қарамды да көрмес еді.

Күн ыстықта су да тартылып, азайып қалады. Әншейінде көгілдірленіп, аспан түстес болып жататын. Айтпақшы, әлгінде осы арада қыздар шомылып жүр еді ғой. Іштерінде Жанар да болған шығар. Жанар. Атын қандай әдемі. Сендердің бұл қызбен танысып коюларың керек. Осы повестің бас кейіпкерінің бірі болуға Жанар татитын қыз. Екеуіміз бірге оқимыз. Жанар, біріншіден, кластағы ең бір ақылды қыз. Екіншіден, сұлу. Әсіресе қызыл береткасын киіп жүргенде, сондай құлпырып, жайнап кетеді. Даусы қандай шіркіннің, ән салғанда тындасаң! Басына үкілі тақия киіп, мың бұралып, камажайға билегенін көрсең. Барып тұрған өнерлі қыз. Кластағы бірінші үздік оқушы.

Ал енді айтып көр оны повестің басты кейіпкерінің бірі бола алмайды деп.

Жанарды ойыма алсам, менің ішім гүл жайнап кеткендей болады.

Мейлі, біздің класс жетекшіміз Майканова мені жамандай берсін, сотқар деп, ұрса берсін. Мен өзімнің көкейтесті арманымды, жанымның түкпірінде маздап жанған құпиямды Жанарға бір жөні келгенде ақтарып айтып берсем, менің кім екенімді ол таныр еді. “Е, бәсе, Қожа осындай екен ғой. Талант деген түбінде жарып шықпай қоймайды”, — дер еді. Шіркін-ай, былай болса: адам әуелі үлкен болып жаралса. Өмірдегі өзіне тиісті қызмет мамандығын атқарып болғаннан кейін барып, балаға айналса. Сонда маған Майканова қалай қарар еді. Үлкен кезінде ол әйгілі жазушы болған, оның есімі бүкіл дүние жүзіне мәлім. Олай болса, менің оған әкірендей бергенім жарамас, жазушыны сыйлау керек деп, тәубасына келер еді.

Бірақ амал қанша, өмірде бұлай болмайды, болмақ емес. Әуелі беделсіз, білімсіз бала болып жараласың. Сенің үлкейгенде қандай адам болатынында ешкімнің шаруасы жоқ. Екіншісі бірі саған ақыл айтып, үстемдік жүргізбекші болады. Ақ, қаранды айырып, жаныңның түкпірінде не бар, не жоғына үнілмейді.

— Қожа тәртіпсіз!

— Қожа оңбаған!

Осылайша шу көтеріп, даңғазалап алып кеп жөнеледі.

Су жағасы жайдақ, құмдауыт. Тырс етіп, менен өзге бір баланың келмеуін көрдің бе. Жалғыздан-жалғыз шомылу да көңілсіз. Судың шетіндегі дымқыл құмда біреудің жалаң аяқ ізі сайрап жатыр. Мүмкін, осы Жанардың ізі шығар. Тани қоятын адамдай еңкейіп үніліп тұрып қараймын. Иә, Жанардың ізі. Ақырын ептеп қана аяғымды салып байқаймын. Із аздап кішілеу келеді. Иә, бұл Жанардың ізі болуға тиіс. Бойымды тәтті бір сезім жайлайды да, со күйде кимылдамастан тұрып қаламын.

Төртінші тарауда

*Жантасқа пионер лагеріне баруға
жолдама беріліп, маған берілмеу жайы,
менің шәт-шәлекей ашулануым айтылады.*

Танертенгі шайымды ішіп алғаннан кейін аяндап, мектептің спорт алаңына қарай келе жаттым. Қолтығымда добым бар. Біздің “Спартак” кеше қайраттықтардан жеті де бес болып ұтылған еді. Бүгін оларды қалайда жеңуіміз керек.

Команданың капитаны ретінде соған қатты шырығып, іштей дайындықпен келе жатырмын.

Мектептің қасында Жантаст ұшыраса кетті. Қолында мөр басылған бір жапырақ жазулы қағазы бар. Соны шертіп-шертіп қойып:

— Қара көже, мынаның не екенін білесің бе?— дейді.

— Ол не?

— Лагерьге жолдама. Біз лагерьге баратын болдық. Ал сен көшедегі иттерді тәртіпке салуға ауылда қалатын болдың.

Тілінің қыршаңқылығы үшін Жантасты мытып алғым келіп бір тұрдым да, әуелі жолдама жайын тиянақтамақшы болдым.

— Оны саған кім берді?

— Кім беруші еді. Майқанова апай берді. Бірақ сен жоқсың тізімде.

“Неге жоқпын?” Жантастан Майқанованың қайда екенін сұрап едім, мектепте деді.

Бұдан былай біреуді келемеждеп сөйлеудің қандай екенін білуі үшін Жантасты мұрынға сырт еткізіп бірді шерттім де, жүгіре жөнелдім. Сол бойда екпіндеген қалпыммен мұғалімдер бөлмесіне алқынып кіріп бардым. Майқанова бірдене жазып, жалғыз отыр екен, маған басын көтеріп алып, таңырқаған кейіппен қарады:

— Не болды? Не болды, Қадыров?

— Лагерьге жолдама беріңізші маған.

— Саған бұл жолы жолдама берілмейді. Екінші кезекте барасың.

— Неге?

— Неге болушы еді: барлық оқушыға бірден жетіспейді. Ал екіншіден, ең әуелі біз лагерьге үлгілі, тәртіпті оқушыларды жібереміз.

— Жантаст немене... менен артық болғаны ма?

Майқанова екі бүйірінен біреу қысып қалғандай еңсесін кілт көтеріп алды:

— Сен немене? Мені тергегелі тұрсың ба?

Майқанованың көкшіл көзі шатынай бастады. Оның бір ашуланса шапылдап, жуық арада толас бермейтінін білем.

— Бермесеңіз, қойыңыз,— дедім де, жалт бұрылып, есікті бар күшіммен тарс жауып, жөнеле бердім. Осындай әділетсіздікке қаның қалай ғана қайнамайды. Жантаст біреуді біреуге атыстырып, от тастап жүретін ку, сабақ үстінде сыбырлап-сыпсындағыш, өзі тактаға шыққанда көрінгенге құлақ түргіш Жантаст үлгілі оқушы болғаны да, мен үлгісіз

болғаным. Менің сабақ үлгеруім одан көш ілгері екені, екпінділігім ешқандай есеп емес.

Сонымнан ілесе шықты Майқанова:

— Қадыров! Бері кел.

Мен бұрылып та қарамадым.

— Қадыров!

Есіктен жүгіріп шығып кеттім.

Турникке сүйеніп, жылмия қарап Жантас тұр. Зығырданым одан бетер қайнап кетті.

— Немене, жолдама алдың ба?— деп сикырланып жолымды тосқауылдай қалыпты.

— Алдым,— дедім.

— Көне, көрсетші?

Сарт еткізіп танаудан тағы бірді шерттім.

— Міне.

Түстен кейін төсегімде демалып жатып, ойға қалдым: Бағана Майқановаға істегенім тұрпайылық болды-ау, деймін. Әрине, Жантасқа жолдама беріп, маған бермеген оныкі де әділдік емес. Ызамды осы келтірді. Дегенмен Майқанова мұғалім, класс жетекшісі. Жә, қазір оқу кезі емес қой, каникул. Ол маған не істей алады? Үш айға дейін кім бар, кім жоқ. Мүмкін, жаңа оқу жылында біздің класс жетекшіміз басқа біреу болар. Онда мен Майқанованың шеніне де жолай қоймаспын. Өмір дегенді ойлап отырсаң, қызық нәрсе. Бірі мен бірінің қалай да тұзы жараспайтын кереғар жаралған адамдар болады. Майқанова екеуіміз соның дәл өзі секілдіміз. Біздің кикілжініміз күзде ол осында мұғалім болып келген бетте-ақ басталды. Былай болды. Жаңа оқулықтар, дәптерлер сатып жатыр дегенді естідім, әжемнен ақша ала салып, замғап дүкенге келдім. Рас, сатып жатыр екен. Бірақ адам деген лық толы. Кезектің соны далаға шығып кетіпті.

Қайтсем екен деп біраз ойлап тұрдым да, тәуекел деп, ішке кезексіз кірмекші болдым. Өйткені соңындағыларға жетпей қалатын азабы да болушы еді. Сонан соң көрінгеннің оқулығына мінгесіп, жалынасың да жүресін, бұл — күн емес. Өзге ештеңенің болмаса да, әуелі оқулықтарын сай болсын. Мен былай деп мақалдаған болар едім: оқулығы сай бала — көңілі жай бала.

Сығылысып есіктен енді кіре берсем, бойы менің бойымдай ғана, тықылдаған бейтаныс көк көз келіншек алдымды тосқауылдап жібермейді.

— Қайда кимелеп барасың? Кезекке тұр,— дейді.

Осы арада тілі құрғыр өтірікті менің еркімнен тыс айтып салды:

— Мен оқулық емес, кант аламын,— дедім. Өйткені магазиннің арғы азық-түлік сататын бөліміне қарай адамдар еркін өтіп жатыр.

Көк көз келіншек мені жіберді. Мен сыр бермейін деген оймен әуелі кант сататын жаққа өтіп кеттім. Бірақ канттың қазір маған түкке қерегі жоқ. Маған қажеті бесінші кластың оқулықтары. Прилавканы жағалап, адамдардың арасымен ештеңе, кітап сатып жатқан жаққа қарай сырғи бастадым. Енді бір ұмтылғанда жетіп те қалатын едім. Кенет әлгі көк көз келіншек желкемнен бүріп ұстап.

— Сен адасып барасың. Кант ана жақта сатылады,— деді.

— Сіздің не шаруаңыз бар, қоя беріңіз,— деп, жұлқынып қалдым да, прилавкаға бір-ақ барып жеттім.

Көк көз келіншек сатушыға дауыстап жатыр:

— Анау сұр кепкалы балаға берменіз. Ол кезексіз кіріп кетті. Ол бұл сөзді айтып үлгергенше, Қожекен сұр кепканы қойынға сүнгітіп жіберіп, тақыр бас қара бала болып шыға келді. Балалар ананы-мынаны сұрап, азан-қазан болып жатқанда мен ләм деместен сак еткізіп, елу сомдықты сатушының қолына ұстата салдым. Сөйтіп, қажетті оқулық-дәптерлерімді бір құшақ етіп алып, шыға бердім. Есік алдында көк көз келіншек иығымнан қатты ұстап (қолы мұндай қатты болар ма!):

— Ой, ұятсыз. Қай класта оқисың?— деп, бір жұлқып қалды.

Мен оған жөнімді айтып жатырмын!

Бірнеше күн өткеннен кейін оқу жылы басталды. Мәссаған керек болса, әнеуі маған дүкенде жекіретін көк көз келіншек тыпың-тыпың етіп, қағаздарын қолтықтап, біздің класқа кіріп келе жатыр. Қожекеннің сол мезет қандай күйге түскенін көрсеңіз. Бірақ бойымды тез жиып ала қойдым да, сыр бермеуге тырыстым. Мүмкін, ол мені танымас деп ойлады.

Жаңа оқытушы бізді оқу жылының басталуымен құттықтады, өзін таныстырды. Сәбира Майқанова. “Мен сендерге қазақ тілінен сабақ беремін және класс жетекшілерің боламын”,— деді.

Соңғы сөз Қожекенді тағы бір сілкіп алды. “Ал бәлем, сақтана бер” дегендей болдым өзіме-өзім.

Майқанова бір-бірлеп, тізім бойынша оқушылармен таныса бастады. Кезек маған келді.

— Қадыров.

— Мен.

Майқанова тесірейе қарап тұрып қалды.

— Біз екеуміз таныс шығармыз деймін?

Мен еріксіз жымып күлдім.

— Мүмкін.

Мен сенімен әлі сөйлесемін дегендей Майқанова:

— Отыр,— деді зілді дауыспен.

Міне осыдан кейін Майқанова маған қымс етсе, қаһарын ігіп тұратын болды. Қанша рет қыс бойы директордың алдына сүйреп алып барды. Ақыры жыл аяғында тәртібіме де “төрттік” баға қойып отыр.

Осының бәрі мені, әрине, ашуландырады.

Бесінші тарауда

*Менің Жанармен дойбы ойнауым және
қиял құсының самғап ұшатын бір шағы айтылады.*

Екі күннен кейін бір топ бала думандатып, пионер лагеріне жүріп кетті. Мен ішім күйіп ауылда қалдым. Түстен кейін бригадир келіп түр есік алдына.

— Қара Қожа, үйдемісің?— деп дауыстады.

— Үйдемін.— Есік алдына шықтым.

— Киім-кешек, төсек-орнынды дайындап, әзірленіп тұр,— дейді бригадир,— шөп шабысқа барасың. Ауылдағы балалардың бәрі барады. Шөп жинайсыңдар.

— Бармаймын,— дедім мен.

— Неге?

— Мен үлгісіз, тәртіпсіз оқушымын. Ештеңеге де жарамаймын.

Менің ренішімнің жай-жапсарын білгеннен кейін бригадир:

— Ой, жолың болғыр, жігіт адам соны да сөз дей ме екен. Не бар дейсің сол лагерьде. Қызықтың көкесін сен шөп шабыста көресің. Біз онда сендерге көңіл көтеретін барлық жағдайды жасаймыз,— деп, үгіттей бастады.

Үгітте, үгіттеме Қожакен айтқанынан қайтпайды. Әрі шөп шабысқа Майқанова да барады дегенді естідім. Жок, Майқанова жүрген жерде мен жүре алмаймын. Тым күрса, жазғы демалыста одан құлағым тыныш болсын.

Мамамның колхозда сауыншы болып істейтінін мен сендерге айтқан жокпын ба? Олардың фермасы осыдан бірнеше күн бұрын ғана жайлауға кеткен болатын. Жайлауды көрмегеніме бірнеше жыл болды, одан да сонда барғаным рахат емес пе деген ойға келдім. Ол үшін көлік керек, оны

050740

кайдан алам? Бригадирден сұрағанмен бермейді. Шіркін-ай осындайда меншікті бір атыңның болғаны абзал емес пе. Қалаған жағына соқтырып жөнелер едің. “Ер қанаты — ат” деп, қазекем бекер айтпаған ғой.

Сонымен, атты қайдан табамын?

Осы да сөз болып па? Қазір бұрынғы жеке меншіктің заманы емес. Колхоз малы — менің малым. Соның біреуіне мінемін де кетемін. Белсенділердің әрқайсысында бірнеше аттан бар. Үстеріне өздерінен басқа шыбын жорғалатпайды. Жазда жайлауға қоя беріп, семіртеді де, қыстың күні қаншырдай етіп жаратып, қасқыр, түлкі қуып шығады. Сонда олар бұл үшін колхозға төлей ме бірдене? Түк те төлемейді. Әкем Қадыр осы колхоз құрылған күннен бастап, ұста болып істеді, мамам сауыншы. Бір аттың бір күндік терін пайдалануға менің неге қакым жоқ.

Шешім қабылданды, өзен бойындағы жайылымнан бетіне тура қараған аттың бірін ұстап мінеді де, Қожекен түнгі салқынмен жайлауға тартып отырады. Сонан соң бригадир бар, Майқановасы бар, таңертең менің ізімнің қалай қарай кеткенін тауып көрсін.

Тамактанып болып, тысқа шықтым. Көз байланып қалған екен. Маужыраған қоңыр кештің құшағында, қора аузындағы сырғауыл қашаның үстінде, қонақтаған тауықтай шошайып отырмын. Ойымда Жанар. Түнделетіп жайлауға кетіп қалатын болсам, көпке дейін оны көре алмаймын, сағынамын-ау!

Мен кейде сұрақ қоям өзіме өзім: “Жанарды неге ойлай берем? Оны көрмесем ала көңілденіп, тынышым кетіп тұратыны несі? Әлде осының өзі әлгі жұрт айтатын, кітаптарда жазылатын не... емес пе?” Япыр-ай, осы бір сөзді ойға алғанның өзіне селк ете қалам-ау. Егер мұны Майқанова білсе ғой. Не болар еді онда күнім? “Ә, Қадыров. Қаршадайыңнан қызға ғашық болып! Қарай гөр мұны! Бұл сұмдықты саған кім үйретті, —” Нағыз маскара, міне, сонда болар еді.

Менің Жанарға ләм деп, бірдене айтпақ түгіл, тіпті оның қасына баруға жүрексініп тұратын себебім, міне, осы.

Жанар үйі көшенің басына таман, өзенге таяу. Әкесі Балабек бригадир болып істейді. Мамасы Қырымға курортқа кеткен. Үйде өзінен басқа мені онша ұната қоймайтын қытымыр әжесі ғана бар. Қолыма таяк алып, әлдесімдерге еліктеп сылти басып, солай қарай келе жатырмын. Жанардың төбесін анадайдан бір көрсем де дәтке қуат емес пе. Мүмкін ол ұшырасып та қалар. Жайлауға баратынымды айтам. Менің

кайда екенімді ол да біліп, ойлап жүрсін. Жанар мені жайшылықта ойлай ма екен, ойламай ма екен, ә?

Бұл үйде Жанардың әжесінен бетер сескенетін тағы бір қорқынышым — осы үйдің антұрған қабаған қара төбеті. Атты кісінің омырауына шапшитын жауыз төбет. Ол бос болса, үй маңынан тірі жанды қия бастырып өткізбейді.

Жоқ, қара төбет байлаулы екен. Арғы көше жақтан келген біреуге арс үріп, жұлқынып тұр. Мен бергі қора жақтағы ағаш шарбаққа жақындай түстім. Осы кезде үйден Жанар жүгіріп шығып:

— Актөс, жат. Бар орнына!— деп, зеки бастады.

Қақпаның ар жағынан әйел даусы естілді:

— Жанаржан, әжең үйде ме?

— Әжем бағана тауық фермадағы Сүйінбай атамдікіне кетіп еді. Әлі келген жоқ.

Жанардың үйде жалғыз екенін білгенде, қуанышым қойныма сыймады. Не де болса тілдесіп қалуға бел байладым.

— Жанар!— деп дауыстадым, ол жүгіре басып, бері қайтып келе жатқанда. Үнім бейне бір шошыған немесе аяқ астынан ғажайып бір қымбат зат тауып алған адамдай жарқын шығып кетті.

Селк етіп, тоқтай қалды Жанар. (Үй маңдайшасына электр шам орнатылғандықтан есік алды сүттей жарық еді.) Дауыстың қайдан шыққанын түспалдай алмай, төнірегіне жалтақ-жалтақ қарап барып, көрді мені.

— Кеш жарық, Жанар. Жанардың танданған жүзі дереу күлімсіреді. Қасыма жүгіріп келіп, ағаш шарбақтың үшкіл басынан ұстап бетпе-бет тұра қалды.— Кеш жарық, Қожа. Неғып жүрсін?— деп сұрады ол.

— Мен түнделетіп жайлауға кетем.

— Мамаң барасың ба?

— Иә, сен неге лагерьге бармадың?

— Мамаң келгенше үйде болып, әжеме көмектесем. Майқанова апай лагерьге келесі кезекке жолдама берем деді.

Жанар осыны айтты да:

— Қожа, менің әжем үйде жоқ. Жүр, дойбы ойнайық,— деді.

Өзегімді нұрлы сезім жарып өтіп, қолтығыма қанат біткендей болды, қашаға пәрменіммен секіріп шықтым да, ар жағына топ ете түстім. Сол кезде шынжырын сылдырлатып, қара төбет те арсылдап, тұра ұмтылды. Иттен қорыққансып, Жанардың білегінен қысып ұстап, жабыса түстім. Ит есік алдына жете алмастай етіп байланған екен. Екеуміз иық түйістіре жүгірген бойда үйге кіріп кеттік.

— Сен дойбыны жаксы ойнаймысың?— деп сұрады Жанар.

— Жоқ, онша емес,— деп, сыпайы жауап қайтардым. Ал шындығында, өзім теңдес балалардың көбін ұтушы едім.

Жанардың бетпе-бет отырған сүйкімді жүзіне, иығына төгіліп түскен көмірдей қап-қара әсем қолаң шашына алаң-елең қарап, толқып отырып, бірінші ойынды қалай ұтқызып алғанымды байқамай қалдым. Ол маған үш бұзау айдатты. Бірақ Жанардың мәз болған кейпіне қарап бұл ұтылғанымға өзім іштей қуандым да.

Екінші ойынды әлгіндей емес, сағырақ ойнауға тырыстым. Үнемі қыздан жеңіліс таба беруге болмайды ғой. Бірақ үш-төрт жүрістен кейін Жанар менің үш тасымды бірден қырып салғаны.

— Әллуі!— деп, жағымды шапалақпен бір салып, отырдым да қалдым. Берекесі бір ұшқан ойынның мәні бола ма. Лезде тағы ұтылып қалдым. Бұл жолы топырлатып, алты-жеті бұзау айдатты.

— Байдың, байдың!— деп, Жанар онан әрмен мәз бола түсті. Енді менің намысым келе бастады.

— Қазір ұтамын,— дедім сенімді үнмен.

— Ұтпасан не боласын?

— Не бол десен, со болайын.

— Дүние жүзіндегі барып тұрған мақтаншақтың өзі боламысын

— Жарайды. Үшінші ойын шиеленісіп басталды. Әу дегеннен-ақ екі пешкадан қарпысып алдық. Бірақ біраздан кейін ойынның ара салмағы тағы өзгере бастады. Бір-екі жерде мүлт жіберіп алдым. Жанардың екі пешкасы тағы артып кетті.

— Әй, бәлем, көрермін жеңілмегенінді,— деп, қанаттанып, оның мерейі аса түсті.

Менің ендігі үміт артқаным оң жақ шеттегі бір пешкам еді. Түкпірлетіп отырып, соны биге алып шықтым. Қырғидай тиіп, жайпармын-ау енді бәлем.

Бірақ тап осы кезде майдан даласында мен ойламаған ғаламат бір оқиға болды. Айлакер Жанар орта шенде елеусіз тұрған бір пешкасын маған жегізді де, баска бір пешкасымен менің әлгі батырымды белден басып, биге өтіп кетті. Онымен де тынбады. Әлгі биімен менің өзге үш жауынгерімді тағы жайпап салды.

— Ура! Ұтылдың! Мақтаншак Қожа. Мен енді сені бұдан былай мақтаншак Қожа деп атаймын.

— Токта, қалай... қалай боп кетті?

— Міне, былай... Сен менің мына пешкамды жедің бе? Жедің. Онан соң мен былай жеп, биге шықтым. Одан кейін міне былай... былай... былай жедім. Әй, мақтаншак Қожа. Ұтамын деп мақтанып едің.

— Тоқта. Менің әлі де бір биім бар ғой.

— Оның қолынан не келеді?— Көрерміз. Сен әлі ұтқан жоқсың. Жүріс кезегі менікі ме?

Менің бір биіме қарсы Жанардың төрт пешкасы қалды. Оның да біреуі би. Ал қалғандары да енді еш бөгетсіз біртіндеп биге шығуы даусыз. Сосын төрт қара би менің жалғыз Сары биімді аш бөрідей ортаға алып, тырп еткізбей бас салуы сөзсіз. Осы қатер айдай анық танылып тұрғандықтан бірден-бір жан сауғалайтын орын — ұзақ жолға шығып кеттім.

Бұл пиғылымды түсіне қойған Жанар:

— О, қорқақ!— деп, ызаландыра түсті.— Састың ба, бәлем. Сонан соң қайда барар екенсің.

— Жан-жағымның бәрі қатер, қайда барушы едім. Ұзын жолдан қия бассам, мерт кететінім сөзсіз. Сондықтан тақтайдың ол шетінен бұ шетіне ілгері-кейін сырғанап, жүрдім де отырдым.

— Бұның ойын емес, шық ұзын жолдан.

— Өз еркім. Шыққым келсе, шығам, шыққым келмесе, шықпаймын.

— Жок, шық ұзын жолдан.

— Шықпаймын.

— Ендеше сен жеңілдің.

— Жок, жеңілгем жок.

— Жеңілдің.

— Жеңілгем жок.

— Жеңілдің. Бұдан былай мен сені мақтаншак Қожа деп атаймын.

Жанар екеуміз осы арада кәдімгідей қызыл кенірдек болып қалдық. Ол жеңілдің дейді, мен жеңілгем жок, көне ойын аяқталғанша ойнаймыз деймін. Ендеше ұзын жолдан шық дейді ол. Шықпаймын деймін мен. Ақыры:

— Ойнамаймын сенімен,— деп, Жанар ұртын бұртитып, дойбыны жинап алды.

— Ойнамасан қой,— дедім мен де есемді жібергім келмей.

Осы кезде қақпа алдындағы қара төбет арс-арс үріп барып басылды. Шықылдап дарбаза ашылғандай болды.

— Әжем келді ғой деймін,— деп, Жанар сыртқа жүгіре жөнелді. Мен соңынан шықтым.

Қақпаға кіріп келе жатқан әжесі Жанарға:

— Ой, шыбыным, жалғыз отырмысың?— дей берді де, мені көріп,— мына бала Қожа ма?— деп сұрады. Кемпірдің үнінде мені жаратпағандық бар еді.

— Иә,— деп жауап берді. Жанар маған бұртия қарап.

— Бұ неғып жүр мұнда?

— Екеуміз дойбы ойнап отырдық.

— Балам, бар үйіне,— деді кемпір маған.— Жанаржан, ит қауып алмасын, шығарып жіберші.

Мен итті шабаландырып, қақпаны айналып жүрмей-ақ шарбақтан секіріп жөнелгім келді. Мейлі, дойбыдан салуым болмаса да тәуір физкультурашы екенімді Жанар тағы бір рет көрсін. Осындай орайы кеп тұрғанда сондай өнеріммен болса да оған ұнап кеткім келді.

— Сау болыңыздар.

Жүгіріп келем шарбаққа қарай. Секірдім... қойсандаршы, адамды қырсық шалайын десе оп-оңай ғой. Осы арада ойламаған жерден маскараға ұшырап, абиырым айрандай төгілді де қалды. Не болды дейсіндер ғой. Бір балағым сырғауылдың үшкіл басына ілініп қалып, созылған күйде ұзынымнан түспесім бар ма. Оңбай жығылдым. Бірақ өлімнен ұят күшті деген емес пе, жалма-жан тез түрегелдім де, артыма қарамастан зытып отырдым.

Жанар мен әжесі қарқылдап күліп қала берді.

* * *

“Япыр-ай, Жанарды ренжітіп кеттім-ау. Соншалық неге егестім. Әй, осы қайсарлық мінезім мені абиырға жолдас етпейді ғой. Ұзын жолдан шығып, жеңіле салсам, нем кететін еді”.

Жанардың өкпелі пішінмен бұртия қараған кейпі көз алдыма келеді. “Кешірші, кешірші, Жанар, тұрпайылық істеппін. Кінә менде”.

Үйге кіріп бара жатқанда, иттен қорыққансып, Жанардың жұп-жұмсақ білегінен қысып ұстап, жабыса түскенімді ойлағанда, бойымды тәтті бір сезім жайлағандай болды. Сол сүйкімді білек қазір де уысымда тұрғандай, өз алақанымды өзім құшырлана қысамын...

Басыма қилы-қилы ойлар сапырылысып келеді. Оныншыны бітірген соң армияға шақырылам. Ал Жанар болатын болса, институтқа оқуға түседі. Сонда, бәлем, мен оған өлендетіп тұрып, неше алуан ғажап хаттар жазармын-ау.

Сөз жоқ, Жанар да жауап жазады. “Жаным Қожа”, — деп бастар, мүмкін. Қандай сүйкімді сөз.

...Көзге түртсе көргісіз тастай қаранғы. Сабалап жаңбыр күйіп тұр. Жентектелген қою кара бұлт аспан төрінде ларияша сапырылысады. Күн күркіреп, найзағай шартылдап, көзді шағып, құлақты тұндырады. Күркіреп тасып аққан көкбурыл тау өзенінің жағасында табиғаттың долы мінезін слен қылмай, қаруын кезеп ұстап сұсты шекарашы тұр. Бұл жауынгерлік борышымды өтеп тұрған мына менмін.

Мүмкін ауа райының осы қарбаласын пайдаланып, зұлым жау елімізге қанды шеңгелін салмақ болар. Қасиетті еліміз шекарасын бұзуға әрекеттенер. Бірақ мен қасық қаным қалғанша онымен алысуға әзірмін. Өне, жау танктері зәулім ағаштарды шөптей жапырып бірінің соңынан бірі жанталасып, алға ұмтылып келеді. Мен бір бұтаның түбінде танк бұзатын гранаталарды қасыма ыңғайлап қойып, андып жатырмын. Алғашқы танк құлаш жетер жерге келіп те қалды. Орнымнан көтеріле беріп, лақтырдым гранатаны. Дәл тиді мандайдан. Жарылды.

Екінші, үшінші танктер де осынын аяғын құшты.

Басқыншы жау қия баса алмай, жер жастанды.

Менің даңқым осы күні-ақ бүкіл елге жайылады. Газеттер, мүмкін, суретімді де басып шығарар. Сонда Жанар не күйге түсер екен?

Мен армиядан батыр атанып, орден тағып келе жатырмын. Көпір аузында шоқ-шоқ гүл бумаларын ұстаған нөпір жұрт жолымды тосып тұр. Солардың ішінен көзіме оттай басылып, Жанар ұшырай кетеді. Аңсап көріскен Қозы мен Баяндай бір-бірімізге құшақ жая ұмтыламыз.

— Жанар!

— Қожа!

Мектеп директоры Ахметов бастаған бір топ мұғалім қасыма келеді. “Жарайсың, Қожа. Жігіт-ақ екенсің. Біз сенің мұндай ержүректігіңді білмей, баяғыда бекер ұрсады екенбіз ғой. Кешір”, — дейді Ахметов. “Иә, талқыдан-талқыға сап, күн көрсетпеуші едіңіздер, — деймін мен. — Әсіресе әлгі Майқанова апай...”

Майқанова маған батып келе алмай, бір шетке таман ыңғайсызданып тұрады. “Сіз неге оқшауланып тұрсыз, бері таман келіңіз” деймін. Ол қалтырай басып, жақындай түседі. “Кешір, Қожа... Баяғыда мен саған пионер лагеріне жолдама бермегенімді ұмытпаған боларсың”. “Иә, ұмытқамын жоқ”. “Кешір, кешір айналайын, Қожатай”.

Кешіремін бе, қайтем? Жок, өзгеге кешірсем де,

Майқановаға кешірмеймін. Өйткені оның ызасы әбден өтіп бітті. Ахметовты онаша шығарып алам да “Майқанованы шығарыңыз мұғалімдіктен”,— деймін. Сонымен бітіп жатыр. Совет Одағы батырының айтқанын Ахметов орындамай көрсін.

Ех, шіркін, ұшқыр қиял адамға не істетпейді!

Алтыншы тарауда

*Әжем жөнінде бірер сөз, менің ат ұрлап
мінбекші болған әрекетім және
Сұлтанмен кездесуім айтылады.*

Ел аяғы басылуын күтіп, кітап оқып отырдым. Әжем төсек сала бастап еді.

— Маған төсек салмаңыз, мен бүгін жайлауға кетемін,— дедім.

— Бүгінің қалай. Осы жетіқаранғы түнде ме?

— Иә, түнде. Күндіз ыссы ғой. Салт атпен жол жүргенге түн тиімді емес пе.

— Көлікті қайдан таптың?

— Қайдан тапсам да таптым. Көлік даяр,— дедім.

— Әй, сен онбағыр тағы бір пәле шығарғалы жүргеннен саумысың?

Не пәле шығарушы едім. Осы сіз-ақ маған ылғи шүбәланып тұрады екенсіз.

— Шүбәланбай қайтейін, өзін тыныш жүрмейсің.

Әжем тағы да тұрып алып, құлағымды талай сасытқан дағдылы өнегесін айта бастады:

— Шыбыңым, әйтеуір ешкімге тимей, ұрынбай, жайына жүр. Тек жүрсен, ток жүресің дейді атаң қазақ. Сенің тентектігіңді менен басқа ешкім де көтермейді. Әйтеуір саған айтар ақылым,— тыныш жүр, балам, тыныш жүр. Біреудің ала жібін аттаушы болма. Мешкей деген жақсы ат емес.

Осы үлкендер деген қызық халық. Бір менің әжем емес, қай-қайсы да балаларға шетінен өсиет айтқыш, жөн сілтегіш, ақылгөй келеді. Олай етпе, бұлай ет, ананы істеме, мынаны істе деп, тәптіштеп тұрғанда, таңдайларынан шаң көтеріледі. Ал енді өздеріне қараңдаршы. Не қилы жаман мінез, жөнсіздік осы үлкендердің арасынан шықпай ма? Ұрлық істеп сотталып жататындар кімдер? Үлкендер. Мас болып, қатын-баласының үрейін алып, үйінде шұрқан шығаратын кімдер? Үлкендер. Бәлекорлар, жемқорлар,

жалакорлар — бәрі үлкендерден шығады. Ендеше олар бізге, балаларға, ақыл айтып, жөн сілтемес бұрын әуелі өздерін өздері түзеп алса, қандай жақсы болар еді.

Әжем менін қызық адам. Тұрмыстың қарапайым қағидасына бұдан жүйрік кісі осы ауылда сірә де табыла қоярма екен. Сөйте тұрып ол көп мәселе жөнінде сәбидей аңқау. Қараңғы болған соң аңқау болмай қайтсін. Мен қанша әуреленсем де оған осы күнге дейін жердің домалақ екенін ұғындыра алмай-ақ қойдым. Айтысып-айтысып келеді де, қолын бір-ақ сілтейді.

— Бар аулақ. Жер домалақ емес, сен домалақсың. Басымды қатырмай, бар,— дейді.

Кейде екеуміз құдай жөнінде керісіп қаламыз.

— Құдай жоқ болса, дүниені кім жаратады— деп сұрайды әжем.

— Дүниені ешкім де жаратқан жоқ, өзі жаралды.

— Сен немене, сонда қасында қарап тұрып па едің, дінсіз неме?

— Қарап тұрғаным жоқ, кітаптан білем.

— Ал адамды кім жаратты?

— Адам маймылдан жаралған.

— Тәйт, сандалған неме. Сандалмай бар онда ана ормандағы маймыл әке-шешене.

Әжем екеуміздің ғылыми таласымыз әрқашан осындай алауыздықпен бітеді.

Ел аяғы басылды-ау деген кезде тысқа шықтым. Ай қараңғы, қораға кірдім де, белгілі жерде ілулі тұрған жүгенді алдым. Ауыздығы сыбырламастай етіп, қолтығыма қыстым да, үй артындағы теректердің арасымен өзенге қарай жөнелдім.

Шіркін-ай, жалғыз кетпей, қасымда Жанар болса қандай жақсы болар еді! Маужыраған барқыт түн, иесіз дала. Жол үсті, екеуден екеу ғанамыз. Әрқайсымыздың көкейтесті арманымыз жөнінде, болашақ өмір жөнінде сыр шертіскен болар едік...

Ауылдағы мініс аттар түнге қарай өзен бойына жіберіледі. Менің көздеп келе жатқаным соның бірі. Өне, шеткі бір жылқының қарасы көрініп те қалды. Жакындап келсем, Алшабай шалдың жеке меншік тор биесі екен. Аяғында Алшабайдың өзіндей қасарысқан сом шойын кісен. Қасында құлыны жайылып тұр.

Әрменірек тағы бір-екі жылқы шөпті бырт-бырт үзіп, жайылып тұр. Соның біреуіне тақап келдім. Міне, берді құдай тілегімді. Колхоз төрағасының жирен жорғасына дөп

келгенімді көрдің бе. “Шіркін, тақымыма бір тиер ме едің” деген тәтті арман таңдайымды бұрыннан қуырып жүруші еді. Енді сол арманымды жүзеге асыратын болдым.

Жирен қасқа алдыңғы екі аяғынан шідерлеулі екен. Өзінің мінезі жаман деуші еді. Мен жақындай бергенде, құлағын тігіп, оскырынып қарсы алды.

— Тр-р-р, жануар, тр-р-рр,- деп қолымды созып, мойнын сипағым келген ишарат білдірдім. Бірақ бұған алданатын жирен ат емес. Жолаушы болма, жоласаң берем сазайынды дегендей құйрығын бұрып, құлағын жымқыра бастады.

— Тәйт әрі! Мына ақымақ қайтеді,— деп, Сатыбай жылқышыға еліктеп, зекіп тастадым.— Так, так жануар, так, так...

Бәрібір жирен ат жолатар емес. Зекімек түгіл, бақырсам да тілге келетін ниеті жоқ. Құйрығын бұрып, құлағын жымқырып, қосаяқтап тебуге дайын тұр.

Егескенге егесетін менде де бір сайтан бар. “Қап, пышаққа ілінгір иттің ғана малы. Ызаң ба сенің. Тақымыма бір тисең, тарттырар ем-ау сазайынды” деп, оны қалай еткенде де мінбей тынбауға бел байлады. Әттең, жалына қолым бір ілінсе.

Ақыры айналсоқтап жүріп, бір ыңғайлы кілтені келгенде, шап беріп, жирен аттын жалына жармаса кеттім. Қорс етіп, үркіп ала жөнелді. Аяғым анда бір тиіп, мында бір тиіп, дөңгелек ұшып келем. Сонда да айырылар емеспін. Мұндай да жауыз мал болады екен, тоқтамайды. Ақыры бір кезде саусағым салдырап талып, жазылып кеп кетті. Анадай жерге ұшып түстім. Жирен ат жалт беріп кеп, қосаяқтап бірді тепті. Мына оң жақ саныма сақ ете түсті тұяғы. Шоқ басқан күшіктей қыңсылап, дөңгеледім де қалдым. (құдай сақтағанда, қаға тиіпті. Егер дөп тигенде, жілігімнің құлпаршасын шығарар ма еді, қайтер еді.)

Бір уақытта дәл қасымнан:

— Бұл кім ей? Кім бұл?— деген дауыс естілді.

Селк етіп, бебеулеуімді дереу қоя қойдым. Қолында жүгені бар кепкалы біреу төніп келеді. Тани кеттім — Сұлтан. Ол маған еңкейіп, үніліп қарады да:

— Әй, қара Көжемісің? Не болды? Неғып дөңгелеп жатырсың?— деді.

— Ат теуіп жіберді.

— Қай ат?

— Анау,— деп мен жирен атты нұсқадым.

— Қай жеріңе тепті? Сүйегі сау ма сынғаннан?

— Сау ғой деймін,— дедім мен аяғымды созып байқап.

— Көне, мен көрейін,— деп, Сұлтан қолындағы жүгенін жерге қоя салды да, менің аяғыма жармасты.

— Ойбай, ақырын!— деп шынғырып жібердім.

— Өй, су жүрек неме, жанының тәттісін қарай гөр. Токтай түр. Өлмейсің. Сынған түгіл дәнеңе де етпеген. Тек көк еті ауырып қалған ғой. Қазір барысымен дереу су жапырақ тартсаң, ештеңе етпейді, басылып кетеді. Мен жылан шағып алған біреу ме деп қалсам. Бұл сұмпайы жиреннің сырын білмеуші ме едің. Оған неғып ұрынып жүрсін?

— Қасынан өтіп бара жатыр едім, теуіп жіберді.— Өй, қара басын сені,— деп, Сұлтан мені мазақтай бастады.— Алдындағы таудай атты көрмей не қара басты сені.

Мен бұл сөзге жауап таба алмағандықтан аяғымның ауырғанымен әлек болғансып, одан бетер ойбайлап, кинала түстім.

— Түрегел, бір мүшең қирап қалған немедей шойырылмай,— деп, Сұлтан мені ойбайлағаныма қарамастан сүйрелеп тұрғызды.— Көне, басып көрші аяғыңды. Тағы да бір атта. Айттым ғой, қирамақ түгіл дәнеңе де болмаған. Ат тепкенге де аяқ сынушы ма еді. Өлмейсің. Жүр кеттік. Шойнаңдамай түзу бас.

Сұлтанның жасы менен екі-үш жас үлкен. Әкесі Сүгір жылқы бағады. Өзі осыдан біраз жыл бұрын оқуды тастап кеткен. Содан бері бұрынғының серілері құсап, әкесінің арқасында сәйгүліктен сәйгүлікті тандап мініп, ылғи жортуылдайды да жүреді. Кейде айлар бойына зым-зия көрінбей кетеді, сонан соң қайтадан пайда болады. Не істеп, не тындырып жүргенін бір құдайым өзі білсін. Сұлтаннан:

— Қайдан келдің?— деп сұрап едім.

— Жайлаудан келдім,— деді.

— Жайлау қандай екен?

— Айтпа. Тамаша. Шөптің биылғы шығымын көрсен, белуардан келеді.

— Барайын десем, көлік жоқ,— дедім Сұлтанға.

— Мен алып кетейін. Ертең таңертең қайта жүремін.

— Қалай алып кетесің? Басы артық көлігің бар ма?

— Онда жұмысың болмасын. Таңертең дайындалып, күтіп отыр. Ер-тоқымың бар ғой? -

— Бар.

— Ендеше бітті. Келістік.

Сұлтан мені есік алдына дейін сүйреп әкелді де:

— Қара Көже, сені бір жерге ертіп барсам, серік болуға жарайсың ба,— деп сұрады.

— Қайда?

Сұлтан дереу айныды:
— Жоқ, сен шойнақты жолдас етемін деп, басыма пәле тауып алармын. Қош. Мен кеттім. Ал таңертең дайындалып тұр.
— Мақұл.

Жетінші тарауда

*Сұлтан екеуміздің бір атқа екі ер ерттеп мінуіміз,
Сұлтанның мені шылым тартуға баулуы, оның аяғы
немен тынганы сөз болады.*

Ертенгі шайды ішіп бола бергенде, есік алдына салт атпен тасырлатып Сұлтан жетіп келді.

- Қара Көже, бармысың?
- Бармын.
- Дайынбысың?
- Дайынмын.
- Алып шық ер-тоқымынды.

Ер-тоқымымды көтеріп, есік алдына шықтым. Жарау, құла дөненнің үстінде шіреніп Сұлтаным отыр. Жетегінде ат түгіл сайтан да жоқ.

- Көлігің қайсы маған әкелген?
- Мынау көлік емес пе?— дейді Сұлтан құла дөненін сауырға қағып.— Сал ерді.— Қайда салам?
- Сал мына менің артыма. Құла дөнен аман болса екеумізді жайлау түгіл Алматыға апарады.
- Сонда, бір атқа екі ер ерттемекпіз бе!?
- Оның несіне таңданады? Тамаша болады.

Бір атқа екі ер ерттеп мінген қазақты мен бұған дейін көрген жоқ едім. Сұлтанның мына ақылы, шынында да ойға қонымды, қызық көрініп кетті. Салдым ерді оның артына. Тарттым тартпаны. Міңгестім. Осы кезде үйден әжем шыға келді.

— Әкем-ау, мыналары несі...—деді әжем қолымен көзін көлегейлей тандана карап.— Әй, көгермей кеткір, қу Сұлтан, сен ғой осыны шығарып жүрген.

Атқа жайдақ мінгеннен де бұл тамаша болады екен. Аяғың салақтамайды, әркімнің өз үзенгісі бар. Әрі құла дөнен майда жүрісті жануар болып шықты.

Соқтырғаннан соқтырып отырып, Сұлтан дүкеннің алдына келіп бір-ақ тоқтады. Аяғын аттың жалынан асыра жерге секіріп түсіп, тізгінді маған тастады.

- Мә, ұста мынаны. Ақшан бар ма?
- Оны кайтесің?
- Қанша сомың бар?
- Бес сомым бар, оны кайтесің?
- Сол ғана ма, мейлі, әкел бері.

Сұлтанға тәуелді боп, артына мінгесіп отырған соң, бермеймін деп қалай айтайын. Төс қалтамның түймесін жайлап ағытып, амалсыздан қол сала бастадым.

- Ей, болсаңшы, сонша неғып күйбендеп кеттің?

— Күйбендейтін жөнім болған соң күйбендеймін де...
Токтай тұр, таба алмай жатырмын.

- Мүмкін, басқа қалтаңда шығар?
- Жоқ, осы қалтама болатын.

Мені мұнша күйбеңге салған төс қалтамадағы екі шытырлақ қағаз еді. Саусағымның соқырлығынан соның қайсысы бес сомдық екенін тани алмай жатырмын ғой. Ақыры тәуекел деп, біреуін суырып алдым. О, маскара! Шеті көзіме шалынғанда-ақ жүрегім су етіп, ішім удай ашып кетті. Бұл алып шыққаным бақандай он сомдық еді.

— Өй, мынауың он сом ғой?— деп қуанды Сұлтан,— өй қу Қара Көже-ай, қулығың қалмайды-ау осы сенің. Мейлі, он сом болса да әкел бері.

— Мен мұны бес сом екен десем, он сом екен ғой,— деп, ұятымды қымтап, мен де білмегенсіп жатырмын.

Сұлтан ақшаны алып дүкенге кіріп кеткенде, қалтама қайта қол салып, екінші шытырлақ қағазды суырып алдым. Бұл бес сомдық. Әлгі мені шатастырып, ұятқа қалдырып жүрген міне осы қу ғой. Ызасына өзін төрт бөліп, лақтырып жіберсем бе екен деп, кіжініп бір тұрдым да, бірақ онсыз да талай көресіні көріп, умаждалып, иі түсіп біткен бейшара болғандықтан жаным ашыды. Қалтама қайта салып қойдым.

Сұлтан магазиннен галифе шалбарының екі қалтасы тырсыып, ұрты шодырайып шайнандап шықты.

- Не сатып алдың?

— Золдың қамы,— деді Сұлтан аузы сөйлеуге әзер келіп. Онысы “жолдың қамы” дегені. Сұлтан тізгінді қолына алды да, ерге қайтадан қарғып мінді. “Ал, енді кеттік” деп, мен асығыстық білдірем. Сұлтанның артына жарбиып мінгесіп кетіп бара жатқан мына түрімді Жанар көмесе екен деймін.

Ауылдан былай шыға беріп, Сұлтан маған қалтасынан пряник алып берді. Екеуміз қытырлатып жеп келе жатырмыз. Құла дөненнің тағасы тастақ жолға шық-шық соғылады.

Бір кезде Сұлтан артына бұрылып:

- Сен шылым шегесің бе?— деп сұрады.

— Жок.

Ол ерге қырындап отырған күйі аттын тізгінін тежеді де, қалтасынан бір пачка сигарет суырып алды. Аузын ашты да, маған ұсынды:

— Мә, үйрен.

— Өзің тарта бер,— дедім мен.

— Осы күнге дейін шылым шегуді үйренбей неғып жүрсін?— деді Сұлтан мені кінәлай сөйлеп.— Мә, тарт. Алдым. Сұлтан оттық жағып ұсынды. Тұтаттым да, бұркылдатып тарта бастадым. Аузыма түтіннің жап-жаман ыс дәмі келеді.

— Ой, сауатсыз,— деді Сұлтан менің шылымды қалай шегіп келе жатқанымды көріп.— Сөйтіп те тарта ма екен. Жап-жаксы сигаретті босқа қор етуін қарашы. Ішке тарт. Міне, былай. Аузыңа түтінді толтырып ал да, жұтып кеп қал.

Бала десе бәрімізге тиеді, бізден өткен ақымақ жан жоқ қой. Кейде қайдағы бір залалды нәрсеге соның сол залалдығын біле тұра иттей әуес келеміз. Осы арада маған: кәне, жұтсам жұтып көрейінші,— деген ой келді,— не болар екен.

Ал енді бұл бақытсыздықты бастан кешірген болсаңдар, өздерің де біліп отырған шығарсыңдар. Аузымды түтінге толтырып алып, жұтып кеп қалғаным сол екен, бір керемет улы газ өнешімнен шеңгелдеп, ала кеп түсті. Тынысым бітіп, қақалдым да қалдым. Көзімнен жасым ыршып кетті... Енді бір шақта көзім бұлдырап, жер-дүние төңкеріліп бара жатты.

— Ойбай, токта!

Аттан ауып түсіп, қылжия кеттім жол шетіне. Жүрегім лоблып, құса алмай қиналып жатырмын.

Менің бұл аянышты халіме жаны ашудың орнына Сұлтан оңбаған мазақ етіп тұр:

— Қайран Қара Көжем-ау, ажалыннан үш күн бұрын өлетін болдың-ау. Миллат апайға не бетімді айтып барар екем. Тым құрыса жайлауға жетіп те өлмей, әуреге салатын болдың-ау.

Міне, содан бері темекіні аузыма алмақ түгіл, иісі мұрныма келсе зытып жөнелемін.

Сегізінші тарауда

Оқушы жаңа кейіпкер Дәулетпен танысады.

Құла дөненді желе аяндатып отырып, түс ауа тау ішіне келіп кірдік. Бұл араның ауа райы мен жер келбеті төменгі жазыққа еш ұқсамайды. Ызың еткен шыбын жоқ, сап-салқын. Бет алдымыздағы тау аңғары жақтан қоңыржай самал жел есіп қоя берді. Құбылып жайқалған жасыл шалғын, гүл-бәйшешек.

Ат үстіндегі ұзақ жүріс мені шаршатайын деді. Өйткені атқа екі адам мінгескенде, артқысы көп түйгіштеледі екен. Сұлтан болатын болса, күнге күйген желкесі қып-қызыл болып, кепкасын көзіне түсіре киген күйі бұлк ететін емес. Масатыдай құлпырған жер келбетін көргенде, бұлақ жағасындағы көгалға менің рахаттанып, аунай кеткім келді.

— Сұлтан, осы араға ат шалдырып, демалып алсақ кайтеді?

— Шаршадың ба?

— Шөлдеп кеттім.

— Енді біраз жүрсек, малшылардың үйлері кездеседі. Қымызға жетіп, бір-ақ демалайық,- деді Сұлтан.

Айтқандай-ақ, келесі тұмсықты айнала бергенде, он қол жағымыздағы беткейде бір киіз үй көрінді. Көне тартқан қараша туырлықтың үстіне аппақ жаңа түндік жабылған. Есік алдындағы ши сөреде жас құрт жаюлы тұр. Үй маңы мал қиы, сары ала тепсең; ескі жұрт екені бесенеден белгілі. Әріректе желіде екі құлын байланыпты. Оның бірі кер құлын, таңы жарқырап, бауырын күнге қақтап, тыпыр етпестен серейіп жатыр. Қасындағы қаракер құлын жерден тың тындағандай басын төмен салып мүлгіпті де қалыпты.

— Құдай тілегімізді берді, қымыз ішетін болдық,—деп Сұлтан ат басын солай қарай бұрды.

Алдымыздан анталап үш ит үріп шықты. Үлкендігі танадай шұнақ құлақ, актөс қара төбет қарлыққан қалың дауыспен арс-арс етіп кеп, аттын тура басына секіре бастады. Ал екінші бір сұңғыла қара қаншық үйге жібермеймін дегендей құла дөненнің құйрығынан тартқылап жүр.

Сұлтекеннің мінезі иттен де жаман. Қамшысын онды-солды үйіріп, иттерді одан әрмен өшіктіріп, азан-қазан шулатқан бойда есік алдына бір-ақ келіп тоқтады. Сол кезде үйдің түсірулі тұрған есігін серпіп ашып, жасы он бір, он екі шамасында секпіл бет сары бала шыға келді. Басында шекарашылардың жасыл картузы. Кең болғандықтан әлде

қандай олақ қол оның артын қабыстырып, қара жіппен баттатып көктеп қойған.

Бөгде біреу келіп, иттер абалап үргендегі баланың дағдылы қызметі осы болу керек — ол бізге назар аудармастан дереу босағада жатқан ақ бақанға жармасты да, иттерді қуа бастады.

— Кет! Кет, Алыпсоқ. Жат орнына барып.

Алыпсоқ төбет баланы дереу тыңдады. Шабандап, көмейінен қырк-қырк барлығып сарқып үріп, бізге ала көзбен бұрылшақтай қарап, тайып отырды. Оған ілесіп өзге ит те жым болды. Бақан сүйреткен бала бізге назарын енді аударды.

— Бұл кімнің үйі?— деп сұрады Сұлтан секпіл бет баладан ат үстінде тұрып.

— Жұмағұлдың үйі.

— Жұмағұл не істейді?

— Қой бағады.

— Кім бар үйде.

— Ешкім жоқ.

— Шешен қайда?

— Ана белдің астындағы сиырлы ауылға кетті.

— Қымыз бар ма?

— Қымыз жоқ. Бағана кісілер кеп ішіп кеткен.

— Түк қалдырмады ма?

— Қалған жоқ,— деп күмілжіді бала.

— Неге өтірік айтасың? Жүктің астында керегеге байлаулы тұрған бір мес қымызды қайда қоясың?

— Оны саған кім айтты?

— Жолда қой жайып жүрген Жүмекене кездесіп едік, сол айтты. Жүктің астында бір мес қымыз байлаулы тұр. Содан төкпей-шашпай бір-бір кеседен құйып ішіндер деді.— Сұлтан осыны айтты да, сыр берме деген ишарамен менің тіземді мытып қойды.

Көнтеқ ерні таңырқай ашылған қалпы секпіл бет таң-тамаша кейіпте тұрып қалды. Сұлтанның оспақ сөзі шындықтың төбесінен түскен болу керек. Мынау соның байыбына бара алмай тұр.

Секпіл беттің солқылдай бастағанын көрген Сұлтан:

— Түсейік,— деп ат басын мама ағашқа қарай бұрды. Түсіп, атты байладық та, үйге бет алдық. Секпіл бет әлгі орнынан тапжылмай мыналар қайтеді дегендей бізді көзімен бағып, көңіліндегі күдігін не айтпай, не Сұлтанның айтқанына сене алмай дел-сал болып тұр.

Үй іші ала көлеңкелеу, салқын екен. Сұлтан тап бір

пағашысынікіне келгендей төр алдына сұлай кетті де, үй иесі кіргенге дейін жүктің астын ашып жіберіп, қарап та үлгерді. Тұрсыған бір мес қымыз, шынында да, байлаулы түр екен.

Бізден сескенгендей табалдырықты әрең аттап секпіл бет кірді. Босағадан озбай тұрып қалды. Жуа-жуа шираған қалпы болса керек, үстіндегі көк сәтен көйлектің етегі тылтиып қарнына шығып кеткен. Ышқыр мен екі аралықтан үрген донғай тырсиған тоқ қарынның бір шеті жылтырап көрінеді.

— Ей, атың кім сенін,— деп сұрады Сұлтан.

— Дәулет.

— Атың әдемі екен. Дәулет деген тамаша ат. Менің ағайымның аты да Дәулет.

Ағасы түгіл Сұлтанның сайтаны да жоқ еді. Өтірігімді шығарма деп, менің санымды тағы шымшып қойды да, сөйлей берді.

— Дәулеті мол, дастарқаны бай, алақаны кең болсын деп қойған ғой. Ей, Дәулет, біз асығып отырмыз. Сен бізге бір-бір кесседен қымыз бер.

— Апам ұрсады. Оны ауылға беріп жібереміз деген.

— Нені?

— Жүктің астындағы қымызды.

— Жүмекең өзі айтты ғой, бір-бір кесе құйып ішіндер деп. Әкел, кесе әкелші.

— Апам ұрсады...

— Ұрыспайды, біз саған ақша төлейміз.

Сұлтан қалтасынан кобыратып, бірнеше бір сомдық сарықұлақтарды суырып алды. Дәулет шын ақша ма дегендей сүзіле қарап қалды.

— Иә, төлейміз,— дедім мен Сұлтанды қоштап. Ашық ауыз Дәулетті алдап ішкеннен гөрі адамшылыққа бұл бір табан жақын еді.

— Апам кеп қалса, қайтем?

Бұл Дәулеттің көнгені еді.

— Келмейді,— деп, Сұлтан орнынан ұшып түрегелді.

— Қай жақтан келуші еді. Мынау,— Сұлтан мені нұсқады,— киіздің жыртығынан бақылап тұрсын. Екеуміз тездетіп құйып жіберейік.

Дәулет қолын созды.

— Әуелі ақша бер.

— Мә,— деп, Сұлтекең Дәулетке бір сомды ұстата берді.

— Мынауың жыртық, ескі ақша ғой.

— Ендеше мынаны ал, мә,— деп Сұлтан оның қолындағыны шытырлаған су жана бір сомдыққа айырбастап берді.

Ақшаның сиқыр күші Дәулеттің шырайын күрт өзгертті. Енді оның көзінде қуаныш ұшқыны тіріліп, бізге үйірсектеп қарай бастады.

Сұлтекеннің қимылына көз ілеспейді. Жүктің астындағы месті дереу суырып алып, аузын шешіп жатыр. Дәулет өрешенің ішінен бұрын ішіне қымыз құйылған кішірек бір көк кастрөлді алып шықты.

— Көне, тос.

Сұлтекен сар еткізіп, орта кастрюльден аса қымызды бір-ақ құя салды.

— Көп боп кетті!— деп шыж ете қалды Дәулет.

— Ештеңе етпейді.

Месті Сұлтекен көз ілеспейтін шапшандықпен орнына қайта байлап қойды. Екеуміз кастрөлдегі қымызды кесемен көсіп алып, кезектесіп сіміре бастадық.

Босаған кастрөлді өреше ішіне апарып қойған соң Дәулет:

— Тағы бір сом бер,— деп, қолын созды.

— Не үшін.

— Сендер екі кесе емес, көп іштіндер ғой.

— Өй, жолың болғыр,— деп кейіді Сұлтан,— біз оны ішейік деп іштік пе. Апаң кеп қалса, сені құртады екен деп, саған жанымыз ашыған соң іштік қой. Бекер ішкен екем. Қарнымды сыздатып кетті.

Дәулет не дерін білмей бедірейіп қалды.

— Сен онан да бізге жейтін бірдеңе бер. Қымыз ішімізді ашыта бастады,— деді Сұлтан.

Дәулет созған қолын енді ғана тартып алды.

— Нан жейсіндер ме?

— Әкеле бер. Май бар ма? Оны да әкел.— Сұлтан Дәулетпен қабаттасып, өрешеге бірге кіріп кетті.— Мына біреу піскен омыртқа ма?

Саудадан пайда тауып қалған Дәулет:

— Тамаққа да ақша төлеңдер,— деп ескертті.

Әлдекім шала мүжіп тастаған мойын омыртқаны комағайлана тістелеп жатып:

— Жарайды, төлейміз,— дейді Сұлтан.

— Қазір төле.

Сұлтан Дәулетке тағы бір сом берді. Бір-бір жапырақ нанға май жағып, соғып алдық.

— Ал кеттік,— деді Сұлтан.

Дәулет менің алдымды тосқауылдай қалды:

— Бәкінің керегі жоқ па?

— Көне, қандай бәкі,— дедім мен.

Дәулет қалтасынан бәкісін алып көрсетті. Темір сапты кішкентай арзанқол бәкі екен. Ұнатпадым.

— Белбеу керек емес пе?

— Қайсы?

Дәулет жейдесін түріп жіберіп, сатпак-сатпак кір қарнын алдыма тосып, беліндегі белбеуін көрсетті.

— Өзің қайтесің? Шалбарың түсіп кетпей ме?

— Түспейді. Қайыспен байлап алам.

Мен Дәулетті неге екенін аяп кеткендей болдым. Оның ең соңғы белбеуіне дейін тонап әкету оңбағандық болар еді.

— Керегі жоқ, қош бол.

Дәулет амалсыз қоштасқандай ыңғай танытты.

— Қош болындар.

Дереу атқа қондық та, үш итті улатып-шулатып жөнеле бердік. Ақтөс төбет аттың омырауына шапшып, сұңғыла қара каншық құйрығынан тартқылап, иттік мінездерін тағы көрсете бастады. Сұлтекең қара төбетті қамшымен тұмсыққа бір тартуға құштар болып, бастырмалатып келеді. Бірақ әккі төбеттің оңайлықпен ұрғыза қоятын түрі жоқ. Қамшының ұшы жетер жетпес жерден арс-арс етіп, өршеленіп, қалмай келе жатыр. Мен артыма бұрылып қарасам, көкжасыл кепкасы қалқиып, жейдесінің етегі өрге қарай таңкия түсіп, Дәулет сәудегер үй сыртында бізді көзімен ұзатып әлі қарап тұр екен.

Тоғызыншы тарауда

*Не жөнінде айтылатынын оқып шығып
өздерің білесіңдер.*

— Қара Көже, қарашы мынаған.

— Мұны қайдан алдың?

— Тамаша малақай болмай ма?

Сұлтанның қолындағы көк қаракөл аспаннан түсті ме, қайдан пайда бола қалды? Ұстап көрсем, жібектей мап-майда. Илеуінде мін жоқ, ақ қағаздай.

— Әй, мұны қайдан алдың?

— Құдай берді.

Егер құдай тағала пендесіне бірдене бере қалғандай болса, ондай мейірімділігін Сұлтаннан бастай қоймас.

— Жөнінді айтшы, бұл қайдан пайда болды?

— Өзі ұнай ма саған?

— Әдемі екен.

— Сұлтекең оны-пұны затпен әуестенбейді. Оны сен біліп қой.

Кенет алдымыздағы өзекшеде атын жаяу жетелеп, қой жайып тұрған қойшы көрінді. Сұлтекең менің қолымдағы қаракөлді жалма-жан жұлып алды да, артындағы былғары сумкаға сүнгітіп жіберді.

— Дымың ішінде болсын, Қара Көже.

Лүп етіп, қауіп көлеңкесі жүгірді менің көңілімде. “Мына қу бұны өлгі үйден жымқырып кеткеннен сау ма екен”.

Қойшы сокпак жолдың дәл үстінде тұр екен. Жакындап келіп байқадық: бүйрек бет, шоқша сақал, орта жастағы адам. Басында күнге күйіп көнерген ақ қалпағы бар.

— Салаумалайком, қария.

— Әлейкүмсалам. Балалар, оттарың бар ма?

Сұлтан қалтасынан сіріңке алып ұсынды. Шалдың жуан етіп орап, қалпағының бүкпесіне тығып қойған дайын шылымы бар екен. Соны жалма-жан тұтатты да, қомағайланып сорып-сорып жіберіп, демін бір-ақ күрсініп шығарды:

— Уһ, жетісіп қалдым ғой көсегең көгергірлер. Сіріңкем таусылып қап бағанадан бері қаңсып тұр едім. Қай колхоздың балалары боласындар?

Сұлтан мені шынтағымен түртіп қалды да:

— Калининнің балаларымыз,— деп, өтірікті соғып қалды. Мен таң-тамашамын. Неге өтірік айтады? Өзіміздің “Жаңа өмірді” неге атамайды.

Былайырақ шыққан соң Сұлтаннан:

— Әй, “Калининнің балаларымыз” дегенің не? Неге өтірік алдайсың?— деп сұрадым.

— Әй, ақымақ Қара Көже. Қайдан білдің, мүмкін жаңағы біз қымыз ішкен үйдің қожасы Жұмағұл тап осының өзі шығар. Қаракөлін жоқтап іздей қалса, қуып кеп, әкемізді танытпай ма? Ал енді бізді тауып көрсін сонау Калининге барып.

* * *

Менің мамам сауыншы болып істейтін бірінші бригада кезенді асып түскен жерде, Қабанды деп аталатын ну қарағайлы жалпақ сайдың аузында екен. Бұл өзі сырттан қарағанда бүтін бір ауыл тәрізді: бірнеше боз үй, жаппа, шатырлар аралас он шақты түтін шоғырлана қоныс теуіпті. Олардан оқшауырақ, сырғауылдан айдап жасалған мал қора-жайлары көрінеді. Төбесіне желбіреп қызыл жалау

кидалған, қабырғаларына қызыл матаға жазылып, ұран, плакаттар ілінген вагонқос, сірә да, бригаданың кеңсесі болу керек. (Соңынан білдім, бұл әрі кеңсе, әрі қызыл бұрыш екен.)

Өзенге таман шеткерірек тігілген бір жаппаның қасында үш дөңгелекті мотоцикл тұр. Жүрегім дір ете қалғандай болды. “Бұл тағы да Қаратай қу шығар. Дәу де болса, мынау маманның жаппасы”.

Ойлағаным келді. Мамам есік алдында самаурын кайнатып жүр екен. Бізді көріп, таңырқай қарап тұрып қалды. Сұлтан онымен самбырлап амандаса келіп тоқтады:

— Амансың ба, Миллат тәтей. Балаңыз ат таппай қаражаяу отыр екен. Міне, мінгестіріп алып келдім.

Есік алдындағы мотоциклді мен бірден таныдым — Қаратайдікі. Жаппаның ашық тұрған есігінен үп-үлкен керзі етік киген аяқ көрініп жатыр. Оның да иесі сол бір адам. Көсіліп жатқан аяқ біздің дабырымызды естіп, бүгіліп жинала түсті.

— Лагерьге бармадың ба?— деп сұрады мамам менен.

— Жок.

— Біздің мына ала бөтен жүрісімізді ұнатпады-ау деймін, маманның қас-қабағы салқын еді. Сұлтан соны аңдады ма, түспеді.

— Ертең келем. Мен саған ат тауып әкелем,— деді.

— Мақұл.

Сұлтан кеткен соң мамам:

— Өзіне серік болатын адамды жана тапқан екенсің. Бұл сені бір күні батпаққа жығып кетер,— деді.

— Өз жөнімді мен өзім білем,— дедім.

— Иә, біліп жүрсің.

Жаппаға кірдім. Төр алдында шынтақтап Қаратай жатыр. Осылай қарай жұмыста жүріп, тартып отырған болу керек, үстінде май-май көне комбинезон. Бірақ тікендей болып сояулап тұратын сақалы бүгін жып-жылмағай. Қаратай еңсесін көтеріп малдас құрып отырды. Әдетінше шекесін қасып-қасып алып, ұртына күлкі қыстыра сөйлеп, менімен жылы амандасып, іші-бауырыма еніп барады.

— Жайлауға демалайын деп келдің бе? Дұрыс болған. Мұнда қымыз мол, рахат емес пе,— деді.

Үшеуміз отырып, шай іштік. Шайдан соң мамам сиыр саууға дайындала бастады. Қаратай қош айтысты да, мотоцикліне отырып, кетіп қалды. Көк шалғынды жапыра қап-қара етіп із тастап, жолсызбен зырғып бара жатқан оның соңынан мен бірғауымға дейін қарадым да

тұрдым.—“Япыр-ау, бұл неге келе береді? Не керек оған? Бәрібір мамам оған ешқашан да күйеуге шықпайды ғой. Ал егер шыға қалса...”

Бұл ойым маған құбыжықтай қорқынышты. Оны басыма жолатпауға тырысам. Аулақ. Аулақ жаман ой. Мен одан да алыста, таудың ар жағында қалған Жанарды ойыма алам. Жанар. Мен “Жанар!” деп, дауыстағанда, сен әуелі үннің қайдан шыққанын білмей аңтарылып тұрып қалып едің... Жайлауға қалай келіп жеткенімді айтып, жанарға хат жазсам ба екен. Қаратай... тфу, қабаттасып ойымнан осы шықпайтын болды-ау. Бөлем, ойламаймын сен жөнінде, әдейі ойламаймын, қайтер екенсің...

Оныншы тарауда

*Жақсымен жолдас болсаң, жетерсің мұратқа,
жаманмен жолдас болсаң, қаларсың ұятқа.*

Өзінің тырнақалды прозалық туындысын шағын повесть түрінде бастап отырғанын автор бір де минутке есінен шығармайды. Сондықтан да ол әр адамның басынан күнде кешетін тұрмыстың ұсақ-түйек құбылыстарына онша жүгіне бермейді. Онда автордың бұл еңбегі мүмкін шағын повесть емес, кітап магазині полкасының белін қайыстыруға жарарлық нән романға айналар еді. Жок, “Аяз әлінді біл, құмырысқа жөнінді біл” дегендей роман жазу қайда бізге. Ол үшін құшақ-құшақ қағаз, құрығанда бірер бөтелке сия керек. Артынды столға желімдеп тастап, айлар-жылдар бойына тапжылмай отыруың шарт. Ал сосын сабакқа кім барады, үйге берілетін тапсырмаларды кім орындайды? Бұзауды кім тауып әкеледі? Жо, жо, роман жазу менің жасымда тіпті де қол емес.

Бұлар сөз арасында айтылып жатқан жайлар. Енді әңгіме желісіне қайта оралайын. Біз жайлауға келгелі табаны трактордай бір ай шамасы уақыт өтті. Өткенде көңілді өтті, желіп өтті. Соның бәрі Сұлтекеннің арқасы. Бір де бір күн көліксіз болып көргем жоқ. Нелер жорға-жүйрік сәйгүліктерді сол тауып әкеледі. Ертте мынаны дейді, ерттеймін. Кеттік дейді,— ілесіп берем. Қайда барамыз деп сұрамаймын да. Не керек, Сұлтекеннің арқасында ат мініп, асыр салып, жетісіп жүрмін.

Бір күні жайлауда малшылар күніне арналып, ұлан-асыр той болды. Той десе, қу бас домалайды. Ал Сұлтан екеуміздің

басымыз піскен алмадай торсиған майлы бастар. Біз қалай шыдап қалайық. Тойдың дақыртын естігеннен бастап-ақ делебеміз қозып, күтіп жүрдік. Көкпарға түсеміз деп, ат жаратқан боламыз.

Той болады деген күні танертең мамам сиыр саууға кетіп, мен төсекте шынтақтап “Робинзон Крузоны” оқып жатыр едім. Есік алдына кеп қалған ат дүбірі, сонымен қабаттасып Сұлтаннның айқайы естілді.

— Кара Көже, бармысың?

— Бармын.

Сұлтан аттан торс етіп секіріп түсіп, үйге кіріп келді.

— Ой, кара басқыр, әлі жатырмысың?— Сұлтан менің қолымдағы кітапқа жармасты.— Осы сенің-ақ қолыңнан кітап түспейді екен. Тасташы былай. Немене, бүгін той екенің ұмыттың ба?

— Токта, токта, келген жерімді белгілеп қояйын.

— Мына бір мылтық ұстаған адам ба, албасты ма, осы бетке келіпсің. Жүз жиырма төртінші бет. Көне, түр жылдам. Киін, тойға барамыз.

Тойды сыпаттап жатуды және артық деп санаймын. Өйткені оның қалай болатынын бәрің де білесіндер. Осы күні тойдан көп нәрсе жоқ. Мейрам күндері — той; біреу қыз ұзатса — той; бала туса — той; жоспар артығымен орындалса — той; шет елден мықты біреу келе қалса — той; шетелге мықты біреу бара қалса — той, артиллерияшылар күні, флот күні, ұшқыштар күні, металшылар күні, құрылысшылар күні, физкультурашылар күні, шахтерлер күні,— тағы басқа аты аталмаған толып жатқан қастерлі күндердің бәрінде той. Құдайға шүкір, әйтеуір тойдан кенде емеспіз.

Бір шеті сонау Алматы болып қилы дәрежелі қонақтар қатысқан, “ЗИМ”, “ЗИС”, “Волга”, “Победалар” қаздай тізілген, (“Москвичтер” мен Қаратайдың мотоциклі тәрізді үш дөңгелекті салдырлақ мотоциклдерді машина санатына қосып та отырғаным жоқ) іргелес екі ауданның кара қорым малшылары түгел бас қосқан ұлы дүрмектің нағыз қызған шағы еді. Палуандар күресі болып жатқан. Бір кезде ортадағы тойбасы тағы бір соны дабыл тастады:

— Ендігі кезек балалардікі. Балалар күресін бастаймыз.

Бағанадан бері күрескендерге қарап, делебем қозып тұр еді.

— Мен күресемін,— деп ортаға жүгіріп шықтым.

— Кел. Жүрегіңнің оты бар бала көрінесің,— деп Тойбасы

арқамнан қағып, мактап қойды. Күрес аудан мен аудан болып жүріп жатқан. Тойбасы қарсы жаққа дауыстады:

— Ұйғыр ауданы, шығарыңдар палуандарынды.

Ұйғыр ауданы бойы сорайған, менен де өткен қап-қара қоңқақ мұрын бір баланы шығарып еді. Мына жақта тұрғандар жамырап кетті:

— Өй, мыналарың бала емес, жігіт қой.

— Қаршадай балаға жігіт шығарғандарың қалай?

— Өз теңін әкеліңдер!

— Бұл әділдік емес!

Басы-көзі өрттей қызарып, лепіріп тұрған тойбасы бұған құлақ аспады:

— Күш атасын танымайды. Кәне, күресіңдер,— деп қоңқақ мұрын екеумізді құшақтастыра салды. Мен іштен қайыра шалып жығуға машық едім. Өу дегеннен-ақ сол әдісіме салуға тырысып бақтым. Бірақ қоңқақ мұрынның ұзын сирақтары көстиіп анадайда жатыр. Аяғымды шолтаң-шолтаң сермегенмен жуымайды.

Менің пиғылымды түсіне қойған қоңқақ мұрын аяғын онан әрмен алып қашып, денесінің бар салмағымен үстіме шойырылып жатып алды. Олай-бұлай ырғап көрсем, қозғалта алар емеспін. Ал оның бар сенгені қол күші болу керек. Мені көтеріп алып, қойып қалмақ болады. Бірақ қалай тастаса да тарбиып, аяғыммен түсем.

Кенет менің ойыма бір қулық әдіс сап ете қалды. Ылдиға таман ыңғайланып келдім де, бір жамбасыма жата қап, қоңқақ мұрынды көз ілеспейтін жылдамдықпен басымнан асыра лақтырдым. Әлгі байғұстың мұны күтпегені соншалық, тартынуға мұршасы келмей қалды да, асып барып, мойны астынан кеп, гүрс ете түсті. Бұлт беріп, үстіне қона кеттім. Халық ду ете қалды.— Ой, жарайсың!

— Міне, жігіт!

— Жасың ұзақ болсын!

Тойбасы бәйгіме деп, Гайдардың екі томдық жинағын қолыма ұстата берді. Екі езуім екі құлағымда, көңілім тасып, әлгіндегі орныма қарай жөнеле бердім. Тойбасы айкайын салып, күреске басқа балаларды шақырып жатыр. Кенет өкпе тұсымдағы иін тірескен халықтан маған қарай ақ қалпақты біреу жүгіре шығып келеді. Мен оған мән де бере қоймап едім, әлгі келген бетте білегімнен шап беріп ұстай алды:

— Ө, залым бала! Қолға түстің бе!

Басқа ештеңе деместен іс-міс жоқ әлгі мені қанбақтай ұшырып, сүйреп әкетіп барады. Бет-жүзі әйтеуір бір таныс

алам секілді. Бірақ қайда көргенімді жөппелдемеде есіме түсіре алмадым.

— Не... Не... керек сізге?

Топтың сыртына шыққаннан кейін шоқша сақалы ашудан дір-дір етіп, тістеніп, әлгі мені алқымнан қылғындыра ұстап, сілкіп-сілкіп жіберді.

— Мойныңды үзіп жіберейін бе! Баламды алдап, қымызымды рәсуа етіп ішкендеріңмен қоймай, қаракөлімді неге ұрлайсыңдар?

Арқамнан тасбақа сырғанап түскендей, дір ете қалдым. Көзінен ашу шатынап тұрған ақ қалпақтыны енді таныдым. Бұл анада бізден шылым тұтатып тартатын, жол үстінде кездескен қойшы еді.

— Аксақал, қаракөліңізді мен алған жоқпын,— дедім жалынышты үнмен.

— Енді кім алды?

Мына маскара оқиғадан мен өзімді дереу ақтап алуым керек болды. Шынымды айттым:

— Қасымдағы бала алыпты.

— Ол қайда? Ол кім дегеннің баласы?— деп әкірендейді шоқша сақал.

— Сұлтан деген бала, анда... ана жерде тұр.

Шоқша сақалды ертіп, әлгінде Сұлтан екеуміз тұрған жерге келдім, жоқ. Сұланым зым-зия зытып отырған түрі бар.

— Қайда? Көне?

— Әлгінде осы арада тұрған.

Сол арадағы бір талай әуесқой жұрт: Не болды?

Не? Бұл не істеді?— деп, күресті қойып, бізге назар аудара бастады. Өлімнен ұят күшті дегендей не істерімді білмеймін.— Сұлтан! Әй, Сұлтан!— деп, дауыстаймын. Кенет біреудін:

— Сұлтан өне. Атына мініп, зытқалы жатыр,— деген үні саңқ ете қалды.

Ол нұсқаған жаққа жалт бұрылып карасам. Сұлтекең ат үстіне қонып та қалған екен.

— Сұлтан!— деп, айқайлап жібердім. Бірақ ол тындамады, атына қамшыны бір басып, тік төмен қарай құйғытып, тартып отырды.

— Кетті! Өне кетті!— дедім шоқша сақалға.

— Қап...

Баяндалған оқиғадан кейін менің қандай халге түскенімді сезіп отырған боларсындар. Тойға мамам да барып еді. Абиыр болғанда, шаршы топтың алдында жалғыз ұлының қандай масқараға душарланғанын ол көре қойған жоқ. Ол кезде мамам артистер ойын қойып жатқан жақта болатын. Кірмегенім кара жер, өзім өз болғалы еңсем мұндай түсіп көрмеген шығар. Той-думан жайына қалды, ұрыдай сусып келіп, атыма міндім де, Сұлтанның соңынан тартып отырдым.

Мен қазір Сұлтанды көзіме көріне қалса, жеп қойғалы келе жатырмын. Оның опасыздық қылығына қалай ыза болмайын. Қолмен істеген нәрсесін мойнымен көтеруге жарамау ер адам үшін неткен пасықтық. Мен Сұлтанның мұншалық жаны тәтті жарғанат екенін біле қойған жоқ едім.

Жаксымен жолдас болсан, жетерсін мұратқа.

Жаманмен жолдас болсан, қаларсын ұятқа — деп, қазақ атам осындайдан айтқан екен ғой.

Жүгірген бойда жылқылы ауылға келдім. Сұлтанның өзі тұрғай ізі де жоқ. Одан өзіміздің фермаға келдім. Мұнда да тырс еткен пенде көрінбейді. Жұрттың бәрі тойда жүр. Атымды мама ағашқа байладым да, жаппаға кіріп, сұлай кеттім. Ех, шіркін өмір! Неткен қызық нәрсе едің... Біресе шаттандырып күлдіресің, біресе бүлдіресің. Соның бәріне адам өзі кінәлі.

Мазасыз ой тепкісінде басым қатып жатып, қалғып кеткен екенмін.

— Әй, шық бері!— деген қаһарлы дауыстан селк етіп, шошып ояндым. Атып шықсам, Сұлтанның әкесі Сүгір жылқышы келіп тұр. Астында түйедей қызыл ат, білегінде іліп алған құрығы бар.

— Сұлтан қайда?

— Білмеймін.

— Неге білмейсің? Әй, ант атқан алаяқ немелер! Бірін-бірі тануын бұлардың.

Сүгір мені домбытып қойғысы келді ме, жоқ әлде шынымен ұрмақ болды ма, атын тебініп, қамшысын тік көтеріп, ұмтыла берді. Жалт беріп, жаппаға қайта сүңгіп кеттім. Ойнақшыған қызыл ат жаппаны омырауымен қағып, енді бір тебінсе тіпті басып, таптап өтуден тайынар емес.

Сүгір босағаны қамшымен сарт еткізіп, бір тартып қалды.

— Ерін ал да, қоя бер ана атты!

Маған берген бұйрығын Сүгір өзі орындады. Мамағашта байлаулы тұрған аттың ерін алды да, анадай жерге тарс еткізіп тоқымын шашып, лақтырып тастады. Сонан соң аттың

жүгенін сыпырды да, сауырға бірді салып, айдап жіберді. Еркіндік алып рахатқа батқан ат құйрығын желбірете тігіп, пырт-пырт жел шығарып, қуана кісінеп, ойнақтап тартып отырды. Қарына ілген құрығы жер сызып, оның соңынан алды-артына қарамастан Сүгір жосылтып жөнелді.

Жығылған үстіне жұдырық — зығырданымды қайнатқан Сұлтанның қылығына мынау қосымша болды. Қара жаяу қалды деген осы.

Мамама сыр бермейін деп, ер-тоқымымды әкеп босағаға жиып қойдым.

Кешқұрым мамамдар келді. Ол әлі де ештеңе сезе қоймаса керек.

— Сендер неге ерте кетіп қалдыңдар?— деп сұрады.

— Шаршадық, шаршаған соң кетіп қалдық...

Он бірінші тарауда

Менің ауылға қайтқан сапарым баяндалады.

Ойламаған жерден жайлау қызығы осылайша тамам болды. Мұнда көліксіз күнің күн емес, серіксіз одан да жаман. Қожекен соның екеуінен де жұрдай болды. Бірер күн ферма басында боламын деп, зерігуден ішім жарылып, өліп кете жаздадым. Бар бітіргенім, бір ғана “жауынгерлік листок” шығарып бердім. Оның өзін парторг оқып көріп, түкке жаратпай тастады. Кілең өлең-сықақпен толтырып жіберіпсіндер, маңызды бір де бір саяси мақала жоқ, осы да газет пе деп, парша-паршамызды шығарып сынады. “Газет деп, ана екінші бригаданың газетін айтындар. Барып оқып көріңдерші. Міне, ”жауынгерлік листокті” солай шығару керек. Солардан үлгі алындар”,— деді.

Парторг кеткеннен кейін мен әдейі ол мақтаған газетті көрмекке екінші бригадаға бардым. Сөйтсем олар бүйтіпті: “Социалистік Қазақстанның” “мал шаруашылығын өркендете берейік” деген басмақаласын алыпты да, бастан-аяқ сықыртып түгел көшіріп жазыпты. Оның соңында редколлегия мүшелері деп, үш адамның фамилиясы тұр. Одан төменгі бұрышта почта жөшігінің суреті салынып: “Жолдастар, қанша ескертсе де, бірде біреулеріңіз мақала бермейсіздер. Келесі нөмірлерімізге мақала беріңіздер”, деген сөз жазылған. Одан төменірек газетті бекіткен кнопка. Міне, бұдан басқа мен ештеңе де көре алған жоқпын. Парторгке осы газеттің соншалықты несі ұнағанын мен,

әрине, біле бермеймін. Ал, менің ойымша, біздің газет бұл газеттен он есе артық. Бұл, әрине, менің өз пікірім, ал парторттің пікірі әлгідей. Мен бұған таңдана да қоймаймын, өйткені, пікір қайшылығынсыз ешбір ақиқаттың беті ашылуы мүмкін емес деген сөзді бір ақылды кітаптан өз көзіммен оқығаным бар. Нақты қай кітаптан оқығанымды ұмытып қалыппын, ол үшін оқушыдан кешірім сұраймын.

Бір кеште мамам:

— Балам, босқа сенделмей ауылға қайт. Ана өзге балалар қатарлы колхозда жұмыс істе. Осы қыдыруың жетеді,— деген сөз айтты.

— Өзім де қайтам,— дедім мен.

Ертесінде өзіміздің колхоздың екі тонналық бір машинасы жем алып келе қалған екен. Шофері Қайыпжан дейтін ақ көңіл жақсы жігіт. Соның қасына кабинаға отырып, жайлаумен қош айтысып, тартып отырдым. Жұпар атқан кен жазықтың төсінде жұмсақ қара жолмен жүрдек машина барынша зырлап келе жатқанда, ұшқыр қиял шіркін де тұғырында тоқырап қала алмайды-ау. Қанатын қағып-қағып жіберіп, дауылпаздай шарқ ұрып, ол да самғап ұшады. О, ата мекенім, қазақ жері. Сенің шет-шегіне қиялдан өзге не жетіп үлгереді. Сол алып өлкеңнің бір пұшпағын ыстық көзбен, бар адал сезіміммен аймалап, елеусіз бір перзентің мен келе жатырмын. Мынау асқар тау, жасыл жазық, мөлдір өзен, қалықтаған анау ақша бұлттар, тұнық аспан — осының бәр-бәрін егер құшағым жетсе, ең қымбат, аяулы анамдай аймалап құшар едім, сүйер едім. Япыр-ай, неге сонша ыстық болдың туған жер!

Мен табиғатты сүйемін. Мен шынайы поэзияны сүйемін. Абай мен Қасымды қанша оқысам да менің сусыным қанбайды. Қайталап оқи бергім келеді, оқи бергім келеді. Мен Құрманғазы мен Дәулеткерейдің күйлерін тыңдағанда өзімді өзім ұмытып кетемін. Махамбет жырының әр сөзінің астынан дүрсілдеген ат дүбірін, қарыш-құрыш сілтескен найза, қылыш үндерін естігендей болам. О, қасиетіңнен айналайын, қазақ жері. Осының бәрі сенің топырағыңда өсіп, өнген кереметтер емес пе...

Машина жолы кезеңнен біздің ауылға қарай тура аса алмайды. Түзкөлді айналып жүреді. Бұл төте жолдай емес, өлдеқайда ұзақ. Бірақ жүрдек машина жер апшысын қуырып, шыдатар емес. Әлгінде ғана мұнартып көз ұшында көрінген қара тұмсық енді міне сырғанап артта қалып барады. Жол шетіндегі телеграф бағаналары бірін-бірі қуалап, қарсы жүгіріп келе жатқандай болады. Әне, алдан Түзкөл көрінді

жалтырап. Қара жол соның сортаң жиегімен өтеді. Бір мезетте көл де сырғып кейін қалды. Жол қасқайып шығысқа қарай тура тартты. Спидометрдің қылт-қылт еткен жебесі шұғыл ойысып, елуге тақап барды. Одан да асыңқырап, алпысты шоқыр-шоқымас болып дірілдеп тұр.

Кенет бір белеске көтеріле беріп, Қайыпжан машина мандайын жолсызбен тауға қарай бұрды.

— Аға, қайда барамыз?

— Мынау сайда шөпші балалар бар. Соларды ауылға ала кетеміз,— деді Қайыпжан. Бұл сөз менің жаныма онша жайлы тие қойған жоқ. Майқанова да осында болу керек. Жантас та. Менің оларды қазір көргім, дұрысырақ айтқанда, оларға көрінгім келмейді. Аанада олар бәрі шөпке кетіп бара жатқанда, менің бармай қалғаным оқушыға мәлім. Майқанова мені көрісімен мүйіздеп ала жөнелуі айқын. Бірақ амалым қанша, машина менің билігімде емес. Ех, жалған, бір басыңа бір машинаң болмаған соң құрсын да.

Тау сағасына жете бергенде, алдымызда сарқырама шағын өзеншенің бойында бір боз үй және бір ақ шатыр көрінді. Боз үйдің төбесінде кішірек қызыл жалау желбіреп тұр. Индиялықтар тәрізденіп қара қайыстай болып күнге күйген бір топ бала волейбол ойнап жүр. Машина қостың деңгейіне келіп тоқтады. Өзен арнасы теңкиген қой тастарға толы, шұңғыл еді. Көпір көрінбейді. Қайыпжан машинадан шығып:

— Әй, балақайлар, мынадан қалай өтуге болады?— деп, дауыстады.

Бір топ бала бері су бойына жүгіріп келді. Бұлардың ішінде биыл жетіншіні бітірген атақты палуан Батырбек, менімен бірге оқитын, отряд советінің председателі болған Темір бар еді. Өне, Жантас қу жүгіріп келе жатыр. Газеттен пилотка жасап киіп алыпты.

— Өткел төменде қалды. Бұл арадан өте алмайсыз,— деп шуласты балалар.— Олай болса, жығындар үйлерінді. Бері тасып әкеліп тиендер машинаға.

Батырбек бригадир екен балаларға. Жалаңаш білегіне қызыл шүберек байлаған бір балаға ол:

— Кезекші, бригаданы сапқа тұрғыз!— деп, команда берді.

Кезекші жүгіріп шатырға кіріп кетті де, күнге шағылысқан аппақ горнды құйқылжытып ойнап, қайта шықты. Сол сол-ақ екен, доп ойнап жүрген балалар ойындарын дереу доғарып, әп-сәтте шатыр алдындағы сызықшаны бойлап сап түзей қалды. Өз көзіме өзім

сенбегендей, мен таң-тамашамын. Тәртіп деп осыны айт. Құдды әскер тәрізді.

— Жолдас бригадир! Бригада мүшелері сіздің бұйрығыңыз бойынша сапқа тұрды,— деп, кезекші Батырбектің алдында қаздыып, рапорт беріп тұр.

Балалар жапырлап киіз үйді, шатырды жығып жинай бастады.

Мен болсам, кабинаның есігіне жабыса түсіп, ешкімнің көзіне шалынбауға тырысып, мықшиып отырмын. Бас-аяғы бірнеше минуттың ішінде ғана көз алдымда болған әлгі әсерлі көріністер бір жағынан бойымды шымырлатып, делебемді қоздырса, екіншіден өкіндіреді. Қап, анада жайлауға барғанша, осылармен бірге шөп шабысқа неге келмедім?

Балалар әлдеқайдан жалпақ бір қалың тақтай тауып әкеліп, арнаға көпір етіп салды да, соның үстімен жүкті таси бастады. Өзгеден бұрын мені Жантас қу байқап қалды:

— Сен қайдан жүрсің, дезертир?

— Шаруаң қанша?

Абиыр болғанда, мұғалімдерден мұнда ешкім жоқ екен. Майқанова ертемен ауылға кетіп қалыпты. Әп-сәтте жүк тиеліп болды. Рюкзактарын арқалап, улап-шулап балалар машинаға мінді. Кабинадағы орнымды аспаз қыздарға беріп, мен де кузовқа шықтым. Машина жайлап бұрылып, әлгінде келген ізімен төменгі жолға қарай тартып отырды.

Ауылға әндетіп, думандатып келіп кірдік. Колхоз кеңсесінің алдында ішінде артель председателі бар бірнеше адам бізге қарап әңгімелесіп тұр екен. Машина солардың қасына келіп тоқтады. Сабырбаев председатель қолын шаттана көтеріп:

— Ой, енбеккерлерім, амансындар ма!— деп, жарқын қарсы алды.

Бұл өлкедегі жұрттан өзгешелеу, күзеген байталдай шұңтиып киінген шетен қалпақты ашаң қараторы жігіт мойнындағы фотоаппаратын оңтайлап, қарбаласып жатыр:

— Балалар, машинадан түспей тұра тұрындар.

Айдаладағы біреу өзі тіленіп суретке түсіргелі жатса, аяймыз ба түмсықты. Мен кузовтың орта шенінде едім, кимелеп алға қарай шықтым да, тұра қалдым қасқайып. Бейтаныс жігіт бір емес, екі рет шырт еткізіп, суретке түсіріп алды.

Он екінші тарауда

*“Жанар, сені сағындым” дейтін өлеңнің
дүниеге келу тарихы айтылады.*

Жол бойы менің ойымнан Жанар шықпады. Мен оны көрмегеніме бір ай емес, көп-көп уақыт өткен тәрізді. Қазір ол қайда екен, — Үйінде ме екен, жоқ әлде екінші кезектегі лагерьге кетті ме екен?

Машинадан түскен бойда мен әдейі орағытып, Жанар үйі тұрған көшемен өттім. Міне, олардың үйі. Қоражайдың іңірегін қаулап өскен қалақай, алабота басып кетіпті. Қақпаның маңдайшасында бірнеше суық торғай қонақтап жырлап отыр. Тырс еткен пенде жоқ, жым-жырт.

Қораның сырт жағын айналып көз тастадым, есікке құлып салынбаған. Қабырғаға шапталған жас тезектер бұл үйдегі қытымыр қара кемпірдің осында екенін баяндап тұр. Кенет құлағымның дәл түбінен:

— Кімді іздеп жүрсін?— деген суық үн санқ ете қалды.

Жалт қарадым — Жантас қу. Жүрегім су етіп, сасып қалдым.

— Неғыласың?— деген сөз аузымнан абайсыз шығып кетті.

Жантастың бір иығында ауыр рюкзак. Қағаз пилотканың астынан қоңыр көздері жылт-жылт етеді. Көнтиіп жарылып кеткен еріндерін жалап қойып:

— Сағынып қалдың ба?— дейді.

— Кімді? Нені?— деп, Жантасқа айбаттана бұрылды. Жантас қу саусағын жебеп тайқи берді.

— Білем, білем кімді қарап тұрғаныңды...

— Білсең, біле бер.

Ох, бұл сөзді мен қалай батыл айтып салдым десейші. Қай мағынада айтқанымды аңдап өзім селк ете қалғандай болдым. Не болса, со болсын, бұным ерлік болды. “Мейлі, Жантас қуға сол керек”.

Сонынан білдім, Жанар ауылда жоқ екен, лагерьге кетіпті. Құлазыған далада жалғыз қалғандай болдым. Екі иінімнен зіл батпан көңілсіздік басты.

Түн. Төргі бөлмеде өлең дәптерімді алдыма жайып қойып, жападан-жалғыз өзім отырмын. Бірнеше жыңды көбелек қалдыраңдап, айнала ұшып, шамның шынысына соғылды. Келші бермен, шабытым! Қайдасың! Кеудем толы сезімді сүйкетейін жыр етіп. Бүгінгі жырымның тақырыбы — Жанар. Жол ортасына әдемілеп “Жанар, сені сағындым”, деп жазып

қойдым. Бірінші шумақ көкейімде күндізден сайрап жүр еді, мөлдіреп түсе қалды заматта:

Жанар, сені сағындым,
Келші, келші тезірек
Жатпай-тұрмай ойлаймын,
Іші-баурым елжіреп.

Бірнеше қайталап оқимын, жаман шықпаған тәрізді. Мүмкін, көркемдігі пәлендей жүйрік бола қоймас, бірақ шындық бар, сезім бар. Әлде көптен қолыма қалам ұстамағандықтан кеудем жырға толып кеткен бе, әлде Жанарға деген сағыныш сезімінің тасқындап құйылған түрі осы болды ма, шүпілдеген екі бет өлеңді тапжылмастан ешбір қиналыссыз жазып тастадым. Өте-мөте сәтті шыққаны соңғы қортынды шумағы болды:

Жанар, сендей жан тумас,
Туса, туар, артылмас,
Бір өзіңнен басқаға
Сағынышым айтылмас.

Шіркін-ай, мойынға алған жұмысыңды тындырып тастап, рахатқа бататын кездерің де болады-ау! Сондай бір жетіскен халде орнымнан түрегелдім, сағатқа қарасам, он бір болып қалыпты. Ұйықтайтын уақытым болған екен. Тысқа шығып келдім де, жатып қалдым. Бірақ мұндайда ұйқы келе қоя ма. Жанар шықпайды ойымнан. “Мақтаншақ Қожа. Мен енді сені бұдан былай мақтаншақ Қожа деп атаймын”. Осыны айтып, қолын қуана шапалақтап, Жанардың дөңгелене жөнелген кейпі көз алдыма келеді. Жаңағы оған арнап жазған өлеңім түп-түгел тілімнің ұшында тұр. Жатталып қалыпты. Қаранғы үйде шалқамнан жатып алып, соны бастан-аяқ сықпыртып, мылқау фильм тәрізді үнімді шығармай такпақ етіп айтам.

Жанар, сені сағындым...

Кенет өлеңнің соңғы шумағын көкейімде тағы бір қайталап айта бергенімде, “тоқта!” деген бір сұрау көмейіме көлденең тұра қалғандай болды. “Бұл өлең сенікі емес тәрізді ғой?” дейді әлгі сұрау шұбаланып. “Енді кімдікі”. “Ойланып көрші”. Ойланамын. “Иә, шынында да... Кенет көзім бақырайып, тынысым бітіп қалғандай болды. Мәссаған! Әкем-ау, мынауым Абай өлеңі ғой! Дәл өзі. ”Айттым сәлем, Қаламқас” деп, басталатын Абай атамыздың өлеңі.

Әркімнен ұрлап-қарлап акын болу деген менің ойым

түгіл түсіме кірмейтін сұмдық нәрсе. Өзімнің мына қылығыма төбе шашым тік тұрып кеткендей болды. Әрине, ұрлық дейді бұның атын. Жай ұрлық емес, әдеби ұрлық. Оны өлгі... не деуші еді... бірдене деген термині де бар.

Әлгі арада ұшып түрегеліп, Абай атамнан ауысып кеткен шумақты сызып тастамақ болып бір тұрдым да, тағы да ойға қалдым. Бұған, біріншіден, дәптер былғанады. Ал екіншіден, Абай болса, ұлы ақын. Мен тәрізді жас талапкер оның бір шумақ өлеңін көдеге жаратқан екен, одан ұлы ақынның шалқар мұрасы, немене, азайып қала ма? Мен оны бәрібір, баспаға ұсынып жатқан жоқпын. Сондықтан тұра берсін, сызбаймын. Сайып келгенде, Абай кім, мен кім? Екеуміз де қазақпыз, екеуміз де ақынбыз. Ақын — ақынға қарайласпасын, жәрдемдеспесін деп, еш жерде жазылмаған.

Он үшінші тарауда

“Қызыл бұзау” деп атаса да болар еді.

Оқу жылы басталатын мезгіл жақындап қалды. Биыл алтыншыға барамын. Орта мектепті бітіргенге дейін әлі де болса төрт, төрт емес-ау сойылдай бес жыл бар. Ой, қандай ұзақ. Адам болып шығу деген ойлап отырсаң машақат нәрсе екен ғой.

Оқулықтарымның бәрін дайындап қойдым. Мамам Қайыпжан шоферге ақша беріп жіберген екен, Алматыдан ол су жаңа форма әкеліп берді. Амандық болса, бірінші сентябрь күні Қожекең жарқ етіп, көшеге шығады сонымен.

Енді оқу жылының басталуын шыдамсыздана күтемін. Адам деген қызық қой. Оқып жүргенде, демалысты аңсайсың. Енді, міне, демалыста жүріп, оқуды сағына бастадым. Жаздыгүні қыс болса екен дейсің, қыста жазды көксейсің. Бұл неліктен, а? Адам баласының бабын қалай табуға болады?

Дегенмен менің оқуды аңсауымда сап-салмақты себеп бар. Оқу басталды деген сөз — Жанармен бірге боламын деген сөз. Айтпақшы, ұмытып барады екенмін ғой. Бүгін лагерьдің жабылатын күні деген. Олай болса, Жанар келеді. Ура, Жанар келеді! Жанар!

— Қожатай, үйдемісің?

Көңілді кезімде әжеммен де болса әзілдесіп коюға жаным құмар.

— Мүмкін, үйде шығармын. Қарап көріңіз,— деймін қыздардай сызылған үнмен.

— Үйде болсаң, әлгі қызыл бұзауды тауып әкеп, қораға кіргізіп қойшы. Мына ыстықта енді ол жайылар деймісін.

— Егер үйде болмасам қайтем?

— Үйде болмасаң да бар,— деп әжем шорт кеседі. Мен оның қитығына тие түсуге құмармын.

— Үйде болмасам, қалай барам? Сіздің жұмсағаныңызды естіген жоқпын ғой?

— Әй, қылжақтамай бар деймін, бар деген сон.

— Айталық, бармадым, әже. Онда не болады?

— Бармасаң тоқмаш жейсін.

— Піскен тоқмаш па, шикі тоқмаш па?

Менің қылжағым тойғыза бастағандықтан әжем енді үндемейді.

Бұзаулар жайылатын жаққа қарай жайлап басып келе жатырмын. Лүп еткен леп жоқ, қапырық. Күннің бір шок ыстығы менің шекеме жабысып қалғандай күйдіріп, тесіп барады. Қызған жерді сипалап, басып-басып қоямын. Шошқаның жалындай сояу қайратты шашым алақаныма ып-ыстық болып басылады.

Селоның шетіне шығып қалып едім. Сол кезде қарсы алдымнан шанды бұрқыратып зырлап келе жатқан жүк машинасы көрінді. Кузовы толған бала. Галстуктері желбіреп, шулап өлеңдетіп келеді. Машина жақындап келгенде таныдым — лагерьден қайтып келе жатқан өзіміздің балалар екен. Өне, анау Жанар. Маңдай шашы желбіреп, маған қарап жайлап күлімсірейді. Екі қолымды бірдей жебелеп, мәз-мәйрам болдым да қалдым.

— Сәлем, Қожа!

— Қара Көже!

— Қожа!— деген бірнеше дауыс қатарынан жамырап, ағызып өте шықты.

Жанардың төбесін бір көргенім өлшеусіз бақытқа кенелгенмен пара-пар болды. Машина соңынан далбақтап тұра жүгіруден өзімді өзім әзер ұстап қалдым.

Осы кезде қабақтан маңқиып шығып келе жатқан өзіміздің қызыл бұзауды көрдім. Іс-міс жоқ тырағайлатып әлгіні қуып ала жөнелдім. Қолды-аяққа тұрмайтын бейне бір құйын тәріздімін, бұзауды басып озып, жосылтып, о жағынан бір шығам, бұл жағынан бір шығам. Не боп қалғанын түсіне алмай сасқалақтаған қызыл бұзау тасырлатып, шеткі бір үйдің қорасына қойып кетті.

Қызыл бұзауды одан жетелеп алып шықтым. Сол арада

сан етіп, басыма бір ой келе қалды. Егер де қызыл бұзау адам тілін түсінетін болса, мен оның мойнынан аймалап, алдына тізерлеп отыра қалып, өтініш жасаған болар едім, сүйкімді қызыл бұзауым: мен қазір сені тағы да тұра қуған болайын. Сен ұстатпай қашқан бойда Жанар үйінің қорасына кіріп кет. Соныңнан мен жетейін қиқулап. Сонан соң абалап ит үреді, үйден Жанар жүгіріп шығады. Мен оны бір айдан бері көрген жоқпын ғой. Мен оған бірдене айтармын, ол да маған бірдене айтар. Жанармен сол арада біраз сөйлесіп, сұқбаттасып қалайын.

Қызыл бұзау бұны қайдан ұқсын. Қоя берсем болды, үйге қарай безгелі тұр. Жоқ, үйді қоя тұр. Сен маған әуелі қызмет істе. Мен бұзауды ноктасынан жетелеп, Жанар үйінің алдына окелдім. Ешкім қарап тұрған жоқ па деп, төңірегіме көз саламын, тым-тырыс. Ашық тұрған қақпадан бұзауды қораға қарай айдасам, бөтен аулаға жолағысы келмейді. Сол арадан жінішке бір шыбық тауып алдым да, сауырға аямастан осып-осып жібердім. Шіркінге жан керек екен, төргі бұрышқа бір-ақ барып жетті. Сүйеулі тұрған легенді құлатып, итті абалатып, ауланың әлек-шөлегін шығарды. Ойлағаным болып, сол кезде үйден Жанар жүгіріп шықты. Адам сасқанда не айтарын білмей қалады екен ғой.

— Жанар, ана бұзауды бері қуып жіберші — деппін. Бұдан басқа ештеңе де айта алмадым. Иттен үркіп, тырағайлап шыққан бұзаудың соңынан қуып кете бардым.

Он төртінші тарауда

*Менің республика жұртшылығына қалай
танылғаным жайлы айтылады.*

— Уа, кім бар?

Дауыс пошташы Көштібай қарттікі еді.— Мен бар!— деп, жүгіріп шықтым есік алдына.

Мен жыл сайын бірнеше газет-журнал жаздырып аламын. Қажет болса, атап берейін: “Пионер” журналы. “Қазақстан пионері”, “Пионер правдасы”, “Лениншіл жас” газеттері. Ал мамам “Қазақстан әйелдерін” алдырады. Мен әуелгіде бұны әйелдер журналы болғаннан кейін онша менсінбейтін едім, сөйтсем нағыз қызық журнал сол екен. Көштібай маған “Қазақстан әйелдері” журналы мен “Қазақстан пионері” газетін ұстата берді.

— Басқа газеттер келген жоқ па?

— Жок.

Есік алдындағы орындыққа отыра қалып, әуелі “Қазақстан пионеріне” көз жүгірте бастадым. Менің газеттің соңғы бетінен бастап оқитын әдетім бар (Басқалар да сөйтетін шығар деймін). Өйткені қызықты әңгіме, фельетондар, сықақ өлеңдер соңғы бетке басылады. Бұдан соң үшінші, екінші беттерге ауысамын. Бұлай қарай жүрген сайын газет мазмұны қоңырлай береді. Ал бірінші бетте не жазылғанын тақырыбын оқып-ақ біліп аламын.

Осыған қарап мен газет шығарып отырған құрметті ағайлар оқушының мүддесін ескере бермей ме деп ойлаймын. Әйтпесе, газеттің ең соңғы бетіндегі материалдарды бірінші бетіне, ал бірінші беттегіні ең соңғы бетіне басса, қандай тамаша болар еді. Газетті алған бетте төңкеріп әуреленіп жатпас едің. “Қазақстан пионерінің” соңғы беті мені біраз бөгеп қалды. Аты мәлім С. С. дейтін балалар жазушысының “Көркейген көшелер” дейтін әңгімесі басылыпты. Атына қарағанда және суреттерінің аңғартуынша балалардың көшеге ағаш отырғызуы айтылатын тәрізді. Иә, маңызды тақырып, керек тақырып. “Көркейтейік көшені” дейтін менің бұл тақырыпқа жазылған өлеңім де бар.

Тағы біраз сықақ өлең, жұмбақтар, қытай халқының әзілдері басылған екен. Одан соң кейін қарай сырғып, келесі бетке (газеттің үшінші бетіне) ауыстым. Жоғарыдағы бір сурет көзіме жылы ұшырап арады. Шатырлы үйдің бір пұшпағы, жүк машина, кузов толған, қолдарына айыр-тырма ұстаған жарқын жүзді балалар. Астындағы жазуына көз жүгірте бастадым да, орнымнан атып түрегелдім жынды адамдай. Сосын ас үйге қарай тұра жүгірдім.

— Әже, ау Әже!

— О, не.

— Қарашы, газетке менің суретім шығыпты. Қарашы. Міне, мынау ортада тұрған менмін. Міне, міне.

Әжемнің көзі онша жетінкіремейді.

— Қайсы? Мынау көп адам тәрізді ғой жыпырлаған.

— Мен мынау... ең алда тұрмын ғой қасқая қарап. Осы менмін. Дәл өзім.

— Басқалар кім.

— Өзіміздің балалар. Мынау міне, Темір, мынау қолына тырма ұстаған Батырбек, мынау басы қылтиып тұрған Жантас... Көрдіңіз бе, “Жаңа өмір” колхозы жеті жылдық мектебінің оқушылары жазғы демалыстарында артель шаруашылығына айтулы көмек тигізді. Суретте колхоздың шөп шабу науқанында үлгілі еңбек еткен бір топ оқушы...”

Ім... м... м... суреттің астындағы жазуды әжеме дауыстап ақырын оқып берсем де, кенет тілімді тістеп алғандай болдым. Аяғымды ұшынан басып, сыртқа зытып отырдым. "Мөссаған! Мен бұның байыбына бармай, мақтан көріп жатырмын. Ұят-ай! Қандай ұят іс болған! Шөп шабыс науқанына мен қашан қатыстым? Қашан үлгілі еңбек еттім?" Өлімнен ұят күшті деп, бекер айтылмаған ғой. Осы оймен қабаттасып, бетіме қаным теуіп шыққанын сезінемін. Суретке қараймын, сол қалпы. Бәрін бір өзі тындырғандай қақ ортада қасқиған баяғы Қожа. Батырынның ойына түк кіріп шықсайшы. Танауы делдиіп, көріндер мені дегендей, кеудесін алға тосып, қасындағы басқа балалардан өрескел тұр. Әй, сығыр, өзімнің де оңатын қылығым жоқ қой. Тым кұрыса, бір жак шетке таман қағаберіс тұрсамшы. Кимелеп алға шығатын не әкемнің құны бар десенші. Қысылғаннан маңдайымнан бүрк етіп, тер шығып кетті. Енді балалар басы Жантас қу болып, мені күлкі ететін болды.

Кенет басымда қуанышты бір ой жылт ете қалды. Ура! Ақыл табылды. Суреттің астындағы жазуын сиямен танылмастай етіп, өшіріп тастаймын. Сонан соң құйынша ырлап, бүкіл ауылды аралап көрсетіп шығуға болады. Тфу, неткен ақымақпын. Газет осы бір ғана дана болып шығып па екен? Қазір оны балалардың бәрі алып, оқып жатқан шығар...

Айтып, айтпай не керек, осы сурет мені талай тәлкекке жем қылды. Бірақ біраздан соң мен мойымайтын болып алдым. Балаларға: "бөлем, енді мені жазда колхозда жұмыс істеген жоқ деп, айтып көріндерші. Айта алмайсындар. Менің жұмыс істегеніме "Қазақстан пионерінің" өзі куә, деп кеудемді қағамын.

Республика жұртшылығына мен осылай танылдым.

Он бесінші тарауда

*Менің Жантасты құйрыққа бір тебуімнің
жай-жапсары айтылады.*

Бүгін сентябрьдің бірі. Парадтағы солдаттай жаңа формамды қатып киініп, мектепке келе жатырмын. Қолымда су жаңа сары портфель, мойнымда, желбіреген қызыл галстук. Кепкамның қалай тұрғаны тәуір болар екен деп, әлгінде айна алдында бірталай машақат шегіп, ақыры оң жак шекеме таман сырғытып киіп едім. Соны байқамаққа көлеңкеме көз қиығымды салып қоям. Көлеңкем ұп-ұзын

болып, созыла түсіп, қалмай келе жатыр. Оның бір аяғы екінші аяғынан қысқа. Кепкамның сиқы да пәлендей әсерлі емес, төбесі кодырайып шығып кеткен. Өне, алдымда Жанар үйі көрінді. Жүрегім лүпілдеп бұлқына соғып кеткендей болды. Жанар мектепке кетті ме екен, кетпеді ме екен. Бұл үйдің алдынан үкімет басшылары тұрған трибунаның қасынан өткендей кеудемді кере түсіп, сіресіп өтіп барам. Қайдан білейін, мүмкін терезеден Жанар карап тұрған шығар. Жоқ, көз қиығымды тастап байқаймын, Жанардың карасы көрінбейді.

Алдымдағы көлденең көшеден папка колтықтаған ак көйлекті бір қыз шыға келді. Майканова. Ойламаған жерден кездескен соң абдырап қалдым. Күзге дейін кім бар, кім жоқ деп, елемей кететін оқу жылының аяғы емес. Басымдағы кепкамды жұлып алып амандастым:

— Сәлеметсіз бе, төтей.

— Қалай, Қадыров, жаксы демалдың ба?— деп сұрады Майканова.

Ішім қып ете қалды. Қазір ол Сұлтан екеуміздің жайлаудағы масқара қылықтарымыз жайлы айтатын шығар.

— Жаман емес,— деп күмілжідім.

— Сен жаздай қайда болдың?

— Жайлауда болдым.

— Бәсе, жайлаудан келгенің көрініп-ак тұр. Күнге жаксы күйіпсің.— Майканова күле сөйлеп,— нағыз Қара Қожа енді болыпсың,— деді.

“Уһ” деп, демімді қайта шығарғандай болдым. Майканова ештеңе сезбейтін тәрізді”.

Мен онымен қатарласып келе жатып, өзімнің мықтап өсіп кеткенімді байқадым. Бойым Майканованың бойымен денгейлесіп қалыпты. Әлде Майканова аласарып кетті ме? Жоқ, мүмкін емес. Қайта оның қазіргі киіп келе жатқаны биік өкше туфли. Жіңішке кисық аяқтары маймаң-маймаң етіп, көйлегінің етегі сирағына оралғыштап келеді.

Мектепке кірдім. Бірінші кластан бастап оқып келе жатқан осы мектеп маған туған анамдай ыстық та бауырмал. Жаңадан сырланған мұнтаздай еден, терезе жадырап күліп тұрған тәрізді. Мынау біздің класс, әлі ешкім келе қоймаған түрі бар. Орынды қай жерден алсам екен деп, біраз ойланып тұрдым. Мұғалімнің қарсы алдына отырсам қалай болады. Жоқ, одан да ең арты тиімді. Сабақ зеріктіріп жібергенде, партаны ашып қойып, кітап оқып отыруына, немесе өлен жазуына болады. Бірақ әдетте, артқы парталарға сабакты нашар үлгеретін балалар әуес келеді. Өзіне сенімі күштілер

қасқайып алда отырады. Немене, мен солардан кеммін бе? Ең алға, мұғаліммен бетпе-бет отырайын деген шешімге келдім.

Менің ендігі күткенім Жантастың, (Тфу, бұл оңбағанның аты аузыма қалай түсіп кетті). Жанардың келуі. Қасымдағы орынды оған ұсынбақпын. Сосын жыл бойы Жанар екеуміз қатар отырамыз. Балалар біртін-біртін келіп, кіріп жатыр. Жанар жоқ. Есік алдынан қыздардың үні естілсе, сол шығар деп ойлап қалам. Бірақ ол болмайды.

Бір кезде Жантас оңбаған кіріп келді. Оның үстінде де жаңа форма, көрдіндер ме дегендей аяғын ширатыла басады. Жантас қолын көтеріп:

— Сәлем еңбек еріне!— деді. “Қазақстан пионеріне” суретім басылғалы бері ол мені өстіп тәлкек етуді шығарған.— Қасың бос па, Қара Көже?

Кекесін дауыспен:

— Саған сақтап отырмын,— дедім.

— Қамқорлығыңа рақмет!— деп,

Жантасым елпендеп келеді. Партаның шетіне қарай сырғып тосқауылдай қалдым:

— Бос емес.

— Кім бар мұнда?

— Түсінемісің қазақша айтқанды. Бос емес.

— Жанарға сақтап отырмысың.

Ал, енді, қымбатты оқушым, кінәласаң кінәла, кінәламасаң өзің біл, мен өзімді бұдан әрі ұстай алмадым. Жантастың шақпа тілі бір ғана сәттің ішінде мені үш рет түйреп үлгерді. “Еңбек ері” деп бір көкітті. Оның артынша “Қара Көже” деп, атымды тәлкек етті. Жанарды және сөзге қыстырып отыр. Зығырданым қайнап кеткені соншалық орнымнан ұшып түрегелдім де, Жантасты иығынан ұстап, жалт бұрып, “жұмсақ жеріне” әдемілеп бір тептім.

Қойсаңшы, еркек болғаны құрсын да Жантастың. Маған біреу әлгіндей істесе, әлім келсін-келмесін, сол арада қолында өлем. Сондай бір ашынғандық Жантастан да шығар деп ойлап едім. Мен онда бәлемнің түте-түтесін шығарып, жеп жіберуім қақ еді. Бірақ Жантас өйтпеді, сазарып үндемей қалды. Бар тіс жарып айтқаны:

— Мен ойнап айтсам...— дейді. Байғұстың даусы да біртүрлі бейшараланып шықты. Қайрат, қарсылықтан жүрдай еді.

Осы кезде класка Жанар кіріп келді. Басында маған ғажап ұнайтын қызыл береткасы. Менің онымен мынадай әбігер

халде тұрып, амандасуға да мұршам келмеді. Жанар орта шендегі басқа бір партаға отырғалы жатыр.

Оңбаған Жантастың кесірінен жоспарым күл-парша болды.

Он алтыншы тарауда

*Сұлтан екеуміздің қайта табысып, татуласуымыз,
Қарасудан балық аулауымыз сөз болады.
Тараудың аяғы серттесумен тынады.*

Мен Сұлтанды жайлаудан келгелі бері көргенім жоқ. Қайда екенін де білмеймін. Төңіректің төрт бұрышының Сұлтекеңе бәрі мекен, бәрі өріс. Бірді бірге ұрып, жүрген болар жосылтып.

Әй, Сұлтан, Сұлтан. Сенің бойыңда кісі қызығарлық өнерқабілеттер толып жатыр-ау. Асауға шалманы қалай дәл тастайсың. Неше сакқа жүгіртіп, құйқылжытып, қалай тамаша ысырасың. Бие сауғанда шөпілдетіп жібересің. Жолдасыңа қоң етінді ойып беруден тартынбайтын батылсың да, жомартсың. Бірақ арамдығың да бар: өтірік айтасың, ұрлық істейсің. Егер оқуды тастамасаң, әлгі айтылған лас қылықтарыңнан ада болсаң сенен түбінде жаман азамат шықпас еді.

Менің Сұлтан жөніндегі пікірім осындай.

Сұлтанды мен жиі ойлаймын. Одан ажыраскалы бері өзімді жартыкеш қалғандай, бірдеңем жетіспейтіндей сезінем. Ал Сұлтекеңнің қасында уақыттың қалай зымырап өткені білінбеуші еді.

Бір күні мен мектептен қайтып келе жаттым. Қора бұрышын айнала бергенім сол еді, бір ит оқыстан “ыр-р-р” деп, ала кеп түсті тақымымнан. Баж етіп, артыма жалт бұрылдым. Қарасам, ит түгіл сайтан да жоқ, шидің түбінен сылқ-сылқ күліп, Сұлтаным шығып келеді.

— Ой, мықтап бір қатырдым-ау, Қара Көже. Нағыз сужүректің өзі екенсің ғой. Үйге барып, тезірек шалбарыңды ауыстыр. Ха-ха!

Мен Сұлтанның мұндай көңілді келісті күтпеп едім. Жайлаудағы тойда оны Жұмағұлға ұстап бермек болған “опасыздық” қылығымнан кейін ол маған тісін басып жүрген шығар, бір ыңғайын тауып, бөлем, әкемді танытар ма екен деп, қауіптенетін едім. Жоқ олай емес, бұрынғы жолдастығымыз сол бөз-баяғы қаз қалпынан бұзылмағандай,

қаймағы шайқалмағандай. Сұлтаным күлкіге шашалып, сықылықтап тұр. Реңінен жаулық ойлағандай ештеңе танылмайды. Бұны көріп, мен бойымды тез жинап ала қойдым. Сұлтанға көңілімде дық сақтап жүрген адамдай өнімді сұйыққа салып:

— Сен менен аулақ жүр,— дедім.

— Не боп қалды, Қара Көже?

— Анада мені неге тастап қашып кеттің? Соның адамгершілікке жата ма?

— Жә, жә, Қара Көже. Соны әлі ұмытпай жүрмісің? Жұмағұлмен мен есептестім. Оған мынау деген әдемі күміс темекі сауыт апарып бердім. Бері қара, одан да сен қазір балыққа барасың ба? Сонау жоғарыдағы Киікбайдың өткелі түсынан ар жақтан мен ғажап бір қара су таптым. Балық деген саған өтірік, маған шын, бықып жүр. Бардық болды, сүзіп аламыз.

— Торың бар ма?

— Диірменші Иванның торын аламыз. Ол менің досым.

Балық аулау тәрізді жаным құмар істен бас тарту маған қиын еді.

— Жарайды, мен тамақтанып алайын,— дедім.

Сұлтан қанжырдай бір тор атты біздің қораға кіргізіп байлап қойыпты. Соған баяғыша екі ерді ерттедік те, мінгесіп алып, тартып отырдық. Шіркін, рахат-ау ат үсті. Еңсем көтеріліп, көңілім бірден гүл-гүл жайнап кеткендей болды. Жолдан диірменге соқтық. Диірменші Иван қарт Сұлтанмен шұрқырап көрісті. Екеуі темекі тартысып, бір-бірінен жаңалықтар сұрасып, жетісіп қалды.

— Сіз бізге ауыңызды беріңізші. Балық аулайық деп едік,— деді Сұлтан. Иван ләм-мим деп, бір ауыз сөз айтпады.

— Ау, әне, үйдің үстінде тұр. Ала бер,— деді.

Ауды алып ап, әрмен қарай жөнелдік. Қалың тоғайдың ішіндегі ескі сүрлеумен сыпылдатып келеміз. Кей жерлерден бөстектей ұйысып бүлдірген сабақтары ұшырасады. Сол сабақтардың ара-арасынан қып-қызыл боп, маржандай жылт-жылт етіп, бүлдіргеннің өзі көрініп қалады. Түсе қап, теріп жегім келіп, аузымның суы құрып кетеді. Бірақ оған Сұлтан көнбейді, оның жаны балыққа жетпей жай табар емес.

Сұлтан айтқан қара су жыныс тоғайдың ішінде екен. Арнасы шұңғыл, тор салуға қолайлы. Атты анадай жерге талға байлап қойдық та, өзіміз жаяулап, аяғымыздың ұшынан басып келдік. Бықып жүрген балығы қайсы деп, еңкейіп, мойнымды созып қараймын. Сол кезде Сұлтан “кис!” деп,

пробка тәрізді серіппелі жағаны бір теуіп қалып еді, кілең бір ұп-ұзын кара балық өріп шыға келді. Зу-зу етіп, жоғары-төмен безіп-безіп барады.

— Ту! Көбін-ай балықтың!— деп, айқайлап жіберіппін.

— Тс-с-с, айғайлама!— деді Сұлтан.

Екеуміз теп-тез шешіндік те, кара судың аяқ жағынан бастап сүзуге кірістік. Маған Сұлтекең бір қылтаға торды ұстатып қойды. Өзі ұзын ашабас шыбықпен судың астан-кестенін шығарып, күмпілдетіп келеді.

— Көтер!

Ботана топан лай судың ішінен торды жалма-жан тік көтеріп алдым да, ап-ауыр күйінде көгалдың үстіне сүйретіп тастай бердім. Бірін-бірі сабалап шоршақтаған көп балық шүпірлеп, үйіліп түсті.

— Ура!

Карасудың басы онша алыс емес, төбешіктенген саздан шығады екен. Бас-аяғы бір сағаттай уақыттың ішінде сүзе-сүзе көмейіне жеттік. Ұстаған балығымыз бір шөмеле болды.

Енді, міне, Сұлтан екеуміз пейіштің нақ төрінен орын алғандай отты маздатып жағып тастап, жетісіп балық пісіріп жеп отырмыз. Нан, тұз, балық асып жейтін ыдыс ала келмегенімізге өкінеміз. Сұлтекең кепканы теріс айналдырып киіп алған. Бір жак қабырғасы қап-кара болып, қарылып піскен ыстық балықты күйелеш-күйелеш ұртына жөнелтіп жатып:

— Кара Көже, айтшы, осылай өмір сүрген жаман ба?— деді. Мен ойымдағыны айттым:

— Рақат, нағыз рақат.

— Ендеше оқу оқып не азабың бар. Таста оқуды.

— Онда мені мамам өлтіреді.

— Өлтірмей қалсын. Кісі өлтірудің оңайын-ай, ө. Бұрнағы жылы жәкем де маған: оқуды тастайтын болсаң, жота теріңнен таспа тілмесем неғылсын, онда екі қолымды төбеме қойып беземін сенен деп, ант су ішуші еді. Сол да түк істеген жоқ қой. Белбеуімен жотама екі осканда, ойбай-ай, бүйтіп өмір сүргенше, суға ағып өлейін деп, өзенге қарай тұра жүгіріп ем, екі көзі шарасынан шығып, өзінің зәресі ұшты. Артымнан қуып жетіп, құшағына алып: оқымасаң оқымай-ақ қой, әйтеуір тірі жүр қу жалғыз деп, аймалап, сүйіп, үйге әкелді. Содан бері қарай ләм деп, аузын ашпайтын болды. Ал егер мамаң саған қол тигізетін болса, онда милицияның тура өзіне жүгір. Баланы ата-анасы ұрсын деген заң жоқ бізде. Бұл үшін олардың көкесін танытып жібереді.

“Мамам мені өлтіреді” дегенім, әрине, жай сөзім. Мүмкін, сәби кезімде ұрса, ұрған шығар. Бірақ ес білгелі ол маған қол тигізіп көрген емес. Қандай реніші болса да сөзбен айтады, қас-қабағымен білдіреді. Қымс етсе, “әй, тоқмаш жейсің!” “тоқмаш берем!” деп, күш көрсететін ол әжемнің өлеті ғой. Бірақ оның “тоқмашы” да жапырайған аузынан ұзап көрген емес.

Оқуды тастау менің пәруейімде жоқ нәрсе.

— Жоқ, мен оқуды тастай алмаймын,— дедім үзілді-кесілді.

— Оның да дұрыс екен,— деп иланды Сұлтан.— Сен оқуды тастасаң, маған ілесіп тастады деп, екеумізді бірдей қудалап пәле қылады. Оки бер. Оқудың түбіне сен-ақ жет. Мүмкін кейін дырдай бастықтың бірі болып шығарсың. Сонда маған шапағатың тиер. Машинанды бере тұршы деп барсам, қалайша бермейсін.

— Мен бастық болмаймын,— дедім.

— Енді кім боласың?

Мен өзімнің үлкейгенде жазушы болатындығыма кәміл сенемін. Бірақ тап қазір Сұлтанға немесе басқа біреуге солай деп айтып көрші,— жатып кеп келеке қылады.

— Кім болатындығымды өзім білем.

Біраз қауяндап әлденіп алғаннан кейін Сұлтан екеуміз балықтарды соя бастадық. Күн кешкіріп, тоғай ішін көлеңке басып кетті. Ызындаған біз тұмсық сары масалар көбейді. Балықтың ішін жарып жіберген бетте Сұлтан оның торсылдағын алып, тарс еткізіп, маңдайына бірді соғып қалады. Өстіп-өстіп оның маңдайы сап-сары ала болып боялды.

Сұлтан кенет:— Қара Көже, қарақшы болғың келе ме?— деп сұрады.

— Қайтіп?

— Осы араның бір жерінен көрінбестей етіп күрке жасап аламыз. Балықты мол етіп кептіріп жайып тастаймыз. Кейде мүмкін, жолға шығып, кісі тонаймыз. Бұрынғы қарақшылар қайтіп өмір сүрсе, біз де сөйтеміз.

— Біздің ыдыс-аяқ, мылтық ештеңеміз де жоқ қой?

— Оның бәрін үйден әкеп аламыз,— деді Сұлтан.— Бұл бір керемет болар еді ғой.

— Мен оқуды қайтем?

— Оқуыңды оки бер. Біз күндіз емес, түнде қарақшылық істейміз.

Сұлтанның идеясы мені қызықтырып жіберді. Иә, бұл шынында да, ғажап болар еді-ау. Шіркін, бір түнде Жанарды

да ұрлап әкелер едік. Ол бізге ас пісіріп, кірімізді жуып берер еді.

Балықтарды сойып болғаннан кейін әдемілеп тұрып шыбыққа тіздік. Содан кейін манайдан күрке жасайтын ыңғайлы жер іздей бастадық. Ондай ыңғайлы жер судың дәл жағасынан табыла кетті. Ит тұмсығы батпайтын жыныс көк талдың арасы. Талдың желкілдеген ұштарын шырмап, айнала тоқып тастап едік, іші ұядай ғана әдемі қуыс пайда болды. Оның оймақтай аузынан бір кісі еңбектеп азар сыяды. Үңгірге Сұлтан рақаттана қарап тұрып:

— Қарашы, Қара Көже, тамаша емес пе. Бұл арада жүз жыл тұрсаң да, төбеннен дәл келіп түспейінше, жан адам таба ала ма?— дейді.

— Таба алмай қалсын. Тіпті дәл келіп түскен адамның өзі бұның асты қуыс деп еш ойламайды.

— Қатып кетті. Өмір деп, міне осыны айт. Мылтық әкелеміз. Менің келіскен финкам бар, оны әкелеміз. Ех, Қара Көже. Өмір бойы көрмеген рақатыңды көрсететін болдым-ау. Бірақ, Қара Көже, біз мынаған келісейік: ендігәрі бір-бірімізге жаздағыдай опасыздық істемейік. Шын адал дос болайық. Қарақшылар бірі үшін бірі жанын қиюға тиіс. Көне, әкел қолыңды!

Сұлтан екеуміз қол алыстық, шынашақ ілмелестірдік. Сұлтан оны сол қолының алақанымен қырынан бір қойып үзді де:

— Токта, біткен жоқ,— деп, шөпшек ағашпен жерге дөңгелек сыза бастады.

— Бұ не?

— Бұл қызыл ошак. Кім де кім сертті бұзатын болса, о дүниеде дозақта шыжғырылады.

Дөңгелектің ортасын айкастыра Сұлтан сызықтар жүргізді. Сонан соң етпетінен жата қалып, сол сызықтардың түйіскен жеріне маңдайын тигізді. Бұл ырымды мен де істедім.

Он жетінші тарауда

Жан сезім құбылысының әр оқушының басында кездесуі ықтимал бір сәтті кезі сипатталады.

Кешегі күні бойғы әрекеттен кейін тұяқ серіппей қатып ұйықтап қалыппын. Әжем жұлқылап оятты.

— Қожа. Қожатай. Әкем-ау, сен бүгін сабағыңа бармаушы ма едің?

Көзімді ашып алып, қабырға сағатқа қарасам, сегізге он бес-ақ минут қалған екен. Атып түрегеліп, тез киіндім де, бөті-қолымды шайып жіберіп, бір кесе айранды тікемнен тік тұрған күйде қотара салдым. Кеше титықтап келіп, сабақ қарауға мұршам болмап еді. Бүгінгі болатын пәндерді сұмқама асығыс салып алдым да, мектепке жүгірдім.

Қоңырау соғылып кетіпті. Бірінші сабақ орыс тілі болатын. Анфиса Михайловна класқа жаңа кіріп барады екен, тасырлатып жүгіріп келе жатқан мені көріп, тоқтай қалды. Мұғалімдердің ішінде бұл өзі алтын адам. Былтыр біздің мектепке педучилищені бітіріп келген. Жазда барып, институтқа сырттан оқуға түсіпті.

— Қадыров, немене, ұйықтап қалғансың ба? Токта, галстугінді түзе.

Омырауымды сипалап таппаған галстугім, сөйтсем, иығыма шығып кеткен екен. Бұрып әкеп, орнына қойдым да, ып беріп, класқа кірдім. Балалар дүр етіп түрегелді. Маған емес, әрине, артымда келе жатқан оқытушыға құрмет көрсеткендері ғой. Бірақ мен оны басқаша қабылдадым. Бір секундқа кідіріп, мұрнымды көкке шүйіріп, маңғаздана қалдым да, қолымды кеудеме қойып, төжім еттім. Бұным балалардың құрметіне сыпайыгершілікпен қайтарылған жауап болды да шықты. Балалар ду күліп жіберді. Анфиса Михайловнаның қас-қабағын аңдамаққа, артыма жалт бұрылып қарап едім, оның да күлімсіреген жүзін көрдім. “Әй, Қадыров, шығармайтының жоқ-ау” дегендей Анфиса Михайловна жымып, басын шайқап қойды.

Адам жанын ол керемет түсінеді.

Мақтанғаным емес, кластағы орыс тілін тәуір біледі дейтін оқушының бірі менмін. Өткен жылдың барлық тоқсанында да бұл пәннен ауызша, жазуша ылғи “бестік” бағалар алдым. Анфиса Михайловнаның мені тәуір көретіндігіне, мүмкін, бұл да себеп шығар.

Жаңа сабақты түсіндіріп болғаннан кейін ол:

— Ал, балалар, Пушкиннің “Қысқы кешін” жаттап келдіңдер ғой?— деді.

— Жаттап келдік.

— Тәтей, мен айтайыншы!

— Мен айтам!

— Анфиса Михайловна, менен сұраныз,— деген дауыстар бірін-бірі баса-көктеп, жамырап кетті.

Сендер дәл осы сәттегі Қожекеңнің халін білсеңдер етті. Менің кеше сабақ қарауға мұршам болды ма? Үйге ел орынға отыра келіп жеттік. Одан кейін Сұлтан ат тұсап келейік деп,

жайылымға ертіп барды. Содан соң Хасеннің Мәрзиясын кай жігіт айналдырып жүргенін білеміз деп, ел жатқанға дейін бостан босқа Хасеннің үйін торуылдады.

— Кім айналдырса, сол айналдырсын. Бізге оның керегі канша?— деймін Сұлтанға.

— Керегі бар,— дейді Сұлтан.

— Не керегі бар?

Жауап беру орнына Сұлтан ауыр күрсінеді.

— Қара Көже, саған бұны түсінуге әлі ерте,— дейді. “Бопты, сен-ақ түсін”.

“Қысқы кешті” жаттап келмек түгіл мен ондай тапсырма берілгенін ұмытып та кеткен екем. Есіме мұғалім айтқанда ғана түсіп, бүйірімнің түп жағы кып ете қалды. “Масқара! Сұрай қалса, масқара болдым-ау!”

Анфиса Михайловна тактаға шақырып сұрай бастады. Әуелі “Балабекова” деп, Жанарды атады. Жанар сабаққа дайындалмай келуші ме еді.

Бура мглою небо кроет,
Вихри снежные крутя,—

деп, бастады да, сыдыртып, тоқталмай айтып шықты.

— Жарайсын, Балабекова отыр.

Жарайсынды Жанарға ішімнен мен де айтып жатырмын. “Япыр-ай, енді мені шақырып қалмаса игі еді. Жазған басым, кеше осы өлеңді бір жапырақ қағазға көшіріп, балыққа ала кетсем ғой, ерігіп демалып отырғанда, теп-тез-ақ жаттап алам”.

— Тұрсынбаев,— деді мұғалім.

Менің желкемнен қылқиып, арт жағымда отыратын Жантас орнынан түрегелді.

Бура мглою...

— Тактаға шығып айт.

— Бәрібір емес пе?

Ох, сұмпайы Жантас. Сұмпайысын қарай гөр. Партаның астына кітапты ашып қойып, бір көзі мұғалімде болса, бір көзімен соны сығалап тұрмақшы ғой. Өйтіп көрген күнім күрсын да. Жантастың пасық қулығына жем бола қоятын адам Анфиса Михайловна емес.

— Тәртіп жұрттың бәріне бірдей. Тактаға шығып айт,— деп, ол дегенінен қайтпады.

Жантас мұрнын укалап, тырп-тырп басып, тактаға шықты.

— Ал енді айт.

— Бура мглою...— Жантас осыны айтты да, жым болды.

- Дальше?
- Мұғалім, мен жаттамай келіп едім...
- Неге жаттамадың?
- Диірменге барам деп... уақытым болмай...

Анфиса Михайловна Жантасқа біраз қарап тұрды да:

– Мүмкін, орнына барып айтатын шығарсың?— деді. Біз
ду күліп жібердік.

– Отыр, Тұрсынбаев. Осымен, міне, екінші рет “екілік”
баға алып отырсың. Үйге берілген тапсырманы орындамай
келгеніңмен қоймай, қулыққа басып, мұғалімді алдамақ
боласың. Бұның жаман. Бұдан былай мұндай қылығыңды
маған көрсетпейтін бол. Білсең, білемін деп, білмесең,
білмеймін деп, шыныңды айт.

Сол керек, залым Жантас. Кірмегенің кара жер, сауап
болды. Біреуді атыстырып, зымияндық ойлағанша, сабақ
оқысаң болмас па еді. Бір ойым осылайша Жантасты табалап
жетісіп жатса, екінші ойым төбемнен тас құлауын күткендей
үрейлі халде. “Қазір тактаға сені шақырса қайтесің? Сен не
деп сылтау айтасың. Сұлтан екеуміз балық аулап,
карақшылық өмірдің қамын жасаумен болдық демекшімісің?

— Жақанов,— деді мұғалім.

Тағы бір қатерден жаным қалғандай “Уһ” деп, демімді
шығардым. Менің байқауымша, әр мұғалімнің сабақ сұрау
тәсілі әр түрлі. Мәселен, Майқанова тізімнің басынан төмен
қарай қуалап сұрайды. Онысы біз үшін рақат. Өзіне дейін
неше оқушы қалғанын, сенен қашан сұрауы мүмкін екенін
біліп отырасың.

Ал Анфиса Михайловна өйтпейді. Алфавитті қуаламай,
тәртіп сақтамай сұрайды. Қазір тізімнің басындағы біреуді
атаса, одан соң соңғы жағынан біреуді атайды. Бүгін сұраған
адамнан ертең, тағы да сұрауы мүмкін. Қысқасы, ол кімнен
сұрағысы келсе, содан сұрайды. Оның ой-пиғылын күні
ілгері андау мүмкін емес.

Менің ендігі бар үміт артқаным қоңырау үні болды.
Шіркін-ай, сол сынғырлап қоя берсе, жаным қалар еді-ау.
Келесі жолы “Қысқы кешті” қатырып жаттап келіп, бірінші
болып айтар едім. Өне, мұғалімдер бөлмесінің есігі
ашылғандай болды. Дәу де болса, бұл шыққан кезекші әйел.
Жұдырықтай ғана сүйкімді сары жез қоңырау сонын
қолында. Қазір сынғырлап қоя береді.

Жоқ, бұл шыққан кезекші емес көрінеді. Басқа біреу
болды. Япыр-ай, қырық бес минут уақыт ендігі өтсе керек еді
ғой. Бұл мұнша неғып созылып кетті? Әлде кезекші әйел

тысқа шығып кетіп, біреумен сөйлесіп тұрып қалды ма. Әне қоңырау... Жок, бұл арба екен өтіп бара жатқан.

Жақанов та зулатып айтып шықты. Бұның бәрі бүгін тез айтқыш болып кеткен екен. Мұғалім еңкейіп, оған баға қойып жатыр. Жаным қылпылдап тырнағымның ұшына келді. “Енді кімді шақырар екен?”

— Қадыров...

Төбемнен шатыр етіп, жай түскендей болды. Не істерімді білмеген меңіреу халде орнымнан сүйретіліп түрегеле бердім. Мандайымнан бүрк етіп, суық терім шығып кетті. Ох, шіркін-ай. Адам өмірінде сыпаттап айтуға тілің жетпейтін неше алуан бақытты минуттар бола береді-ау. Соның бірін мен дәл осы сәтте бастан кештім. Мен ләм деп үлгергенімше, дәлізден қоңырау үні сыңғырлап қоя бергені. “Уһ!”

— Жарайды, отыр Қадыров. Сенен басқа жолы сұраймын,— деді Анфиса Михайловна.

Буын-буынымнан әл кетіп, орныма сылқ ете қалдым.

Он сегізінші тарауда

Повестегі ең кішкентай тарау.

Мектептен келе жатып Сұлтанды көрдім. Біздің қашаға сүйеніп, қолына бүктеп ұстаған дырау қамшыны етігіне ұрғыштап, тықыршып, менің жолымды тосып тұр. “Жок, тоғайға бүгін бармаймын,— деген ойға келдім.— Сабак оқимын. Ертең “Қысқы кешті” жаттап баруым керек. Одан басқа да тапсырмалар толып жатыр”.

— Қара Көже, таста кітабыңды. Кеттік.

Мен бүгін бара алмаймын.

— Неге?

— Сабакқа дайындалам. Үйге тапсырманы сондай көп берді.

— Ой, Қара Көже. Сол да сөз бе екен. Жүрші, мен саған не әкелгенімді көрсетейін.— Сұлтан мені қораға ертіп кірді. Тор ат байлаулы тұр. Жеп-жеңіл бүктеме шиті мылтық ердің қасында ілулі. Теңкиген былғары қоржынның екі басы тола картоп, нан. Қанжығада дөңгелек қара шелекше.— Міне, не керектің бәрін тауып әкелдім. Оқ дегенің жетеді.— Сұлтан қалтасынан шүпілдеген бір қорап оқ алып көрсетті.— Елу бк. Тағы біреу жүз оқ тауып берем деп уәде қылды.

Мен солқылдай бастадым. Мынаның бәрін көре тұрып қалайша солқылдамассын.

— Онда біз кешке ертерек қайтып келейік. Мен үйге берілген тапсырмаларды орындауым керек.

— Жарайды, орындарсын.

Тор аттың сып-сып еткен аяңымен тоғай ішіне келіп кірдік. Қоян, қырғауыл көрінсе атпақшы болып, Сұлтан мылтығын оқтап, дайын ұстап келеді. Бірақ сауысканнан басқа ештеңе кездесе қоймады. Сұлтан екеуіміз кезектесіп ат үстінен сауыскан атқылай бастадық. Тигізе алмадық.

Мынау, міне, кешегі балық аулаған кара суымыз. Аттан түсіп, тал үңгірімізге кірдік. Торымыз бен ұстаған балығымыздың барлығын кеше осында қалдырып кеткенбіз. Мәссаған, талға тізіп қойған балығымызды қи сыпыр етіп, бір нәрсе түгін қалдырмай жеп кетіпті. Бас сүйектер мен қылтанақтың жұғын-жұрнағы ғана шашылып жатыр. Не жеуі мүмкін? Ит пе, құс па? Қасқыр ма, түлкі ме? Басымызды қанша қатырып ойласақ та, байыбына бара алмадық. Әйтеуір адам алмағаны ақиқат. Адам бүйтіп, бүкіл балықты шикілей жемеген болар еді және ол торды да қоса әкетер еді. Ойламаған жерден жолыққан бұл жағдай бізді секемдендіре түсті.

Шешініп тастап тағы да тор сала бастадық. Міне, қызық, кешегі өріп жүрген көп балық бүгін көрінбейді. Азайып қалғаны ма, жоқ әлде басқа жакқа ауып кетті ме? Енбегіміз жанбады, мардымсыз азғантай ғана балық ұстадық. Бірақ оның рақаты кешегіден артық болмаса, кем болған жоқ. Жылымсыған тұзсыз құр балықты отқа пісіріп жегендей емес, картоп турап, қатырып сорпа жасап іштік.

— Балық болса жоқ. Енді не күн көреміз?— дедім Сұлтанға.

— Қоян, қырғауыл аулаймыз.

— Ол да жоқ қой.

— Неге жоқ. Осы тоғайдың арасы толған қоян мен қырғауыл, тіпті елік те бар. Бірақ оларды не таң азаннан әйтпесе кешкі салқында жайылымға шыққанда аулау керек. Күндіз олар қыбыр етпей бұта-бұтаның түбінде, шіліктің арасында жатып алады.

Біз мынаған келістік: ертең күн — сенбі. Төсеніп-жамылатын бірденелерімізді алып, қонаға осында келеміз. Түней жатып, кешінде тоғайдан аң аулаймыз. Түнде кара жолға шығып, қарақшылық істейміз — жүргіншілерді тонаймыз.

— Келістік қой?

— Келістік.

Он тоғызыншы тарауда

Бір сөзбен “қызганыш” деп атаса да болар еді.

Майқанова науқастанып қалыпты, сабағы болмады. Бұған, әрине, біз пәлендей қайғыра қойған жоқпыз. Қайта жек көретін мұғалім ауырып, сабаққа келмей қалса, балаларда одан үлкен қуаныш бар ма? Кластың іші мәз-мәйрам улап-шулаған дауысқа толып кетті. Добымызды алып, дүркіреп, волейбол алаңына қарай жүгірдік. Класта бірімен бірі бақас екі команда бар. Орын-орнымызға тұра қалдық та, ойынды дереу бастап жібердік.

Егер сенбесендер, келіп көрулеріңе болады, мен волейболды жаман ойнамаймын. Ал бұл жолы ерекше бір шабытпен ойнадым. Талай қыңыр доптарды қиырдан қағып алып, жалт-жұлт етіп, жан таппай жүрмін. Мүмкін, тобымен келіп, біздің ойнымызға қыздар қарап тұрғандықтан осылай шығар. Жанардың алдында нашар ойнауға менің қандай қақым бар. Кейбір шебер қимылдарым өзге түгіл өзімізді де сүйсіндіреді. Бір рет қиын бір допты жығылып жатып алғанымды қайтерсін. Етпетімнен төрт тағандап дік ете қалдым, бірақ допты аспандата қағып та үлгердім.

— Өй, жарайсын.

— Өлме, Қара Қожа!

— Молодец!— деген дауыстар жамырап кетті.

Орнымнан лып етіп, тез түрегелдім де, қыздар жаққа көз салдым. Олар да мәз. Жанар... Япыр-ау, Жанар қайда? Мыналардың ішінде Жанар жоқ қой. Бағанадан бері мен Жанар қарап тұр екен деп, жанымды пида етіп ойнап жүрсем...

— Сегіз де — сегіз. Тепе-тең. Допты оң жақ береді. Доп беру менің кезегім екен. Аяқ астынан еңсемді әлде қандай көңілсіздік басты да, қалай болса, солай ұра салдым. Доп торға барып тиді.

— Өй, саған не болды?

— Не қара басты, Қара Көже?

— Мұның не, ей. Аш өзегіне түсіп кетті ме?

— Қолымнан шығып кетті,— деп сылтаураттым.

Біздің команда ұтылып қалды.

— Мен ойнамаймын,— дедім. Орныма жүгіріп барып, басқа бір бала тұра қалды.

Жанар қайда? Оның класта орнынан тапжылмай кітап оқып отыратын бір әдеті болушы еді. Қолымның шаңын шарт-шұрт қағып, мектепке қарай бет алдым. Кластарда

сабақ жүріп жатыр. Жетінші кластың есігі сәл ашық тұр екен. Тарихшы Оспановтың даусы саңқылдап естіледі. “Аз ұлттар теңдік алғысы, өздерінің ұлттық қасиеттерін сақтап қалғысы келсе, бірігулері керек. Қорқау империалистер онсыз олардың дыбысын да шығармайды...”

Өзіміздің класқа кірдім. Кірдім де сілейіп тұрып қалдым. Көргенімнен де менің мұны көрмегенім артық еді ғой. Класта Жанар мен Жантас екеуі ғана отыр. Басқа ешкім жоқ. Отырғанда, жайдан жай отырған жоқ. Бір партада — Жанардың партасында біріне-бірі тақала түсіп, әлдеқандай бір суретті журнал оқып отыр. Беріліп оқып отырғандары соншалық бастары түйісіп кеткен. Маған бір-бір көз тастады да, екеуі өздерімен өздері бола берді. Оқып отырған Жантас еді.

— Не оқып отырсындар?— деп, мен қастарына келдім. Назар аудармайды. Көзімді салып байқасам, олардың мұнша қадалып оқып отырғандары чех саяхатшылары Зигмунд пен Ганзелктің Африка туралы жазған очеркі екен. Барын салып, мәнерлеп, құбылтып оқиды Жантас қу. Жанар оны ұйып тындап отыр.

Не істерімді білмей, сілейіп тұрдым да қалдым. Ішімде әлдеқандай бір отты құйын көтерілгендей болды. Мен Жанармен бір де бір бұлай отырып көрген жоқпын. Неткен ақымақпын десеңші сабақ болмай қалғанда, өстіп қызық бір журнал тауып әкеліп, Жанарға оқып беру бұған дейін ойыма неге келмеді екен. Жантастың қуын...

— Жүр, волейбол ойнаймыз,— деп, Жантасты иығынан жұлқыдым. Сол кезде Жанар шытына қарап:

— Қожа, бөгет жасамашы,— дегені бар емес пе. Мәссаған керек болса. Мен оның аузынан осындай сөз естимін деп ойлап па едім. Төбемнен ыстық су құйып жібергендей жидіп түстім.

Өз орныма бардым. Портфелімді алып, ақтара бастадым. Не іздегенімді өзім де білмеймін. Жүрегім дүрс-дүрс етіп, қабыңа соғады. Мисызбын-ау, мисызбын! Ештеңе ойлап табуды білмеймін. Қашан да басқалардың ісіне қызығып, қызғанып тұрам. Менің де басым жұмыс істейтін заман болар ма екен, болмас па екен.

Портфелімді орнына қайта қойып, сыртқа шығып бара жатырмын. Жанар мен Жантасқа әдейі қарамауға, оларға мен де назар аудармауға тырыстым. Дегенмен, есіктен шыға беріп, көз қиығымды бір тастап өттім. Дәл осы минутта Жанардың да маған қабағының астынан сүзіле қарап қалғанын аңғардым. Көздеріміз бір сәтке түйісіп өтті. Қателеспесем Жанар күлімсіреген тәрізді болды. Маған

күлімсіреді ме, жоқ әлде тындап отырған очерктің қызығына елтіді ме. О жағын мен талдап, пайымдай алған жоқпын. Жанар күлімсірегенде, мен ашу шақырып, қабақ шытқандай бір қыр таныттым да, есіктен шығып кеттім.

Жиырмасыншы тарауда

Екі нәрсені жазудың қиындығы айтылады.

Жок, мен Жанарға айтуым керек. Мүмкін ол менің оған шын не екенімді... Япыр-ай осы бір сөздің қорқынышы-ай... Мейлі, ауруды жасырғанмен өлім әшкере қылады дейді ғой. Бүгін жасырғаныммен, ертең есейген кезде бәрібір әшкере болады. Сондықтан не де болса оқушыға турасын айтуға тиіспін. Менің оған шын... ғашық екенімді, мүмкін, Жанар білмес. Білсе ол Жантаспен неге солай отырады. Сондықтан мен оған айтуым керек бәрін де. Үлкейгенде кім болатындығымды, менен басқа ешкімді Жанар сүймеуі керектігін — бәр-бәрін жасырмай айтуға тиіспін. Айтамын. Тап қазір сабақтан тарасымен онымен үйге бірге қайтамын да, жол-жөнекей:— Жанар, ғафу ет. Менің саған айтатын сөзім бар. Ол мынау...— деп, түк қалдырмай айтып берем. Немене, қолымнан келмей ме? Келеді. Мен сужүрек емеспін. Айта алмасам бар ғой... не деп ант ішсем екен.

Міне, соңғы сабақ та аяқталды. Жанарды иықтап, сыртқа қатарласып-ақ шықтым. Жүрегім лүп-лүп етіп, артыма карасам, Жантас ку ілесіп келеді екен. Оның көзқарасы маған: айт, айтам деп, кіжінген соң, айтпайсың ба енді? Батыр болсаң айт!— деп, әрі келемеждеп, әрі аңдып келе жатқандай көрінді. Бойым тітіреп, дірілдеп кеткендей болдым. Жантас қана емес, балалардың бәрі Жанар екеумізге қарап, бұлар не сөйлесер екен деп, құлақ түріп бара жатқан тәрізді.

“Жок, одан да, хат етіп, жазып берейін. Міне, осым жөн, осы дұрыс” деген ойға келдім. “Ауызша айтқанда, мүмкін, бірденелерді ұмытып, айта алмай қалармын. Ал хатта қатырып, тәптіштеп тұрып, бәрін де жазуға болады”.

Күн райы бүгін бұзылыңқы. Күз болғанын білдіргісі келгендей желдетіп, қабақ түйіп тұр. Талайдан бері мөлдіреген ашық еді, сірә, жауатын түрі бар. Жасарын бұрынырақ жасап болып, үзіліп түскен бірлі-жарым қуаң сарғыш жапырақтар байқалады көшеде.

Мен тамақтанып отырғанда, тысырлап күн жауа бастады. Жынды бір құйын есік алдында зыр қағып, ана босағаға бір,

мына босағаға бір соғылды, шандатып жіберді. “Мына қан жауғыр қайтеді” деп, әжем есікті жабуға ұмтылып еді, құйын оны одан бетер ызаландырмақ болғандай лезде аяғының дәл астынан келіп шықты да, көйлегін дөңгелентіп кеуектей түріп жіберді.

Кешегі уәдеміз бойынша Сұлтан келіп қалар деп күтіп едім. Келмеді. Тап қазір оның келмегеніне мен қуанбасам, ренжігем жоқ. Төр үйге кіріп столыма жайғасып отырдым да, Жанарға хат жазбақшы болдым. Сағат қазір бір жарым.

Сағат екі болды...

Екі жарым болды...

Үш болды...

Столымның үсті қиымдалып жыртылған қағазға толып кетті. Осының бәрі Жанарға жазылған хаттар. Жазамын, ұнамайды — жыртамын. Тағы жазам — тағы жыртам, бір дәптерді тауысуға айналдым. Жай сөзбен де жазып көрдім, олеңдетіп те жазбақшы болдым. Болмайды, көңілімдегі лықсып тұрған көрікті ой қағазға түскенде өнезіп, өңі қашып кетеді. Жай ғана әсерсіз бірдеңе болып шығады.

“Жанар, мен сені керемет жаксы көрем!”

Тфу, осы да сөз бе. Жаксы көрудің кереметі, керемет емесі бола ма екен?

“Жанар, мен сүйем сені!”

Қандай тұрпайы — құдды кинодағы секілді.

“Ж... Қозы мен Баян секілді болайық”.

Жо, бұл да емес. Іс-міс жоқ, түйеден түскендей етіп, бұл ненің қисыны. Әуелі бас жағын былай... жұқалап жазу керек емес пе. Содан біртін-біртін дамытып... сонда қалай жұқалап, қалай дамытпақшымын?

Екі нәрсені жазудың қиындығына менің көзім әбден жетіп болды. Бірі — қызға хат жазу, екіншісі — шығарма. Өлең жазғандай емес, мұның машақаты да жетерлік көрінеді. Мінекей, осы повесті жаза бастағанымда екі-үш айдың жүзі болды. Қашан аяқтаймын, немен аяқтаймын, ол жағы маған әлі мәлім емес. Не де болса, бір тиянаққа тезірек келіп, бас-аяғын көмкеріп, ал халайық, ендігі төрешісі өздерің болындар. Мен қолымнан келгенін істедім. Бағасын өздерің беріндер деп, жұртшылық талқысына ұсынғанша асықпын-ақ.

Әрине, мен бұл повесті ойдан шығарып, немесе басқа біреу туралы жазып отырсам, онда тағы қанша жазарымды, оның немен тынарын да күні ілгері түспалдап білген болар едім ғой. Менің қазіргі мүмкіндігім ондай емес. Өз басымнан кешкен оқиғаларды тізбектеп отырған хатшы тәріздімін.

Бірақ сол іркес-тіркес оқиғаларды біріне-бірін қалай болса, солай матап, жапсыра бергенмен ол көркем шығарма бола ма. Әрине, болмайды. Сыншылар айтатындай, оны жазушылық електен өткізіп өңдеуім, сұрыптауым, бір желінің бойына маржандай етіп тізе білуім қажет. Творчестволық еңбектің осы нәзік жақтары менің қолымнан келіп жатыр ма, келмей жатыр ма? Құрметті оқушымыз жалықтырып жіберген жоқпын ба, неғұрлым ілгерілей түскен сайын мені осы жай қатты толқытып, жүрексіндіреді.

Бірақ, достарым, бейнетсіз еңбекте зейнет бола ма? Арзанның жілігі тати ма? Қиындыққа құлаш сермеуі біздің салтымыз емес пе? Бастап қалған екенмін бұл еңбекті — жеті қабат терім сылынса да, аяқтап шығуға міндеттімін.

Жиырма бірінші тарауда

*Біздің қарақшылық өміріміздің бірінші және
ең соңғы күні сыпатталады.*

Кеше кешке дейін күннің көз жасы тыйылмады. Біз тоғайға келе алмадық. Бүгін танертең тұрып қарасақ, аспан мөлдіреп тұр.

— Кеттік!— деді Сұлтекен.

— Кеттік.

Тор атқа баяғыша екі ер ерттеп міндік те, жөнep бердік.

Екеуміз де қарулымыз. Мен Сұлтанның мүйіз сапты кездігін беліме тағып алдым. Ал Сұлтанның тақымында шиті мылтық. Құдай жолды оңғарса деп, бұл біздің аң аулап шыққан бетіміз.

Түске дейін сандалып, ештеңе де ата алмадық. Бірер жерден қоян кездесіп еді, орғып безіп бара жатқанда, адам тіпті көздеп үлгеретін емес. Әйтеуір бетке алып, түспалдап атқан оғымыз лағып, тимей кетті.

Ұнжырғамыз түсіп, шаршап келе жатқанбыз, өзен жағасында бір топ қаз жайылып жүр екен. Бұл ара ауылдан алыстау, едәуір жер. Сұлтан оқтаулы келе жатқан мылтығын кезеп:— Мына қаздың біреуін жалпасынан түсірейін бе?— деді.

— Қой, пәлесіне қаламыз.

Сөйткенше болмады, Сұлтекен басып салды. Қаздың бірі жалп етіп құлап қалды. Тыпыр-тыпыр етіп, тұра алмай жатыр. Аяғын серейте қарыстырып бір ышқынды да, қаз өліп қалды.

— О, құдай атсын! Пәле болды ғой. Енді қайттік?

— Ешкім көрген жоқ. Күркеге апарып, пісіріп жейміз.

Қазды алып, соқтырғаннан соқтырып отырып, күркемізге келдік. Келсек, мына қызыққа қараныз, күркеміздің іші тағы да әптер-тәптер. Азық-түлігімізді салып, аузын буып, тығып кеткен дорбамыз пәре-пәресі шығып, жыртылып жатыр. Бірдеңе нанымызды жеп, картобымызды шашып кетіпті.

— Бұл, мен білсем, түлкі сұмпайының істеп жүргені,— деді Сұлтан.

Қарнымыз әбден ашып кетіп еді, ас істеп ішудің қамына кірістік. Сұлтан бұркылдатып қаздың жүнін жұла бастады. Мен шөпшек теріп, от жақтым.

Қаз семіз екен. Сұлтекең теңкитіп, сирағынан ұстап, үйтіп отыр.

Кенет дәл беталдымыздағы талдың арасынан сумаң етіп, бір салт атты шыға келді. Сұлтан екеуміз қазды тықпақ түгіл, қас қағып та үлгермей қалдық. Салт атты мектеп директоры Ахметовтың әкесі Ахмет шал еді.

— Оу, балалар, бұларын не?

— Жай... мына бір қаз атып алып едік, пісіріп жейік деп отырмыз,— деді Сұлтан.

— Қайдан атып алдыңдар?

— Ұшып бара жатқанда атып алдық,— деп Сұлтан аспанға қарап қойды.

— Қой, сендер қаз атып алсаңдар... мынау жабайы қаздай емес, үлкен ғой тегі.

— Әдейі үлкенін таңдап аттық,— деді Сұлтан.

Шал біздің шашылып жатқан ыдыс-аяқ киім-кешегімізге, аузы үңірейген күркемізге, осы араны сары қоныс етіп, жайлап алған түрімізге қарап, одан бетер шүбәлана түсті.

— Сендер өздерің осы араны жайлап алған түрлерің бар ғой?

— Бұл біздің балық аулайтын жеріміз,— дедім мен.

— Тұсаулы жирен ат көздеріңе түсті ме?

— Жок, байқамадық.

Атының басын бұрып, кете беріп, шал:

— Сұмпайылар, әлдекімді сорлатқан екенсіңдер. Мыналарың атып алған жабайы қаз емес. Қаз атып алу сендерге қайдан келсін. Егер қазым жоғалды дейтін пенде болса, мен сендердің сазайларыңды бергіземін,— деді.

Пәле болды деген бір хауіп менің ішімде қып ете қалды.

Осы араны қорда етіп, қарақшылық істемек болған “тапқыр” ойымыздан табанда бас тартуға тура келді. Ондай кәсіптің неге апарып соғуы мүмкін екенін жаңағы Ахмет шалдың тап болуы аңғартып кетті. Қиырдағы барса келместін

аралына бекініп алғандай ауылдың дәл іргесіндегі тоғайдан күрке сайлап, оны жан адам таба алмайды деп жүрген біз неткен ақымақтармыз... Жалпы, қарақшы дегеннің өзі осы кезде ақылға сыя ма. Қарақшылар бұрын байларды, көпестерді тонаған. Біз кімді тонамақшымыз. Тонамақ түгіл осы күні біреуге қолыңды көтеріп көрші. Милиция апарып, көзінді жылтыратып, қамап қойсын.

Қарақшылық өмір жайында Сұлтан екеуміз енді осылай топшыладық.

Семіз қаздың еті бір-ақ салып асуға шелегімізге сыймады. Екі бөліп асып, өзер жеп тауыстық. Арасында балық ауладық. Суға түстік. Бүлдірген теріп жедік. Сонымен күнді батырдық та, ыдыс-аяқ, торымызды артынып-тартынып, қас қарая үйге келдік. Бұл біздің қарақшылық өміріміздің бірінші және ең соңғы күні болды.

Жиырма екінші тарауда

*Бақа мен қаздың шуы, жайлаудан маманның келуі,
әжемнің мені қорғауы сөз болады.*

“Бір айналдырғанды құдай шыр айналдырады” деген сөз бар. Соңғы екі-үш күннің ішінде басымнан кешкен оқиғалар мені есімнен тандырды. Майқанованы талдырып түсірген бақаның шуына Әбдібайдың шатағы ұласты. Біз жеген қаз дүкенші Әбдібайдікі екен. Оның көкбет қатыны келіп, біздің үйдің әлегін аспанға шығарды. Шіркіннің айтпаған сөзі, атпаған оғы қалсайшы: “Ұрысың! Қарақшысың! Баскесерсің! Қаршадайыңнан осыны істеп жүрсің, жүре бара кім болам ғой дейсің. Әлі біреудің басын кесіп, сотталасың. Ит жеккенге айдаласың”. Мен өзімді өзім онша біліңкіремей жүреді екем, Әбдібайдың қатынының айтқандарына қарап, төбе шашым тік тұрып кетті. “Япыр-ай, шынымен-ақ осындаймын ба?” деген ойға қалдым.

Әйелінің сонынан түтігіп Әбдібайдың өзі келіпті. Жұрт оны жұмыртқадан жүн қырыққан Әбдібай, қу бастан қуырдақтық ет алған Әбдібай, шық татырмас шығайбай Әбдібай — деп бекер айтады деймісің.—“Қазым — қаз емес еді. Асыл тұқымды қаз еді. Ондай қазды бұл аудан түгіл облыс көлемінен таппайсың” деп, оның төлемі үшін біздің бағлан қара қозыны алып кетті. Бұнымен де тынбады, мені желкелеп директорға алып барды.

Ахметов қатал адам. Шынымды айтсам, мен оның алдына

барған сайын қалтырап тұрам. Сусылдаған қызыл күрен шашы желп-желп етіп қабағы түксиіп, шүйлігіп қарағанда сүп-суық көздері адамның өңменінен өтеді. Майқанованы талдырып түсірген бақаның кесірінен мен кеше осы кабинетте бір сағаттан артық болып, жарты өмірімді беріп шығып едім. Енді, міне, түн айналмай тағы бір шұрқан аркалап және мәлиіп келіп тұрмын.

Әбдібай қайдағы жоқ пәлені көкітіп, қаздың оқиғасын есірте баяндап берді. Ахметов сызданған қалпы, үнсіз отырып тындады. Оқта-текте көзін ғана бұрып, маған қарап қояды. Мен еріксізден жерге қараймын.

Әбдібайды тындап боп, Ахметов стол үстіндегі телефонның тұтқасын бұрай бастады. Жайлауды сұрады. Одан сатылап сүт фермасы, бірінші бригадамен жалғасты. Телефонға менің мамамды шақырып алды.

— Бұл кім? Саламат боларсыз, Миллат апай. Шаруаңыз күйлі ме? Бұл Ахметов қой, мектептен. Аманшылық, түгел аман. Миллат апай, сізге айтайын дегенім мынау еді: сіз ертең калайда ауылға келіп кетсеңіз. Маңызды бір шаруа болып тұр. Қожа жайында. Біз ол жөнінде өзіңізді қатыстыра отырып, педсоветте арнаулы мәселе қарамақшымыз. Балаңыз нағыз бір оңбаған жолға түсіп алған...

Менің өзегіме шыжылдап қайнап тұрған ыстық майды қотарып құйып жібергендей болды. Арқа-басым шымырлап, терлеп кетті. Тап қазір алдымдағы жер тесік болса, көзімді шарта жұмып, күмп берген болар едім...

Ахметов ұзақ сөйлесті мамаммен. Сонан кейін трубканы орнына қойды да:

— Жайлаудан шешең келеді, сонан соң сөйлесеміз, бар,— деді маған.

Мектептен құр сүлдерімді сүйретіп шыққандай болдым. Байғұс мамам, әлгі әңгімеден кейін қандай күйге түспекші. Ішкені ірін, жегені желім болады ғой. Онсыз да көңілі жарым адамды азапқа салып өлтіретін болдым-ау.

Қожа өйтіп қойды, Қожа бүйтіп қойды. Қожа бүлдірді деп, былтыр да жыл бойына Майқанова оның құлағын талай сарсытып еді. Енді, міне, оқу басталғанына бір ай болмай жатып, тағы басталды...

Біздің қораның төбесінде жуырда ғана үйілген жас жоңышқа бар еді. Келген бойда үйге кірместен соның үстіне шықтым да, иттің ұясындай шұқырлап алып, етпетімнен жатып қалдым. Ешкімді көргім, ешкімге көрінгім келмейді. Сан-сапалақ ойлар басыма бірі кіріп, бірі шығады. “Педсоветте қарағанда не айтпақшы? О, тәңірім, менің де

тыныштық табатын күнім бола ма, жоқ па. "Осы аурудан жаным қалса, ендігі аурудың алдымен кетер едім" деген екен біреу. Сол айтпақшы, осы жолы бір жайлы болсам, бұдан былай қой аузынан шөп алмайтын момақан болып жүрер едім-ау".

Осындайда сүйеу болудың орнына Сұлтан досым қарасын көрсетпестен тағы да зым-зия жоғалды. Оңбаған өтірікші диірменші Иванның торын әкеліп берем деп алып еді, апарып берген де жоқ, тор әне, біздің үйдің төбесінде жатыр. Адамшылық дегеннен жүрдайсың-ау, Сұлтан. Енді сенің маңына жолай қоймаспын. Әр қилы мазасыз ой тепкісінде қалжырап жатып, ұйықтап кеткен екенмін. Тұмсығымның дәл астынан трт-трт-трт-трт деген дауыстан селк етіп ояндым. Көзімді ашып алсам, төңірек ала көлеңке, кеш батып қалыпты. Мен жатқан кез бесін шені еді. Қалай көп ұйықтағанмын.

Есіктің дәл алдына босағаны тірей келіп тоқтаған үш дөңгелекті мотоциклді көрдім. Одан екі адам түсіп жатыр. Бірі еркек, бірі әйел. Мотоциклдің иесін танып әлгіден бетер селк ете қалдым, Қаратай еді. Қасындағы менің мамам.

Көше жақтан қолына ошақ ұстап, әжем келе жатыр.

— Миллатпысың. Ат-көлігің аман ба?

Мотоциклге мініп келген адамға әжемнің "ат-көлігің аман ба" деуі маған сөкеттеу көрініп кетті.

— Мына ошағыңыз не?— деп сұрады мамам.

— Балалар тиіскен бе, бір сирағын түсіріп тастапты. Соны бағана ұстаға апарып тастап едім.

— Әй, жарықтық-ай, не керегі бар мұнын. Пайдаланып жатпаған соң тастамайсыз ба лақтырып.

— Неге тастаймын. Мүлік емес пе. Әкем марқұмнан қалған бір көз ғой. Жайша келдің бе?

— Жұмысты тастап, жайша адам келуші ме еді. Әлгі жер-әлемді шулатып, өрт қойып жүрген бұзақы баланның әлегі.

— Бұзақы боп ол не істепті. Ел тонап, кісі өлтіріп пе?— деді әжем.

— Біреудің қазын ұрлап сойып жеу — ел тонаған емес пе екен. Сабак үстінде мұғалімді шошытып талдырып жыққан адам тұра бара кісі өлтіруден тайынбас.

— Бака әкел деген өздері көрінеді ғой. Бір Қожа емес, осында өзге балалар да мұғалім әкел деді, соямыз деп, көлшіктен бака ұстап алып жүрген. Енді соның бәріне баяғы аты шулы Қожа кінәлі.

— Сонда әкелген бақаны оған мұғалімнің сумкасына салып қой деп пе?

— Әдейі салды деймісің, тарбандаған неме өзі кіріп кетті де.

Онбай кетейін, әжемнің сөзі мені елжіретіп жіберді. Балапанын қорыған мекиендей шыр-шыр етіп, сотқар немересін қамқорына алуын қарашы. Әй, жаным әжем, қайырымды әжем, менің кінәлі екенімді біле тұрып остесің-ау.

— Балаға қорушы болғанның жөні осы деп, оның терісін де дұрыс, дұрысын да дұрыс деп, сіз бүлдіріп жүрсіз. Бір мезгіл жазғырып, қатал ұстасаңыз ол мұндай жолға түспеген болар еді,— деді мамам.

— Менің Қожашым тірі болса, ешкімнен кем болмайды. Өсе келе өзі-ақ түзеліп кетеді. Сабырбек нағашысына тартқан. Ол да жас кезінде осы секілді шығаннан шыққан сотанақ еді. Бұл қайта оқу оқып, мұғалімдерінің айтқанын орындап, кейде әтіншік боп жүр ғой. Ал Сабырбек нағашысы осындай күнінде молданы қақ басқа таяқпен бір салып қашқан болатын. Кейін есейіп, балалы-шағалы бола бастағанда, өзі-ақ түзеліп кетті. Қожатай да сөйтеді. Бала күнінде баланың бәрі тентек,— деп әжем шұбатып ала жөнелді.

— И-и-и-и, жарықтық-ай,— деп мамам қолын бірақ сілтеді.— Сіздің мына өсиетіңізді тындап өскен бала қалай онсын.

Жиырма үшінші тарауда

Кітаптағы ең бір қайғылы тарау болар деймін.

— Келесі сабақта қайсың бақа ұстап әкелесіңдер?— деп сұрады зоология пәнінің мұғалімі Оспанов.

— Мен әкелем,— дедім.

— Қадыров, сен әкелесің. Ұмытып кетпе бірақ.

— Ағай, неше бақа әкелейін?

— Бір... екеу әкелсең жетеді.

Мен бір, екеудің орнына тіс порошогінен босаған қаңылтыр қобдишаға толтырып, бес бақа әкелдім. Оның біреуі ғана үлкендеу еді де, басқалары кішкентай ұсақ бақалар болатын.

Бірінші сабақ қазақ тілі. Класқа Майқанова кірді де, класс журналы мен сумкасын менің алдыма стол үстіне

қалдырып, өзі тысқа шығып кетті. Қоңырау әлі бола қоймаған. Сол кезде сап етіп, басыма бір қызық ой келе қалды. Кішкентай бақаның бірін Майқанованың сумкасына сүнгіттім де жібердім. Не болар екен?

Қоңырау соғылды, сабақ басталды. Тізім шақырып болғаннан кейін Майқанова сумкасын ашып, қол орамалын суырып алды. Сол кезде кішкентай қара сұр бақа қол орамалмен қоса секіріп шығып, секемшіл мұғалімнің қолының дәл үстіне қонбасы бар ма. Майқанованың шаңқ еткен дауысы бір-ақ шығып үлгерді. Өңі құп-қу болып, сылқ етіп құлап бара жатыр...

Майқанова содан сабаққа екі күн бойына келмеді. Шошынып ауырып қалыпты. Жұмысқа бүгін ғана шығып отыр. Бүкіл мектепті даңғаза қылған бақа оқиғасының мән-жайы міне осындай.

...Көз байланып кетті. Жоңышканың төбесінде дөнбекшіп әлі жатырмын. Не істеймін? Қалай көрінемін мамама. Мынау Қаратай деген... мұндай да жабысқақ пөле болады екен. Көлеңкеше еріп, мамамның соңынан бір қалар емес. Япыр-ай, мамам осыған шынымен-ақ күйеуге шықпақшы ма? Жоқ, мүмкін емес.

Бірсыпыра уақыттан кейін үйден Қаратай мен мамам шықты. Қаратай мотоциклін от алдырып, тұмсығын көшеге қарай бұрды. “Кет. Жоғал. Тезірек кет!” деп мен оны көңіліммен желкелеймін. Бірақ Қаратай кете қоймады, мамаммен сөйлесіп тұрып алды. Олардың сөздерін трт-трт еткен мотор үні маған жөндеп естіртпейді. Сөйлесе тұрып, Қаратайдың қалқиған денесі мамама біртін-біртін жақындап, тақала түсетін тәрізді. “Токта! Қайда кимелеп барасың?” Мен Қаратайды желкеден бүріп ұстаймын да, бар күшіммен жұлқып, лақтырамын көшеге қарай. Өлген мысық тәрізденіп көшенің май шаңына барып, ол топ ете түседі.

Бұл да менің ойымда болып жатқан құбылыс.

Қаратай әрең дегенде “қош сау бол” айтысып, мотоцикліне отырып, зырғыта жөнелді. Мамам оның соңынан біраз үнсіз қарап тұрды да үйге кіріп кетті.

Әр нәрсенің шегі бар, мен қашанғы жата берейін. Тәуекел деп, үйге кірмекші болдым. Қораның арт жағынан жерге түсіп, үстімнің шөбін қағып, бойымды тәртіпке келтіріп алдым. Жүрегім лүп-лүп етіп, алқымыма тығылады.

Есікті аша бергенімде тынысым мүлде бітіп жүрегімнің соғуы тоқтап қалғандай болды. Сол кездегі келбетім көлденең көзге тірі әруақ тәрізді қыбырлаған бірденеге ұқсар деймін. Ауыз үйден әжем ұшырасып:

— Сен қайда қанғып жүрсің? Шешен келді,— деп төр үйді нұскады. Сонан соң құлағыма сыбырлап:— Байка, шешен саған ашулы,— деді.

Төр үйге кірдім. Мамам киімшең күйі өз төсегінде бір уыс болып, әрі қарап, бүк түсіп жатыр.

— Мама.

Мамам жауап қатпады. Мен жақындай түсіп, оның уысында көзіне басып алған қол орамалы бар екенін көрдім. Жүрегімді біреу ұстарамен тіліп жібергендей болды.

— Мама, сен жылап жатырмысың?

Мамам басын жайлап көтерді де, маған қарай бұрылды. Жасқа шыланған қоңыр көздері бір түрлі бөтен, суық.

— Иә, жылап жатырмын,— деді ол. Даусы қарлығып, бітіп шықты.— Қайтейін жыламай. Құдай бағын ашпаған мен сорға жылаудан өзге не бұйырған. Қу жалғыз, сенің-ақ күйігіңді ғартып өлетін болдым ғой. Осы сен не боп барасың күннен күнге. Бұл не сұмдық? Жүрген жеріңе шөп шықпағыр боп барасың ғой. Ұялмайсың ба бір мезгіл елден-жұрттан. Қу жалғыз-ау, айты, не болды мұнша саған бұзылып? Өлтірдің ғой мына сорлы ананды.

Ел бетіне қарағысыз қылдың ғой. Қайтем сені? Қайтем?.. Неге тыныш жүрмейсің? Осы саған не жетпейді?

— Маматай, қойшы. Ендігәрі...

Мамам менің жалбарына созған қолымды қағып жіберді:

— Жолама. Мама деуші болма мені. Құдайдың сендей бала беріп, азапқа сап қойғанынан да, қу бас тастағаны артық еді ғой.

— Қойшы, маматай... Ең соңғы рет кешіріші. Ант етемін...

Мамамның тізесін құшақтай жығылған қалпым еңіреп жылап жібердім...

Жиырма төртінші тарауда

Педсовет жайлы сөз болады.

Жұмыр жер күндегі дағдысы бойынша тынбастан зырлап, кіндігін және бір айналып шықты. Тарих тағы бір тәулікке ұзарды. Осы бір тәуліктің, яғни жиырма төрт сағаттың ішінде мынау ығы-жығы күнаһар дүниеде кімнің басынан не көшіп үлгермеді дейсін. Қанша адам өмірге жанадан келіп қосылды, қанша адам оларға орын босатып, о дүниедегі мәңгілік мекендеріне сапар шекті. Осы бір тәуліктің ішінде қаншама бақытты кеудеде қуаныштың оты маздап жанбады, қатал

тағдыр қаншама басы жұмыр пендесін қайғының қара суығында бүрсендетпеді. Осы соңғы топқа мен де қосыламын.

Мен өзімнің он үш жыл өмірімнің ішіндегі ең бір қатігез күнді бастан кештім.

Тыста қараңғы, ауыл үсті тыныштық. Ақымақ иттер ғана әр жерден әуп-әуп үріп басылады. Көшенің басынан бір ит шәу ете қалса, соңынан оған басқа бір ит үн қосады. Сонан соң үшінші, төртінші иттер әуілдесіп, о не, не боп қалды, дегендей ауылдың бүкіл иті улап-шулап кететін сәт те болады. Оның ішінде айбарынан да айғайы көп, шінкілдек күшік үндері, мәнәбеттердің қарлыққан қалың дауыстары, қаншық иттердің құлақ кесетін ашы шаңқылдаулары — бәрі аралас. О, иттер. Қалың иттер. Мұншама көп боларсындар ма. Түрлі-түрлі боларсындар ма. Бей-берекет үргенді, тақымнан үндемей келіп ала түскенді қашан қояр екенсіндер.

Мамам екеуміз мектепке педсоветке келе жатырмыз. Күздің салқын кеші тоназыта ма, жоқ әлде үрейленуден бе, іші-баурым қалтырап келеді.

Мектептің алдында біреу шылым шегіп тұр. Мен оны көкшіл аспан айнасындағы келбетінен анадайдан таныдым — Ахметов. Галифе шалбар киген жіңішке аяқтары сидиып, шашы қак жарыла желбіреп, қаздыып тұр. Сізді күтіп отырмыз деп, мамамды қолтықтап дереу ішке әкетті. Маған өзіміз шақырамыз, осы арада күте тұр,— деді.

Саябанға көтерілдім де, сол арадағы тактай орындықта тосып отырдым.

Осы кезде үй пұшпағынан біреудің келе жатқан тысыры естілді. Тырп-тырп басқан аяқ дыбысына тық-тық қадалған таяқ үні қабаттасады. Көп ұзамай аяқ пен таяқтың кожасы да көрінді. Мектеп күзетшісі Сәйбек қарт. Сәйбек кілт тоқтай қалып, шекарадағы сақшыдай қатал үн қатты:— Бұл кім?

— Мен ғой, ата.

— Менің кім?

— Мен, Қожамын.

— Мұнда неғып отырсың?

— Педсоветке келдім.

— Онда сенің не шаруаң бар?

— Мен жөнінде мәселе қарап жатыр.

— Мәселе. Қандай мәселе? Сені мұғалім етеміз дей ме?

— Директор етеміз дейді.

— Онда тіптен жақсы. Жалақың көп болады.— Сәйбек менің қасыма келіп отырды.— Әй, Қожа. Сенің әкең марқұм

ақпарат еді ғой. Оған тартсаң, директор түгіл, одан үлкені боласың. Бірақ оған тарпағансың.

Мен сенің әкене қарыздар адаммын. Менің мойнымда оның тиын емес, теңге емес, бақандай бір қарасы жүр. Қалай дейсің ғой. Міне былай, алғаш колхоздасқан жылдың күзінде мен,— оның келіскен бір жорға күрең аты бар еді,— ол кезде жұрттың көбі қара жаяу,— соны диірменге мініп барып, сазға батырып, өлтіріп қойдым. Суып, қансып тұрған атты суармай отқа қоям деп, өзімнен болды. Аяғы шідерлеулі еді. Су ішем деп барып, оппаға түсіп кетіпті. Ертесінде қарасам, суға сүңгіген үйректей арт жағы ғана көрініп, тонқайып жатыр. Он шақты жігіт жабылып, арқан сап әрең суырып алдық. Міне басқа біреу болса, соны қыңқ еткізбестен төлетіп алар еді ғой. Ал Қадыр марқұмның кеңпейілдігі соншалық, сіз қас қып өлтірген жоқсыз ғой, ажалы солай тура келген шығар деп, үнсіз қоя салды. Міне, әкен осындай парасатты, ақылды жігіт еді.— Сәйбек осыны айтты да, сәл ойланып барып:— ал, сен... сен ғана емес-ау, қазіргі осы оқып жүрген балалар, көбің ақымақсың,— деді.— Неге дейсің ғой. Ақымақ емей немене, тәртіпті жүр, оқуыңды жақсы оқы, адам бол десе, сендер соның бәрін керісінше істейсіңдер.

Осы кезде іштен Оспанов шығып:

— Қадыров, қайдасың?— деп дауыстады.

— Бар, әне шақырып жатыр. Әй сотанағым...

Директор кабинетіне осы мектепте бір оқушы ең көп бас сұқса, сол мен болармын деймін. Майқанова талай сүйреп әкеп, ендігәрі қой аузынан шөп алмай жүруге талай рет уәдемді берген үйреншікті орын ғой. Бірақ бұл жолы мен мұнда шын мәнінде күйзеліп, тебіреніп кірдім де, босағадағы суық голлан пешіне сүйеніп тұрып қалдым. Төрде сарғыш шашы қақ айырыла желбіреп Ахметов отыр. Түсі өрт сөндіргендей, қасының арасындағы қатарынан тіке тартылып түскен екі сызық әдеттегіден терең де қалын.

— Берірек кел,— деді ол қолындағы автокаламымен бөлменің ортасын нұсқап. Алдымда қақпан құрулы тұрғандай жыбырлап бір-екі аттадым. Екі жақ қабырғада тізіліп отырған мұғалімдердің барлық көзі жан-жағымнан найзадай түйреп, қадалып барады. Әсіресе, оң жақта, директорға таман отырған Майқанованың сұсы қатал да, сұрапыл көрініп кетті.

— Қадыров, сені біз мұнда не үшін шақырып отырмыз, білесің бе?— деді Ахметов.

— Білемін,— дедім.

— Не үшін шақырып отырмыз?

— Тәртіпсіздігім үшін шақырып отырсыздар.
Екі-үш жерден мырс етіп күлген үндер естілді.
— Сені мектеп өмірі тойдырды ма? Бұдан былай оқығын келмей ме?— деп сұрады Ахметов.
— Жок, оқығым келеді.
— Ендеше неге қоймайсың тәртіпсіздікті!
Ахметов “неге” деген сөзді бар даусымен шегелей айтып, столды үлкен ауыр алақанымен сарт ұрып, ұшып түрегелгенде, мен ғана емес, бүкіл отырғандар түгел селк ете қалды.
— Қоямын енді... кешіріңіздер...
— Бұл нешінші... Жүзінші рет уәде беруің бе?— деп киіп кетті Майқанова.
— Бұдан былай ешқашан да тәртіп бұзбаймын...

Менің қазіргі талқыға салып отырған тәртіпсіздік қылықтарымның қай-қайсының да себебі бар еді. Қазды атқан мен емеспін, Сұлтан. Ал бақаны мен сумқаға Майқанова талып жығылып қалсын деп, оның соншалық шошымал адам екенін біліп салған жоқпын. Тіпті, бұның ақыры не болады деп, ойлап та жатпадым, салғым келді — салдым. Осындай бір ақымақтық кейде ақылға мұрша бермей дедектетіп әкететіні бар. Істеп алып, соңынан бармағыңды тістейсін.

Осының бәрі осылай бола тұрса да, мен өзімді ақтап, бір ауыз сөз айтпадым. Ақталудың тіпті қисыны бар ма? Бәрін мойындадым. Бар айтқаным: Кешіріңіздер. Соңғы рет тағы бір кешірім жасап, сынап көріңіздер. Бұдан былай қарай тәртіпсіздік істейтін болсам, қандай жаза қолдансаңыздар да ризамын!

— Жок, Қадыров түзелмейді. Ол уәдесін бізге талай берген. Қадыровты оқудан шығару керек,— деді Майқанова.

* * *

Мандайдан буым бүркырап есік алдына шықтым. Сәйбек көрінбейді. Омырауымды ағытып, желпініп, ойланып тұрмын. “Не деп шешер екен? Мектептен шынымен-ақ шығара ма? Онда не істеймін?”

Қайта барып, есіктегі кілттің орнына құлағымды тосып мұғалімдердің не айтып жатқанын тыңдағым келеді. Әрине, Майқанова мені құрту, оқудан шығару жағында болар. Ал басқа мұғалімдер не айтады? Анфиса Михайловна, Оспанов, Дәуірбаев... бұлар мені жақсы көретін мұғалімдер емес пе?

Ахметовтың өзі де осыдан он шақты күн бұрын ғана аудандық оқу бөлімінен келген инспекторға мені: “Мынау біздің мектептің ақыны, болашақ Сәбит Мұқановымыз”,— деп, дәріптемеді ме? Сөйте тұрып, мені оқудан қалайша шығарады?

Есікке барып тыңдағаным жарамас, мұғалімдердің біреуі шыға келуі мүмкін ғой деген оймен, үйді айналып, педсовет өтіп жатқан бөлменің терезесіне келдім. Үйдің бұл ойпаң тұсы, фундамент биік. Терезеге бойым түгіл ұсынсам қолым өнер жетеді. Форточка ғана ашық тұр, не сөйленіп жатқаны күмбірлеп жөнді естілмейді.

Терезенің тұсында мектептің бағы бар. Осыдан бес-алты жыл бұрын өз қолымызбен отырғызылған қайың-теректер бұ күнде қолдың саласындай тізіліп, асқақтап тұр. Шарбақтың көп кетігінің бірінен зып беріп осы баққа кірдім де, бір теректің басына маймылша өрмелеп, шығып алдым. О, бұл арадан мұғалімдер үйінде не болып жатқаны сайрап көрінеді: әнсе, Ахметов сөйлеп тұр. Екі қолын кеңінен сермеп, ара-тұра жұдырығымен столды ұрып та қояды. Басын біресе оңға, біресе солға бұрып сөйлейді. Егер мен оның желкесінен қарап отырмасам, не айтып жатқанын мүмкін емеурінінен түсінген болар едім.

Ахметовтың сол жағында Оспанов столға жабысып алып сүйкетіп жазып жатыр. Бас алмай жазуына қарағанда тегі мәжіліс хат жүргізіп отырған болар. Осындай да осындай, пәленінші жылы, пәлен айдың пәлені күні, пәлендей бір мәжіліс болды. Онда алтыншы класс оқушысы Қожа Қадыровтың тәртіпсіздік қылықтары туралы арнайы мәселе қаралып пәлен-пәлендер сөйлеп, мынаны-мынаны айтты... Бірнеше адамның қолтаңбасы қойылып бекітілген осы мәжіліс хат қатырма тысты жуан папкалардың біріне тігіледі де, тарихқа жөнелтіледі. Архивтің алтын қорына айналады. Зырғып жылдар өтеді, дәуір көшіп, заман өзгереді. Мен жөнінде жазылып жатқан осы мәжіліс хаты күндердің бір күнінде әдебиет зерттеуші, ізшілердің бірінің қолына түседі. Сонда ол жерден жеті қоян тапқандай қандай мәз болып қуанады десейші. Газеттер ең семіз деген әріптерімен дүрілдетіп хабарлар басады: “Атақты жазушы Қожа Қадыров жөніндегі жаңа деректер!” Кітаптар жазылады мен жөнінде, кандидаттық, докторлық диссертациялар қорғалады: “Қадыров Қожа және оның ұстаздары”, “Қадыров Қожа және Майқанова”, “Қадыров Қожа және бақа оқиғасы”, “Қадыров Қожа және қаз оқиғасы” т. т. с. с. Әдебиет тану ғылымының шалқар қорына мұншалық бағалы қазынаның

қосылуына сонда осы жазылып жатқан мәжіліс хат мұрындық болады. Оспанов ағай! Сіз сондықтан да асықпай-саспай, тыңғылықты етіп жаза көріңіз. Тарих үшін қандай ұлы жұмыс атқарып жатқаныңызды біліңіз.

Бұл айтылғандар менің басыма кейіннен келген ойлар еді. Ал қазір қонақтаған қарғадай ағаш басында секиіп отырып, қиырдағы келешекті шарлап, қиялданбай қалайын. Осы сәттегі менің назарым да, ойым да мұғалімдер бөлмесіндегі көріністе. Ахметов әлі сөйлеп тұр. Мылқау фильм тәрізді мен оның қимылын ғана көремін, сөзі естілмейді. Бірақ соның өзінен де не айтып жатқаны аңғарылатын тәрізді. Өне, ол столды тағы бір қойып алды. Түсінікті — "бұл бұзақыны мектептен қуу керек!"

Ахметов сөзін бітіріп отырды. Мамам түрегелді. Балажан байғұс анам, мен үшін отқа да, суға да түседі шырылдап. Оның қазіргі кейіпі: айналайындар, баламды оқудан шығара көрмеңдер, тағы бір жолға кешірім жасаңдар деп, жалбарына сөйлеп тұрған тәрізді.

Мен мамамды ғажап аяймын. Ойпыр-ай, неге мұндай тынымсыз, сотанақ болып тудым! Темір секілді жер қозғалса да қозғалмайтын, маңқиып жайына жүретін момын болып неге тумадым?

Майқанова сөз алды. Оның не айтатыны маған былай да белгілі. "Қадыровты шығару керек мектептен!" "Мұндай баукеспе оңбағанға біздің тату коллективіміздің арасында орын болмауға тиіс!" Отырғандардың бәрі күлді. Тісі жарқырап, мамам езу тартты. Неге күледі? Иығы селк-селк етіп, Анфиса Михайловна басқалардан өзгеше мәз. Мысыққа ойын, тышқанға өлім деген осы да.

Тағы да мамам тұрып, басын изеп, мақұлдап бірдеңе айтты. "Шығарсаңдар, шығарыңдар, мектептен! Кетсін қаңғып. Менің де жүйкемді жүн етіп, құртып бітті бұл оңбаған!"

Сөйлеушілердің не деп жатқанын мен өзімше осылай жорамалдаймын.

Педсовет аяқталды, жұрт тарай бастады. Мен ағаштан тезірек түсіп кетпекші болып едім, бір бөтінкем екі бұтақтың арасына кептеліп қалып, шыға қойсыншы. Жұлқи тартып қалғанымда, мәссаған, табаны дыр етіп, қақырап түсті...

Мұғалімдердің алды тысқа шығып та үлгерді. Дымымды ішіме бүгіп, теректің дініне жабысып, қаттым да қалдым. Ахметов пен Майқанова оқшауланып бермен қарай бұрылды. Екеуі мен тұрған теректің тура түбінен өтіп бара жатыр.

— Қадыров түбінде адам болатын бала,— деді Майқанова.

- Оты бар,— деп қостады Ахметов. Екеуі былай ұзай беріп, мен жөнінде тағы бірденелерді сөйлесіп бара жатты, бірақ мен анықтап ести алмадым. Әлгі естігенімнің өзі қолқа-жүрегімді солқ еткізгендей әсер қалдырды. Мен Майқанованы қас дұшпаным санап жүрсем, ол мені “түбінде алам болатын бала” деп, директорға мақтап бара жатқаны қалай? Ап-айқын, тап осылай деді. Міне, жұмбақ...

Жиырма бесінші тарауда

Класс жиылысы сөз болады

Мен байыбына бара алмаған жұмбақтың шешуін үйге келгеннен кейін мамам айтты:

— Балам, сен класс жетекшіне бекер ренжисің. Майқанова маған өш, мені жек көреді, қыр соңыма түсіп алды дегеніңнің бәрі бос сөз,— деді мамам. Жек көрген адам педсоветте саған жаны ашып, қорғап сөйлемеген болар еді. Ол сені жек көрмек түгіл жақсы көреді, осыны біл. Оған ұнамайтыны сенің тентектік қылықтарың. Жасында жетімдік өмірдің тауқыметін көп тартып, жүйкесі жұқарып өскен адам тарынғыш, ашуланшақ болады. Сендердің әрбір жөнсіз қылықтарың оның миына инедей қадалып тұрады. Майқанованың шыж-быж етіп ұрса жөнелетіні осы себептен. Мінезі әлгіндей адамға сендер секілді жүгенсіз асаулармен арпалысу жеңіл тимейді. Сен ақымақтар осыны түсінулерің, мұғалімді аяуларың керек.

Мамамның Майқанова жөнінде айтқандары маған ой салды. Шынында да, оның менімен өш боларлықтай алты аласы, бес бересісі бар ма? Шырылдаса, ұрысса, бізді адам болсын, жаман жолға түсіп кетпесін дейтін шығар. Иә, мамам айтпақшы, біз бала деген ақымақ халықпыз, шолақ ойлаймыз.

Мен Майқанованың жетім өскендігін білмеуші едім. Енді оған бір түрлі аяныш көзбен қарай бастағандаймын. Бәсе, денесі де сондай нәзік, киімі де жұпыны, қыстан бүрсендеп, жұқа пальтомен шықты. Оқу бітіргеніне бір ғана жыл болған, қайтсін енді. Сонымен тақасып, әй, Қара Қожа, ақымақсың, шикісің әлі. Қарбызыңның ішінде судан басқа дөңене жоқ.

Менің Майқанова жөніндегі пікірімнің оны — сол, солы — оң болып өзгере бастады.

— Педсовет, педсовет немен тынды?

— Сабыр ет, оқушым, қазір айтып берем. Педсоветтің

тиянағы мынадай: Қадыров жөніндегі мәселе класс жиналысында қаралсын. Егер алтыншы класс оқушылары Қадыров Қожаның бұдан былай ешқандай тәртіпсіздік істемеймін, түзелемін деген уәдесіне сеніп, дирекция алдында кепілдік беретін болса, онда Қадыров осы мектепте сынға қалдырылсын. Ал егер олар ондай кепілдік бермесе, Қадыров Қожа осы аудандағы өзге мектептердің біріне ауыстырылсын.

Педсоветтің мен жөніндегі қаулысы осындай.

Класс жиналысы дүйсенбі күні сабақ соңынан шақырылды. Ахметов өзі де қатысты. Жиылысты ашып, басқарған Майқанова. Ол оқушыларды педсоветтің қаулысымен таныстырды. Сонан соң мені алға шығарды да:

— Мына жолдастарыңа не айтасың?— деді.

Не айтушы едім, педсовете айтқанымды мұнда да қайталадым: ең соңғы рет кешіріңіздер. Бұдан былай тәртіпсіздік істесем, не шара қолдансаңыздар да ризамын,— дедім.

Бұдан соң сөз оқушыларға берілді.

Класта маған кім дос, кім қас — өзіме аян. Кім не айтуы мүмкін екенін күн ілгері топшылаймын. Соным, негізінен, тура шықты. Класком Темір сөйлеп, әуелі мені сынап алды да, сөзінің соңында түзеледі деген сенім білдірді.

— Егер біз Қадыровты бұл мектептен шығаратын болсақ, онда біз кім болғанымыз? Оған осы отырған бәріміздің ешқандай ықпал жасай алмағанымыз ба? Жоқ әлде жолдасқа жаны ашымайтын тасбауыр болғанымыз ба?— деді Темір. Сөздері кітап сөзіндей мығым, әсерлі шықты.

— Біз Қадыровты тәрбиелеуіміз керек, менің ұсынысым оған ең соңғы рет қатты сөгіс берілсін. Мектепте қалдырылсын,— деді Темір.

Бұдан кейін үш-төрт адам сөйлеп еді. Бәрінің сөз сарыны осыған сайды. Темір оларға жол сызып, арна тартып кеткен тәрізді.

“Іс оңына басты” деген оймен мен жадырап сала бердім.

— Тағы кімнің сөйлегісі келеді.

— Мен.— Қол көтерген Жантас еді.

Жантас орнынан түрегеле беріп, сәмпылдай жөнелді:— Қадыровты оқудан шығару керек. Ол уәдесін бергенмен орындамайды, былтыр да талай рет уәде берген. Майқанова апайды шошытып, өлтіріп қоя жаздады... Ол... ол... қыздарға хат жазады...

Соңғы сөз менің жүрегімді қақ айырып тіліп түскендей болды. Бүкіл класс мені жаңа көргендей аңтарыла маған

харап калыпты. Не істерімді білместен дуылдап, өртеніп бара
жатырмын.

Қай қызға хат жазды?— деп сұрады Майқанова.

— Білмеймін... Басына “Ж” деген әріп қойып, “екеуміз
Көкей Көрпеш пен Баян сұлудай болайық” деп, жазып
жатырған.

Мен есімді жинап:

— Өтірік!— деп, дауыстап жібердім.

— Өтірік емей-ақ, рас. Әнеугүні сабақ үстінде, партаның
астына жасырып жазып отырғансың.

— Өтірік!

Мен Жанарға жазған хатымның бірін Жантаст қолына
түсіріп алған екен ғой деп, шошып едім. Олай болмағанда
“uh” деп, өзіме өзім келгендей болдым. Жанар жаққа көз
тастап едім, оның жүзін байқай алмадым, маңдайын қос
қолдап таянған қалпы төмен қарап отыр. Абиыр болғанда, хат
жайына ешкім мән бермеді. Сірә, өсекші Жантастың тағы бір
нүктесін еткізгені деп ойлап қалса керек.

— Тағы кім сөйлейді?— деді Майқанова. Басқа сөйлеуші
болмады.

Ақыры мәселе дауысқа салынды.

— Бірінші ұсыныс: Қадыров мектептен шығарылмасын,
ең соңғы қатты сөгіс беріліп, қалдырылсын!

Көпшілік.

— Екінші ұсыныс: Қадыров мектептен шығарылсын!

Бір ғана адам қол көтерді, ол — Жантаст.

Жиырма алтыншы тарауда

Жиырма жетінші тарауға бастап апарайды.

Астын-үстіне келтіріп, дауыл сапырған көк теңіздің
тепкісінде жалғыз қайықшы қаңғалақ ойнайды. Бірін-бірі
тықсырған арқырауық ақжал толқындар әлгіні бірде
жаңқадай ұшырып, аспанға алып шығады да, бірде теңіздің
шыңырау түбіне тастап келіп жібереді. Қайықшы байғұстың
қайраты сарқылған, амалы таусылған. Төніп келген қатерге
бақырая қарап тосып алғаннан басқа шарасы жоқ.
Тағдырының немен тынарына көзі жетпей жегідей жеген
күйзеліс минуттары...

Мен өзімнің соңғы күндері бастан кешкен халімді көз
алдыма осылай әкелемін. Дауыл сапырып өтті, жан қалды.

Енді ес жиып ойлауыма, өзіме-өзім есеп беріп, толғануыма болады!

Әрине, бәріне өзім айыптымын. Осының бәрі тәртіпсіздіктің, мінез-құлқымның нашарлығының кесепаты. Әйтпесе, ана темір құсап өзімді өзім үлгілі ұстап, тек жүріп, тек тұрсам, мұндай жағдай болар ма еді. Аяулы алтын мамам арып-талып жайлаудан жұмысын тастап келер ме еді! Қасірет шегіп, қапаланар ма еді? Жоқ, жетеді! Ақымақтықты енді доғаруым керек!

Түзелуім керек.

Бұл менің түзелемін деп, өзіме-өзім бірінші рет уәде беруім емес. Талай рет уәде бердім, шындап бердім. Бірақ қанша тыныш жүрейін деп, тырыссам да, олай болмай шығады. Не еткызуыммен, не басқа бір себеппен тәртіпсіздік істеп қойғанымды өзім де байқамай қалам. Жоқ, енді олай болмауға тиіс!

Танертең мамам жайлауға қайтпақшы болды. Атын әкеп, ерттеп бердім. Ол менің басымнан сипап тұрып:

— Ал, Қожатай, ақылың бар баласың. Бәрін өзің түсінуің керек. Егер сен тағы бір шулыған шығаратын болсаң, онда маған өкпелеме. Осы көрген азабым да жетеді, өмір бойы сенің күйігіңді тартып жүре алмаймын енді мен. Әкеннен қалған үй-мүлікке өзің ие бол, мен бұл үйден кетемін,— деді.

Бұл сөзді естігенде, менің көз алдыма жағал мотоциклімен Қаратай елестеп келе қалды. Ол маған мұртынан күліп, масаттана қарайды: иә, әкетемін маманды. Сен әжен екеуің осы үйді бағып қаласындар.

Мамамды құшақтай алдым:

— Жоқ, маматай, кетпеші, кетпеші, жаным мама. Ендігәрі тәртіпсіздік істесем, оңбай, көгермей кетейін...— Көңілім босап, көзіме жас қаймақшып келіп қалды.

Мамам қолын иығыма салды.

— Сен жақсы жүрсең, мен ешқайда да кетпеймін.

— Күйеуге тимеші, маматай...

— Адыра қалсын күйеуі... Мен үшін сенің адам болғаныңнан артық ешқандай да бақыт жоқ,— деді мамам.

Мамам жайлауға жүріп кетті. Мен мектепке келе жатырмын. Көңілім көтеріңкі, бойым сергек. Мамамның: “Адыра қалсын күйеуі. Мен үшін сенің адам болғаныңнан артық ешқандай да бақыт жоқ”,— деген сөзі құлағымнан кетер емес. “Сенші маған, маматай. Адам боламын, қалай да адам болам. Мынау деген жазушы болып шықпасам неғыл дейсін. Мен енді кешегі Қожа емеспін, басқа Қожамын.

Осерген Қожамын. Бүгін менің жаңа өмірімнің бірінші күні”.

Нұрила кемпірдің үйінің алдында қара қаншық сүйек кесіріп жатыр. Оған байқатпай, жерден жұдырықтай тасты піш алдым. Тұсынан өте беріп, қаңқ еткізіп дәл бүйірден жіберіп қалмақшымын. Кенет сап етіп, бір ой келді басыма: “Япыр-ау, бұл ит маған не істеді? Мен оны неге ұрамын? Сосын үйден иесі шықпай ма жүгіріп. Қарғап, тілдемей ме мені? Тәртіпсіздік деген міне осындайдан туады екен ғой”.

Қолымдағы тасты былай лақтырып тастап, өзімді-өзім піштей сөгіп, жөніме кете бардым.

Келесі көшеге бұрылғанда, алдымда Жанар кетіп бара жатқанын көрдім. Қоңыр көйлектің етегі дөңгелене төгіліп, шағын бойына жарасып барады. Басында мен ұнататын қызыл беретка. Қолтығымнан қанат біткендей жеделдей басып, Жанарды лезде қуып жеттім. Ол менің сыбысымды естіп, жалт бұрылып қарады.

— Саламатсың ба, Жанар?

— Амансың ба?

Жанардың сол жақ иығына жұққан болмашы әк көзіме шалына кетті.

— Жанар, иығыңды былғап алыпсың ғой?

Жанар тоқтай қап, басын иығына бұрды:

— Көне?

— Міне.

Шертіп-шертіп жіберіп едім, әк кетіп қалды. Және сүрткілеп жатырмын. Жанардың жұп-жұмыр әдемі иығы алақаныма біліне түскен сайын айырылғым келмейді.

— Рақмет,— деді Жанар.

Екеуміз қатарласып келе жатырмыз.

— Кеше сен қорықтың ба, оқудан шығарады екен деп?

— Неге қорқам, шығарса, Сартоғайдағы нағашымдікіне барып оқитын едім. Сен білесің бе ондағы мектептің қандай екенін?

— Қандай?

— Екі этажды. Физкультура залын көрсен ол мектептің...

Не болса соны сөйлеп бара жатқанымды сезе қойдым. Біраз мүдіріп, төңірегіме қарап алдым да, кенет:

— Жанар,— дедім.

— Не?

— Менің кеше хатты кімге жазғанымды білесің бе?

— Қай хатты?

— Жиылыста Жантас айтқан хатты...

Жанардың жүзі қып-қызыл болып кетті:

- Кімге жазып едің?
Өкпем аузыма тығылды.
— Жай... ойнап айтам...— дедім.

Жиырма жетінші тарауда

*Құпия кеңес жайы сөз болады,
повесть осымен аяқталады.*

Кешкі астан кейін төр үйге кіріп, стол шамды жақтым да, сырттан ештеңе көрінбестей етіп, терезе перделерін түсірдім. Бұрышта кісі бойы үлкен айна тұр. Столымды соның дәл алдына тақап қойдым да, дүниені шулатып, сойқандап жүрген қылмыскер Қожамен бетпе-бет келіп отырдым.

— Қадыров Қожаның жеке бас құпия кеңесі ашық деп жариялаймын. Күн тәртібінде бір-ақ мәселе — тәртіпті, үлгілі оқушы болу үшін мен бұдан былай не істеуім керек?

Күн тәртібін протоколға мәнерлеп жаздым да, қылмыскердің жүзіне қарадым:

— Ал сөйле, батырым?

Ол арсыз бұның бәрін қалжың деп ойлайтын болу керек, күледі маған қарап. Көзін бағжытып, ернін шығарып, аузын қисайтып, келекелейді өзімді. Оның бұл қылығына менің ызам келіп, ашуым қайнап кетті. Қабағымды қарс түйіп, Ахметовке еліктеп, столды тарс еткізіп қойып қалдым:

— Түрегел!

Батырына жан керек екен, ұшып түрегелді.

— Отыр!

Қайта отырды.

— Неге шақырдың, Қожатай?— деп, әжем кіріп келе жатыр.

— Шақырғам жоқ, ары барыңыз.

— Дауыстағандай болдың ғой?— Сізге емес... жайша. Мұнда құпия кеңес өтіп жатыр. Бөгет жасаманыз.

— Кеңесі несі?

— Кеңес дегеннің не екенін түсінбейсіз бе? Жиылыс, жиылыс өтіп жатыр.

Әжем бір сөтке анырып, үрке қарап қалды.

— Әкем-ау, мынау не айтады? Жиылысы несі? Столды айнаның алдына неге қойдың?

— Ту, жарықтық-ай,— деп кейідім мен,— өзіңізге тиісті емес нәрседе не шаруаңыз бар. Мен құпия кеңес өткізіп

жатырмын. Өзім, өзім туралы мәселе қарап жатырмын. Сізге қатынасуға болмайды.

Әжем менің қасыма келді. Шарасы қызғылттанып, жасаураған қоңыр көздері өңменімнен өтіп барады.

— Қожатай, шыбыным... сен... бисмилла деші. Бисмилла деші, шыбыным... Түнде де ұйықтап жатып, жиылыс ашық, талқылаймын деп, бірденелерді айтып шығып едің, шошымалданып жүрсің ғой деймін. Бисмилла деші...

Ыза болғаным соншалық:

— Бисмилла! Бисмилла! Бисмилла!— деп, нығарлап үш рет айттым.— Болды ма? Жоқ тағы айтайын ба?

— Шыбыным... жалғыздан жалғыз, отырып та адам жиналыс өткізе ме екен? Түн болса, сарылып көп оқисың. Осы сенің ұйқың қанбай жүр ғой деймін?

Мен орнымнан ұшып түрегелдім.

— Айналайын әжетай, барыңызшы. Бөгет жасамаңызшы.

Тартыншақтағанына болмай әжемді шығарып жібердім де, есікті іліп алдым.

...Күпия кеңес бір сағаттай уақытқа созылды. Ақыры төмендегідей тұжырымға кеп, бір ауыздан қаулы қабылданды.

Қ А У Л Ы. Қадыров Қожаның жеке бас тәртібіне байланысты мәселені талқылай кеп, күпия кеңес мынадай қаулы алады:

“БІРІНШІ. Тәртіпсіздік кісіні жексұрын көрсетіп бітеді скен. Оған көзім әбден жетті. Әрі бұл адамның келешегі үшін зиян. Тәртіпсіз болсаң, комсомолға да алмай қоюы мүмкін. Сондықтан қалай еткенде де тәртіпті болуым керек. Ол үшін:

а) Бұдан былай ешкімге тиіспей жайыма жүремін. Досым болсын, қасым болсын, бейбіт қатар өмір сүруге тырысамын.

ЕСКЕРТУ! Егер тиісуші мен болмай, басқа болса, оған: “Аулақ жүр, жақсылық көрмейсің” деген тәрізді ескертпелер жасауым керек. Онда да тыңдамай баса көктеп келе жатса, мұндай жағдайда, қажет деп тапсам, қол да жұмсау арқылы қорғануға еріктімін деп санаймын.

б) Осыдан осылай ешқандай тәртіпсіз, тұрпайы сөзді аузыма алмаймын. Үлкенді аға, кішіні іні деп тұрам.

ЕКІНШІ. Әрбір тәртіпсіздік қылығым үшін дер кезінде аяусыз жазаланып тұруым тиіс. Жазаның түрі төмендегіше болады:

а) Егер біреуге өзім тиісіп, шатақтассам, ол күні бір мезгіл ас ішпеймін.

б) Біреуді жазықсыз тілдейтін болсам, кезекті

демалысымда ешқандай қия басып шықпаймын, үйде отырам. Яғни өзімді үйге қамаймын деген сөз.

в) Сабақ үстінде тыныш отырмағандықтан мұғалімнен ескерту еститін болсам, ол жолғы үзілісте тысқа шықпай орнымда отырамын.

г) Егер біреу-міреудің лақ—қозысы, тауық, қазы, иті біздің үйдің маңына жолап кетсе, аямай ұрып қуалайтын жыным бар. Алмастың қызыл қоразын сөйтіп өлтіріп қойдым. Бұным да жарамайды, жай айдап жіберуіме де болушы еді ғой. Ендігәрі бұндай қылықтарым қайталанса, жоғарғы тауық базға демалмастан екі рет жүгіріп барып келем.

ҮШІНШІ. Сұлтанмен жолдастық қарым-қатынасым бұдан былай үзіледі. Ол екеуміздің сертіміз бүгіннен бастап күшін жояды. О дүниедегі қызыл ошақ жайына келетін болсақ, мен құдайға сенбеймін, сондықтан мені дозақ оты сескендіре алмайды.

ТӨРТІНШІ. Сабақты жақсы оқу — үлгілі оқушының бірінші белгісі. Мен осы тоқсанның ішінде қалай еткенде де озат оқушылардың қатарына қосылуым керек. Ол үшін:

а) Сабақтан бір сағат та себепсіз қалмаймын.

б) Үйге берілген тапсырманы мезгілінде орындап отырам.

БЕСІНШІ. Жоғарыда қабылданған міндеттемелердің мүлтіксіз орындалуын қамтамасыз ету үшін күн сайын ұйықтар алдында өзіме-өзім есеп беріп, жақсы жаман қылықтарымды осы дәптерге тізіп жазып отырамын.

Осы айтылғандарды жүзеге асыру мен үшін ұлы сын. Егер осы сыннан өте алмайтын болсам, онда маған бұдан былай оқу оқып қажеті жоқ. Анам байғұсқа күйігімді тартқыза бермей адам болатын басқа бір жолды іздеп жоғалуым керек".

Қаулы бірауыздан қабылданды.

Осы кезде ауыз үйден тысырлаған аяқ сыбысы, біреулердің сөздері естілді. Есікті тартқылап қаға бастады.

— Қожатай, аша ғой, шыбыным...

Түрегеліп барып есікті аштым. Әжем мен Әубәкір шал тұр. Көзқарастары біртүрлі үрейлі, жұмбақ.

— Салаумәлейком, қария.

— Саламат бол, балам. Сен немене, жападан-жалғыз есікті іліп алып отырғаның?

— Жайша... Сабақ оқып отырғаным ғой.

— Қожатай, мына атаға тамырыңды ұстатшы, шыбыным,—дейді әжем. Шошып қалдым.

— Неге? Не бопты?!

– Түнде ұйқысырап, сөйлеп шығып едің. Кім біледі... Мына атаң ұстап көрсін тамырыңды. Өнің де бір түрлі билбырап тұрған төрізді.

Мен еріксізден күліп жібердім.

— Әй, әжем, қараңғы әжем, мені ауру ғой деп тұрмысыз. Ауру түгіл дөнеңем де жоқ. Сап-саумын.

Әжемнің әжімді маңдайынан шөп еткізіп, бір сүйдім де, жүгіріп тысқа шығып кеттім. Шіркін, бүгінгі кеш қандай өсем еді. Ай жарық. Аспанның түп-тұнық көк жібек шатыры бар жиһазын тағынып мөлдіреп тұр. Клуб жақтан гармонь үні, балалардың шуылдап ойнаған дауыстары естіледі. Бойымда керемет бір жігер оты лапылдап, солай қарай бет алдым. Ай нұрынан орнаған күміс көпір белдеулеп бет алдымда, ауылдың дәл іргесінде өзен жатыр жарқырап. Мөп-мөлдір мына ғажап дүние... “Ұш! Самға!” деп, қолтығымнан қанат бітіретін, арман нысанасына қарай алып ұшатын төрізді. Лаула! Лаула жігер оты! Самға, қиял құсы!

Асығатыным да, аңсайтыным да ертеңгі болашағым.

Мәскеу, 1956 ж. Алматы, 1959 ж.

ЖЕКПЕ-ЖЕК

1

Көктемнің аяқ шені “Қызылшекарада” жауын-шашынды болып тұр. Жанбыр кейде аспанның түбі тесілгендей екі-үш күн бойына үзілмей жауады. Аяқтан калош, үстен плащ түспегелі талай күн.

Осындай мазасыздықтың салдарынан колхоздың жер жырту науқаны созалдап, әлі бітіңкіремей тұр.

Бірақ соған қарамастан шаруа бакқан жұрт бұл көктемге дән риза. Егін мен шөптің мол шығатын күт көктемі деп атап жүр.

Бүгін сол жыланқы көктемнің кенет сергіп жадыраған кезінің бірі, танертеңгі мезгіл. Тыста талайдан бері байқалмаған шуақты күн бар. Көше шеті мен үй-үйдің арасындағы алаң жерлерде тығыз қаулап жетіле бастаған балғын шөп көкпеңбек таза реңмен көңілді жарқырайды. Өріске айдалмаған лак, қозы, жас бұзаулар шырын көкті қадала шымшып үзіп, сағынып көріскендей бас алмай жайылады. Жанбырлы талай күнді сыз қапас қуыста өткеріп

сыз соқты болған тауық, иттерге дейін есік алдындағы күн шуаққа шығып, жадырасып бой жазып жүр.

Мұрат ертеңгі шайды ішіп болып, төр үйде сабақ қаран отыр еді. Кенет көше жактан балалардың шулаған дауыстары естілді. Аласа столға сүйеніп, төр алдында сабақ жазып отырған орнынан ұшып тұрып, терезеге караса, бірнеше бала төмен қарай жүгіріп барады екен. Жалма-жан терезенің жартысын ашып жіберіп дауыстады:

— Садық, ей Садық! Қайда жүгіріп барасындар?

Үстінде қағылған шибарқыт костюмі бар, дембелше келген сұрлау бала жауап берді:

— Әскерлер ат ойнатып жатыр!

Бұл ара Жетісу өлкесінің шекаралы бір тұсы. Қыстақтан төменіректе, су жағасында шекара күзететін застава бар. Жүгіріп бара жатқандардың бет алысы сол болып шықты. Заставаның дәл қасында әскерлердің жазғы уақытта ат ойнататын ойын алаңы бар. Олар сонда әр кезде өздерінің жаттығу ойындарын өткізеді. Бөгеттерден ат секіртеді, қылышпен шыбық шабады. Шауып бара жатып, ат үстінде әрқилы өнер-қимыл жасайды.

Бұның бәрі “Қызылшекараның” балалары үшін қанша көрсе де жалықтырмайтын, құдды цирк ойны тәрізді мез-мереке көрініс.

Әке-шешесі үйден ұзатып, қия бастырмайтын Мұратқа биыл көктем туғалы бері шекарашылардың бұндай тамашасын көрудің сәті бір түспей жүрген. Тап қазір оның делебесі қозып кетті. Кітап-қағаздарын тез жинастыра салды да, ауыз үйге шығып, жайдақ шайды бағана сілтегеннен әлі сілтеп отырған анасынан:

— Апа, әскерлердің ойынын көріп келейінші?— деп өтінді.

— Сонау застапка бармақсың ба? Қой! Әскердің ойынын көрмеп пе едің? Үйде отырып, сабағынды оқы.

— Балалардың бәрі кетіп барады,— деп қиылды Мұрат. Мөлдіреген кап-қара әдемі көздері аянышты, мұнайып тұрып айтты.

— Қой дедім ғой! Бір жеріңнен шаншу ұстап қалады.

Бозарыңқы саусағымен Мұрат терезені нұсқады:

— Қарашы, далада күн жып-жылы. Жарқырап тұр.

— Күн жарқырап тұрғанмен жел бар. Түсін айтқанды. Көкке шығып желігетін кез емес қазір.

Әңгіме осымен тынған еді. Анасының илікпесін көрді де, Мұрат жым болды. Шытынған кейіс жүзбен төр үйге қайта кіріп кетті.

Сабадай жайылған мол қарнын сипалай отырып, Ұлжан шешей шайын ұзақ ішті. Шәйнектің бар қызылы таусылып, симлауырдағы қайнақсу сарқылғанда барып қана уһ,— деді. Аумардан әбден шыққанын танытып жадырай жөтеліп алды, теріні сүртінді. Сонда ғана төр үйде жым-жырт болған баласының есіне түсті:

Мұратжан!

Үн жоқ.

- Мұрат!

Тым-тырыс.

“Әлгі ұйықтап қалды ма”— деп күбір етті де, Ұлжан шешей жер таянып орнынан түрегелді. Есік перделерін сыдырып, төр үйге бас сұғып қарады. Мұрат көрінбейді. Енді бийқады — көше жақтағы терезенің жартысы ашылып қалыпты. Салқын жел соғып, терезе перделерін кеуектей желпіп тұр.

Ұлжан шешейдің жүрегі су ете қалды. “Мына антұрған терезеден шығып кеткен бе?!”

Төсек астын, үй ішіндегі қалтарыс жерлерді түгел қарап, Ұлжан шешей, баласын таба алмады. Мұраттың ілулі тұрған фуфайкасы көзіне түскенде:

— Сығыр алғыр, тым болмаса, киінбей кеткенін карашы,— деді, не істерін білмей абыржи түсіп.

2

Он үш құрсақ көтерген Ұлжан шешейдің Мұрат сүт кенжесі.

Одан басқа ер жетіп адам болған екі қыз, бір ұлы бар еді. Қыздарының екеуі де күйеуге шығып, өз алдына үйлі-баранды болып кетті. Олар екеуі де бұл маңайдан жырақта тұрады.

Ал Мұраттың он екі жас үлкен Әбдібақас деген ұлы нағыз көкжал жігіттің өзі еді. Колхозда бригадир болып істеп, аты шығып жүретін. Соғыс басталысымен өзі тіленіп майданға алынды да, мерт болды.

Әбдібақастың қайғысы Ұлжан шешей мен Батырбай қарттың шымбайына кезінде ерекше батты. Ет жүректерін жидітіп, еңселерін күрт түсіріп жіберді. Қаншама ыстық жас көл болып төгілмеді, қаншама рет жүрек қабы қақ айырылып сөгілмеді... Әбдібақастың атын атап, естеріне алғанда, жүректері жаралы, көңілдері қаралы қос ата-ана осы кезде күм болып егіліп кетеді...

Енді міне көптен қалған сарқыттай олардың көз алдарында қалкиып жүрген тек Мұрат қана.

Өткеннің қайтып оралмасына, өшкеннің жанбасына көздері жеткен екі қарт енді соны медет етіп, тілеуін тілейді. “Құдай, енді осыма, қарайған осы шыбыныма өмір бер, қызығын көрсет”,— деп танды мінажат етумен атырады, күнді мінажат етумен батырады.

Коруыш қарт ата-ана жанымыз Мұраттың үстінде шықсын деп тұрады, аяларынан шығарғылары, көзден таса еткілері келмейді. Мұратты олар қолдарынан байқаусызда түсіріп алса, жарылып қалатын нәзік жұмыртқадай көреді.

Дүние жүзінің бар қауіп-қатері ылғи да Мұратты торуылдап жүретіндей сезіледі оларға. Арқандаулы аттай қып, не қыста, не жазда олар Мұратты үй маңайынан ұзатып ешқайда шығара қоймайды.

Өшіккен балалардың Мұратты кейде “үйкүшік” деп ызаландыратыны да осыдан.

Терезеден секіріп түсіп, балалардың сонынан ілесе жөнелген Мұрат еркіндік өмірдің рақатын бірден сезінгендей болды. Көктемнің мөлдіреген сап-салқын таза ауасы алдынан жел боп есіп, тынысын ашып жіберді. Қолтығына қанат біткендей шабыттана сілтеп, балалардың бірінен соң бірін басып озды. Өзінің тәуір жүгіретініне масаттанып, өкпесі өше бастағанына қарамай өршелене түсті.

Бір-екі рет артына бұрылшақтап қарап еді, ашық қалған терезесі қалқиып бейқам тұрған өздерінің қоңыр тамын көрді. Ауыз үйде шешесінің қаперсіз күйде шай ішіп отырған кейпі көз алдына елестеді.

Әскерлер ат ойынын өткізетін алаңның дәл бүйірінде алыстан қарағанда төңкерген қазан тәрізденіп көрінетін төмпешік бар. Балалардың тамашалап қарайтын дағдылы орны осы ара. Алдыңғы кеткен үш-төрт бала соның үстіне енді шығып үлгіргенде, оларды өкшелеп, ентелеп Мұрат та жетті.

Солдаттар бұл кезде шыбық шауып жатқан.

Кезек астында ойнақшыған биік ақ боз аты бар шекарашыға келді. Қолындағы жалаңаш қылышы мен жасыл фуражкасының күнқағары жарқ-жүрқ етіп, саптан алғарак озып шықты.

— Старшина!

— Николай Трофимович!

— Ох, ол қазір көрсетеді!— деп, балалар оны танып, шулап қоя береді. Ақ боз аттың әсемдігі көз тойғысыз. Мойнын аққудай иіп, көлденеңдеп билеп тұр. Үстіндегі старшина тебініп қалған кезде алдыңғы екі аяғын көкке сермей атылып, бір сәтке шаншылып тұрып қалды да, содан соң шолақ құйрығы желбіреп, құйғытып шаба жөнелді.

Аралары он бес-жиырма метрдей етіліп орнатылған оспандардың басына қадап-қадап қойған солқылдақ жіңішке көк шыбықтар тұр. Застава старшинасы украин Денисенко басқалардан ерекше өнер көрсетіп, әлгілердің біреуін қалдырмай тұрап өтті. Әдемі тұрап өтті! Оңды-солды деп сөйлеген алмас қылыштың соңында көк шыбықтар бірінен соң бірі сол тіке тұрған қалпында болмашы ғана дір ете қап, қылышып түсіп жатты.

Басқаларға ұқсап жаралап кету, тигізе алмай кету деген болмады.

Ең соңғы биіктеу екі бағанның басында ішіне нығарлап шоппы тығылған тығыз дорбаша тұр еді. Старшина оны қылышын шүйілтіп әкеп, дәл бүйірден қорс еткізіп түйреп түсірді. Ал одан кейінгі ең ақырғы бағанда ілулі тұрған темір шеңбер бар еді. Әлгіні құйғытып бара жатқан екпінмен аспандата қағып, ұшырып жібергенде, шеңбер әуелеп бірталай жерге шырқап барды.

— Ой, жаса, старшина!

— Әне, көрдің бе оны!

— Ол сондай!

— Ол керемет!— десіп, балалар әлгіден бетер шуласып, рақатқа батып жатыр.

Мұрат таңдайының балын сора сүйсініп:

— Шіркін-ай, мен де осындай командир болсамшы!— деп лауыстап жіберді:

Мектеп директоры Токмолданың баласы едірең Садық Мұраттың жүзіне бажырая қарады.

— Командир болмай қал! Сен үйкүшікті әуелі солдатқа да ала қоймас.

— Неге?

— Солдаттар әне, дәу-дәу, мықты. Ал сен болсаң түрін мынау, күнде ауырып қаласың.

— Өскенде ауырмаймын,— деді Мұрат сөзден ұтылғысы келмей.

— Өспей қал!— деп, Садық Мұратты итеріп кеп жібергенде, бейқам отырған ол еніске қарай тыраң етіп құлап қалды.

Балалар ду күліп, мәз болысып жатыр. Елден ерек Садық мәз.

Мұраттың оған бұдан бұрын да бір-екі жерде есесі кетіп еді. Қазіргісі тіпті қорлық болды. У үстіне у тамып, Мұраттың жанын күйдіріп жіберді.

— Сен не? Неге итересін?— деп, ол Садыққа тұра

ұмтылды. Отты көздерінен шынайы ашу шатынап, түйіліп алған.

— Итерсе не? Ал не істемексің?— деп, Садық мығымдани түрегеліп, өр кеудесін Мұраттың алдына тосты.

— Мен сені ұшырып жіберем!— деді Мұрат тістеніп.

— Ұшырмай қал!

— Ұшырам дедім, ұшырам!

— Қане, ұшыр!

Тұтап келе жатқан төбелес сөніп қалмасын деп, басқа балалар түс-тұстан жел бере бастады.

— Мұрат, қорықпа!

— Садық, өзін тыраң еткізші.

— Үрит сок, көк қасқа!— деген дауыстар жамырап кетті.

Қара күші Мұраттан басым екенін Садық жақсы біледі. Арқаланып тұрғаны да сол білек күші. Ал Мұраттың сұрланып, ашынып алған жүзінде оның пысын басқандай айбат оты, өткірлік бар еді. Сол себепті де Садық бірінші болып қол жұмсауға бата алмай тұр.

Егескен қораздар тәрізденіп ол екеуінің күр секендеп тұрып алғандарына өзгелер тіптен риза емес. Қызыл шеке төбелестің өзі болмағанмен, одан бергі бірденесі бүрк ете түссе екен деп, бірімен-бірі жарыса өрепиді:

— Ендеше күресіңдер!

— Кімнің күшті екені сонда белгілі болады!

— Ал ұстасыңдар!

— Жығылғанды жер көтереді!

— О, су жүрек, қорқып тұр!

— Қатын!

Бұл сөздер егескен екеудің ешқайсысын да жетістірмеді. Шымбайларына батыра қамшымен осып-осып жібергендей болды. Екеуі шап ұстасып, тіресіп қалды. Өзгелер ортаны ашып, серпіле берді. Сөйткенше болған жоқ, тырмысканына болмай үйіріп әкеліп, Садық Мұратты жерге топ еткізді. Онымен де қоймады, намысына тиетіндей тағы бір жаман ырым сөзді айтып, “...күшің маған” деп, Мұратты басынан аттап кетті.

3

Шекарашылардың ойыны әлі аяқталған жоқ. Бөгеттерден ат секірту болып жатыр.

Балалар төбешіктің үстіне жайғасқан күйі әлі сол улап-шулап, тамашалап қарауда.

Мұрат басқалардан артқарак оқшау отыр. Мүйізделген сиырдай жырылып шығып, қораштанып, бүгіле түскен. Көзі

шекарашылардың ойынында болса да, көңілі басқада. Өлімінде Садықтан тапқан жеңілісі титықтатып, намысын шықтай қарып, күйіндіріп отыр.

“Япыр-ай, осыншама әлсіз болып, нәзік болып туармын ба? Күшті болып, Садықтай болып неге тумадым? Сонда мен оған танытар едім”.

Ауылдың солтүстік-батыс жағы қырат, жота. Жауын-шашын көбінесе сол тұстан келеді. Аспан жарқырап тұрғанын өзінде теріскейден бір жел тұрса болғаны, жентектелген сүр бұлттар иек артпадан жөңкіліп шыға-шыға келіп, сатырлатып құйып өтетін дағдысы бар. Ауа райының сол шалдуар мінезі оқыстан тағы біліне бастады. Аю тұлғалас қап-кара бір бұлт Өмекені тура асып, екпіндеп келеді. Сонында тіркес-тіркес тағы да бұлттар көрінеді.

“Болаңдар! Қозғалыңдар тезірек! Мына қыстақтың адамдары үйді-үйлеріне тығылып, жасырынып үлгергенше төгіп-төгіп жіберейік” деп, бірін-бірі ығыстыра итерісіп, асығып келе жатқан тәрізді. Ойын қызығына еліккен шуылдақ балалар бұны елейтін де, байқайтын да емес.

Батыстан ызғырық жел тұрып, жер бетін көлеңке басып, аз уақыттың ішінде ауа райы құбылып шыға келді.

Манадан бері қарай желдің өтіне қақталып, көйлекшен отырған Мұрат кенеттен селк ете қалды. Сол жақ қолтығының астынан біреу ине сұғып алғандай болды, жаман шаншып кетті. Дәл осы кезде балалардың біреуі үрейлі дауыспен:

— Күн жауып келеді,— деді. Аспан да зеңбірек атылғандай күр-күр етті.

Балалар орындарынан шулай түрегелісті. “Қап бөлем, байқатпай бас салайын деп едім, болмады-ау” деп ызаланғандай, күннің күркіреуі үдеп-үдеп барып басыла бергенде, найзағайдың отты қамшысы шатыр ете қалды.

Сатырлаған ап-ауыр тамшылардың астында балалар үріккен қойдай тырағайлап, қыстаққа қарай бейберекет жүгірісті.

* * *

Сыртта тасырлап жанбыр жауа бастағанын көргенде, Ұлжан шешейде ес қалмады. “Қап, өлді-ау әлгі, өлетін болды-ау!”— деп, Мұраттың фуфайкесін ұстап жүгіріп шықты. Есік алдындағы тезектердің үстін жабамын деп тағы да біраз бөгеліп қалды. Одан енді жөнеле бергенде, көзіне Батырбай қарияның бағана өзі жуып, қораның шетіне жайып қойған жейдесі түсті. Оны ол күйінде тағы да тастап кете

алмады. Жейдені үйге кіргізіп, ашық калып бара жатқан есікті құлыптап үлгергенше жаңбыр екілене түсті.

Енді тіпті өрт шығып жатса да, бөгелуге оның мұршасы жоқ еді. Ауыр денесі іркілдеп, құнжындай басып, заставаға қарай жүгіре жөнелді.

Шомылатын адамдар табылды дегендей жаңбыр ышқына-ышқына құйып кетті.

Сүме-сүме болған бірнеше бала Ұлжан шешейдің алдынан қарсы жүгіріп келеді.

— Әй, балалар, Мұратты көрдіңдер ме?

— Арт жақта келе жатыр.

Нөсер асқына, қарбаласа түсті. Көше бойы бір демнің арасында жарқыраған көлшіктерге толып кетті. Сатырлаған тамшылар көлшіктердің бетінде шоршақтап би билеп, айналада шұп-шұбар көбіршіктер өріп шыға келді.

Мұрат үйге тезірек жетпекші болып, әлдекімдердің бау-бақшасын аралай тура тартып еді. Бұнысы жолды қысқартудың амалы болатын. Бірақ ол мықтап алданды.

Бақшаның жуырда айдалған қара топырағына бір-екі аттап үлгерместен толарсағынан кіріп-кіріп кетті де, қайтадан кері жүруге мәжбүр болды.

Содан талай бұлтарыс жасап, қорықтардан секіріп өтіп, өрең дегенде көшеге қайтадан шықты.

Сабынға ұксап езіліп, көше де жетісіп тұрған жоқ еді. Бір рет тайғанап жығылып, жамбасымен сырғанап түсті де, бүкіл бір жақ қапталын лаптап алды.

Өстіп ел баспаған жерлерді басып, машақат кешіп жүргенде Мұрат өзін іздеп, алдынан киім алып шыққан анасымен кездесе алмай қалды да, сұры кете үйге жетті.

Келсе, есікте құлып тұр. Қайтерін білмей сасқалақтап, өзге паналар жер таппағандай кейін жүгіріп барып сыз қораға кірді.

Жаңбыр ұзаққа бармады, шалағай аттай арындап-арындап алды да, сарқыла қалды. Тағы біраз уақыттан кейін аспан жадырап ашыла бастады. Қарсыдағы үйдің қабырғасына ала шұбар бұлттың жыртығынан жарқыраған күн сәулесі түсті.

Бір кезде өкпесі аузына тығылып, “аһлап, уһлеп”, Ұлжан шешей келді. Аяғы толарсағынан саз балшық. Үсті-басы малмандай су...

Қорадан тісі-тісіне тимей сақылдап, Мұрат шығып келеді. Екі беті көкқайыстанып, жақ жүні үрпиіп кеткен. Топшысынан оқ тиген құстың қанатына ұксап екі иығы сөмпиіп, екі жеңі салбырап, қалш-қалш етеді.

— Көтек, мынау қайдан шыға келді. Ойбай сорлы-ай! Олдің-ау! Ұсқының кетіп қалыпты ғой, бейшара!

Мұрат анасының жүзіне кінәлі көзбен жәутендеп қарай берді.

4

Батырбай қария колхозшылардың жекеменшік сиырын бағады. Мал дегенде қолқа-жүрегі елжіреп тұратын адам. Сиырлар тойынсын деп, кеш батқанша жаятын әдеті. Бүгін де сол дағдысымен ауылға күн батар алдында ғана келді. Аттан түсіп жатып үй жаққа көз тастаса, тым-тырыс. Әншейінде, бұл кезде есік алдында божылдап, буы бүркыраған ақ самауыр тұратын еді. Ол да көрінбейді.

Су сіңіп сіресіп қалған қалың сулығын қаудырлатып, Батыкең ауыз үйге кіргенде, төр үйден Мұраттың қинала жөтеліп ентіккен сыбысы естілді. Батыкеңнің жүрегі шымыр етіп, үркіп қалғандай болды. Есікті шымылдықтап тұрған пердені қамшы сабымен сырып ашып қарап еді, ала көлеңке тарта бастаған үйдің ішінен төсекте жатқан баласын, оның қасында мелшиіп, салбырап отырған кемпірін көрді. Бір түйір аяз зырқ етіп Батыкеңнің миын тесіп өткендей болды.

— Мынаған не болған?! Жайша жатыр ма?

Кеудесіндегі қапырықты Ұлжан шешей бір күрсініп шығарды да:

— Қайдан жайша болсын,— деп бүгінгі уақиғаны баяндап берді.

Батыкең шешінді де, Мұраттың қасына келді. Алақанын оның маңдайына басып көрді. Еті лапылдап тұр екен.

— Докторды шақырдың ба?

— Локтыр не істеуші еді. Суық тиген балаға оның дәрісі ем бола ма? Одан да сой қазір қара марқаны. Теріге салмаса, болмайды.

Мұратқа анық ем боларына көзі жетсе, Батыкең қара марка түгіл, астындағы жалғыз атын союдан да тайынбайды. Бірақ ол кемпірінен гөрі көзі ашықтау, жаңашылдау адам.

— Дегенмен көрсін. Дөсаны мен шақырып келейін,— деп, бөгелместен шығып кетті.

“Қызылшекараның” “локтыры” Дуся дейтін жас орыс қызы. Екі жылдық фельдшерлік мектепті бітірген білім шарқы бар. Бірақ жар дегендегі жалғыз “доқтыры” сол болғаннан кейін бұл араның халқы оның білімін есепке алып жатпайды. Көрінгісі келгендері қандай аурумен ауырса да келіп, көріне береді.

Ауыл қазағының ырқына Дуся да көніп алған. Күн

болсын, түн болсын, ерте келсін, кеш келсін келгендерді қабылдай береді. Терезенің алдында шашылып жатқан азғантай дәрі-дәрмектен әйтеуір жұғымды деген біреусін тегіннен-тегін беріп жөнелтеді.

Дусяның өз қолынан келері осы ғана.

Ал ауруы салмақты адамдар жәрдем тілесе, Дуся жолдама жазады да, аудандық емханаға бар дейді.

Сөз қайыруды, беттен алуды білмейтін биязы мінез Дуся қазақтарға ұнайды. Олар оны еркелеткен тәрізденіп, өз тілдеріне бейімдеп, “Дөса”, “Дөсажан” деп атайды.

Батыкеннің алдына түсіп алып, келте шашы дударланып Дуся келді. Мұраттың ыстығын өлшеп көрді, өкпесін тыңдады. Аузын аштырып “а!” дегізіп қарады. Содан кейін айтқаны:

— Аудан оны апарсы керек. Анікі өкпе суық тиген. Сондай укол салады. Жазылады.

Екі қарт “доктырдың” айтқанын үрке, үрпиісе тыңдады.

— Қой сойып, терісіне салсақ қалай болар еді?— деп сұрады Батыкен.

— Ой, ол булмайды. Менікі айтты анда аудан апарса керек деп. Сол дурус.

Дуся кетісімен Ұлжан шешей мен Батыкеннің арасында керіс-тартыс басталды:

— Бол, сой марқаны, терісіне саламыз,— дейді Ұлжан шешей.

— Әлгі доктыр болмайды демеді ме?

— Локтырың дым да білмейді.

— Дым білмейтін адамды өкімет доктыр етіп қоя ма?

Бұл әңгімені естіп жатқан Мұрат ентіге сөйлеп:

— Теріге түспеймін,— деп, азар да безер болды.

Ұлжан райынан енді қайтқандай:

— Тым құрса, бүгінге жас сорпа қайнатып беріп көрейік. Сойсаңшы, аяп қалдың ба ол неменді,— деді.

Марка сойылды, сорпа қайнатылды. Бірақ “іше ғой, жей ғой, жазыласың” деп қанша жалынып-жалбарынғанмен, зекіп қыстағанмен Мұрат жарытып ештеңе ішіп-жемеді.

Ертеңінде ыстығы көтеріле түскенін көріп, Батыкен Мұратты ауданға алып жөнелді.

5

Мұрат ауруханада жатқанда халқымызды шаттыққа бөлеген аса зор қуанышты оқиға болды. Соғыс бітті. Төрт жыл бойына елдің титығына жетіп, қажаған апаттың үні өшті.

Жұрт әрқайсысы өз білгенінше қуанды. Біреуді біреу бас

салып сүйіп жатты. Салт аттылар көше бойымен шапқылап, өлдекімнің бейқам жайылып жүрген лақтары болса, көкпар етіп, тартып ала жөнелісті.

Бұл үшін оларды тергеп-тежеген ешкім де болған жоқ.

Қуанғаннан еңіреп жылағандар да аз емес.

Осының бәрін аурулар аурухананың терезесіне жабысып көріп тұрды. Бұл кезде ыстығы қайтып, сергіп қалған Мұрат та солардың ішінде еді.

Мұрат ауруханадан шөлмектей болып бозарып, жүдеп шықты. От шашқан көздері ғана сол бұрынғысындай жайнап тұр.

Ол арбамен “Қызылшекараға”— ауылына келе жатып, айналадағы жаздыкүнгі толықсыған уыз дүниеге жаңа көріп табысқандай аса бір сезімталдықпен қарап отырды.

Бұл — мектепте сабақ бітіп, балалар емтихан тапсырып жатқан кез. Мұрат емтиханға қатыса алмады. Бірақ ол кластағы үздік оқушының бірі еді, педагогикалық совет соны ескеріп, Мұратты келесі алтыншы класқа емтихансыз көшіруге тоқтам етті.

Мұрат үшін бұл аса қуанышты жай болды. Ауруханада жатқанда оның көптен-көп уайым шегіп біткені де осы оқу жайы болатын.

6

Бусанып семіз күз келді. Жаңа оқу жылының басталатын уақты жақындап қалды.

Бір күні Мұратқа оның досы Шәкір жүгіріп келді. Екеуі ылғи да бірге ойнап, уақытты бірге өткізетін. Үйлері де көшенің ар жақ, бер жағында, көрші. Бүкпесіз ашық мінезді Шәкір данғырлай сөйлеп келді.

— Мұрат, ей, Мұрат! Сен білесің бе!

— Нені?

— Бізге физкультура мен орыс тілінен кім сабақ беретін болғанын.

— Кім?

— Николай Трофимович!

— Ол кім?

— Николай Трофимовичті білмейсің бе? Заставадағы старшина. Әскерден босапты да, біздің мектепке мұғалім болып қалыпты.

— Е, қойшы?!

— Қойшы емей-ақ, рас. Сенбесең жүрші. Ол қазір Токмолда екеуі мектептің алдында жүр.

Жарысқан аттай еңтігіп, Мұрат пен Шәкір жүгірген

бойда келіп еді, Токмолда мен Николай Трофимович волей-бол алаңының қасында сөйлесіп тұр екен.

— Мына бір төмпешіктің көзін жоғалтса, алаң кеңіп кеткелі тұр. Оның топырағын апарып анау шұқырларға төксе, ол ара да теп-тегіс болады,— дейді Николай Трофимович әлгі аталған жерлерді жұп-жұмыр саусағымен нұсқай шолып.

— Оны қалай жоғалтпақсын?

— Қазып, алып тастаймыз. Оқу басталғаннан кейін балаларды жауып жіберсе, қиын ба?

— Өйтіп азаптанбай-ақ, мына араларға ойнатсаң да жетпей ме?

— Физкультура алаңын жасақтауға бұл ара тарлық етеді.

— Өзің біл,— деді Токмолда қысық көздері жыпылық-жыпылық етіп. Мән бермей, ойланбай айта салды.

Токмолда бойы тапалдау келген, жұмыр иықты, сұр адам. Жасы қырықтар мөлшерінде, бір жеті шамасында бір рет қырылатын көселеу сакалының нақ қазір өскен кезі. Иегінің тап ұшы мен шықшыт түптерінде ғана қолымен жап- сырған тәрізденіп сирек шоғырланған қап-қара қылтанақтар бар.

— Оқу басталысымен мен осы жұмыстарды қолға алам,— деді Николай Трофимович.

— Жарайды.

Токмолда осыны айтты да, мектепке қарай жөнеле берді. Үстінде олақтау қолмен тігілген тік жағалы ақ жейде, оның сыртында қоңырлау пенжак. Бұтында солдаттың сары галифе шалбары. Аяғында жұлығына жамау түскен көне былғары етік. Басында тәйпиген көкшіл кепка.

Пішіні, түр-түсі әркілы осы киімдер Токмолданың үстінде әр қиырдан келіп, кездейсоқ бас қосып, қалай болса солай жабысып тұра-тұра қалған.

Әлгіндей әжуа түріне карамастан Токмолда жуантық шағын денесін маңғаз ұстап, салмақты басып барады. Төңірегіне шекесінен қарап көз салады. Осы араның қожасы менмін дегендей кеуделі, арқалы жан екені сырт пішінінен білініп, танылып тұр.

* * *

Николай Трофимович Токмолданың соңынан ілеспей тұрып қалды. Бет алдындағы алаңды көзімен шолып, қиялдап ойланып тұр. Ол орта бойлы, мығым, тығыз денелі, жуан мойын адам. Арт жағынан келіп қараған тосын кісі қазір ғана моншадан шыққан ба деп қалады. Мойны-басы құлак шекесіне дейін қып-қызыл болып ылғи да қызарып жүреді. Қаны сыртына тепкен сау-саламаттықтың белгісі.

Галифе шалбарының қалтасына қолын салып, Николай Трофимович рулетка суырып алды. Содан соң анадай жерде тұрған Шәкір мен Мұратты дауыстап шақырды:

— Балалар, бері келіндер!

Екеуі жетіп келді.

— Сендер осы мектепте оқисыңдар ма?

— Иә, осында оқимыз.

— Қай класта оқисыңдар?

— Бесіншіні бітірдік. Енді алтыншыға барамыз.

— Дене шынықтыру сабағын сүйесіңдер ме?

— Сүйеміз,— деді олар қабатынан.

— Сүйсендер осылай бола ма? Мектептеріңде физкультура алаңы жоқ. Спорт мүліктеріңнен ештеңе де жоқ. Сендердің дене шынықтыру сабағын сүйетіндіктеріңнің белгісі сонда осы болғаны ма?

— Біз қайдан білейік, біз білмейміз ғой,— деді Мұрат.

— Білмеу деген жаман нәрсе. Білу керек, ал білмегенді білуге тырысу керек. Дұрыс па?

— Дұрыс.

— Дұрыс болса, ұста мынаны деп, рулетканың бір жақ үшін ол Мұратқа ұсынды. Оны Мұрат шап беріп ұстай алып:

— Николай Трофимович, сіз енді бізге мұғалім боласыз ба?— деп сұрады.

— Сен менің аты-жөнімді қайдан білесің?

— Білеміз. Біз бәріміз де білеміз.

— Иә, мен енді сендерге орыс тілі мен дене шынықтыру пәндерінен сабақ беремін.

— Ой, жақсы болды!— деген қуанышты сөз Мұраттың аузынан еріксіз шығып кетті.

7

Әлгі араны рулеткамен олай бір, былай бір өлшеп, әр жерге қазық қағып, Николай Трофимович көп қиялданды. Бірдеңелерді әлсін-әлсін қойын дәптеріне жазып та алады.

— Николай Трофимович, мұнда не болады?

— Мұнда ма, мұнда физкультура алаңы болады.

— Заставаның қасындағы аландай бола ма?

— Одан да әдемі болады.— Рулетканы жинап, қалтасына салып алды да.— Ал, бүгінше осымен бітсін,— деді Николай Трофимович.— Жәрдемдескендерің үшін сендерге үлкен рақмет.

Мұрат пен Шәкір масайрасып жөнеле берді. Николай Трофимовичпен істес болып, нендей шаруа тындырғандарын басқа балаларға мақтана жеткізіп, айтып бергенше асығады.

Олар кеткеннен кейін де Николай Трофимович жалғыздан-жалғыз әлгі араны шолып біраз жүрді. Аяулы бір затын жоғалтып алып, іздеп таба алмай жүрген адам тәрізді. Сол араға жап-жақын жерде Дуся қызмет істейтін дәрігерлік пункт бар. Аяғын салмақпен басып, енді солай қарай келе жатыр.

Сырт көрінісінде қыстақтың өзге үйлерінен ешқандай айырмасы жоқ, бұл там қоржын тәрізді үш бұлың жай. Ортадағысы далаң үй. Ал екі жақтағы бөлмелердің күншығыс жақтағы біреуінде Дуся өзі тұрады, күнбатыс жақтағы бөлмеде ауруларды қабылдайды.

Ауруларды қабылдайтын бөлмеде есік жоқ, оның орнына көне қоңыр жамылғы іліп қойған.

Ағылып келіп жатқан аурулар болмағаннан кейін Дусяның қолы бос уақыттары мол болады. Ондай кездерде ол көбінесе төсегінің үстіне бүктүсіп жатып алып, романдар оқиды. Тап қазір де солай болатын. Бір кісілік арзанқол көк кереуеттің үстінде қап-қалың бір кітапқа құныға қадалып жатыр еді. Сықыр етіп сыртқы есік ашылды. Одан соң бергі ішкі есік қағылды.

— Да!

Николай Трофимовичті көріп, Дуся ұшып түрегелді.

— Рұқсат па екен?

— Рұқсат, кіріңіз.

Николай Трофимович табалдырық түбіне төселген дымқыл шүберекке аяғын баппен сүртіп кірді. Едені жер, жасаусыз болса да бөлменің іші мұнтаздай тап-таза, көңілді, жарық. Екеуі қолдасып амандасты.

— Хал қалай, Дусенька?

— Хал жақсы, Николай Трофимович, сіздің поғоныңыз қайда?!— деп, Дуся шошып қалғандай болды.

— Погонмен кош айтыстық.

— Қалайша?

— Енді мен де бейбіт өмірдің басқалармен терезесі тең азаматының біреуімін,— деді Николай Трофимович.

— Демобилизованы?

— Да.

— Вот это сюрприз!— деп, мөп-мөлдір көк көздері жайнай қарап, Дуся демігіп, бастырмалатып сұрады.— Енді Украинаға, отаныңызға кетесіз ғой?

— Жок, кетпеймін.

— Енді қайда барасыз?

— Ешқайда да бармаймын. Осындағы мектепке мұғалім болып қалатын болдым.

- Шын айтасыз ба?
- Мен сізге әр уақытта да шындықты сөйлейтін адаммын. Қалжың айтсам да шындап айтам.
- Түсінбеймін?!
- Нені түсінбейсіз?
- Мұнда сіз неменеге қызығып қалмақшысыз? Ешқандай мәдениет, ештеңе жоқ, қиыр шет. Қазақтар...
- Мұнда сіз де тұрып жатқан жоқсыз ба?
- Мен тұрып жатсам, біріншіден, бұл араға азды-көпті үйрендім. Екіншіден, менің басқа барар жерім жоқ. Ал сіз болсаңыз, енді өз еркіңіз өзіңізде. Қайда барам десеңіз де жол ашық. Әрі жақсы мамандығыңыз бар. Жоғары білімді мұғалімсіз, спортшысыз. Сіздің орныңыз қалада емес пе?
- Мен қалада емес далада еңбек етіп көруге бел байладым. Сіздің қасыңыздан ұзамайын дедім. Терезеңіздің дәл тұсынан, өне, анау арадан физкультура алаңын жасақтайын деп жатырмын. Қазақ балаларын спортқа баулимыз. Бұл деген қызық жұмыс емес пе?
- Отырыңыз, Николай Трофимович... мен тіпті әлі де сенбей тұрмын...

Николай Трофимович отырды.

— Сенбесеңіз, мә, оқыңыз,— деп, төс қалтасынан аудандық оқу бөлімінің бір жапырақ қағазға жазылған бұйрығын алып көрсетті.

Осы кезде үйге бес-алты жастар шамасындағы кішкене баласын жетелеген әйел кіріп келді. Баланың қолы шүберекпен орап тастаған қызыл-жоса қан. Ол әбден жылап, сілесі қатқандықтан селк-селк етіп, өкси береді. Екі көзі шыланған жас.

— Дөса, қарашы мына оңбағанды. Пышақпен ойнаймын деп алақанын оңдырмай кесіп алыпты. Киіз күйдіріп бассам да, тыйылар емес,— дейді әйел.

Қолынын ауырғанына емес,— “доктырдың” алдына сүйреп әкелгенге баланың үрейі ұшып тұр. “Бұл енді не істер екен!”— деген оймен көздері шарасынан шығып барады.

Қарсыдағы бөлмеге алып барып, Дуся балаға ем жасай бастады. Алақанын оңдырмай кесіп алған екен. Жарасын иод күйдірген бала “бәсе, бір сұмдықтың боларын сезген едім!” дегендей бар даусымен ышқына жылап, бакырып, әлек-шәлек кылды. Шіркіннің үні мұндай ащы болар ма:

— Ойбай! Өлдім! Өлдім-ау, ойбай!— деп, жер тарпып, без-без еткенде, даусынан ел көшкендей еді.

Оқу жылы басталғалы бір жетідей уақыт өтті.

Күн кешкіріп, салқын түсе бастаған кез. Мектептің бет алдындағы жазық алаңда қаптаған жоғарғы класс оқушылары. Қолдарында күрек, қайла, зембіл. Қауырт қимыл, қызу іс. Солардың араларында мандайынан буы бүркыраған Николай Трофимович.

Осы топ, бірнеше күн болды, мектептің физкультура алаңын жасақтауда.

Содан бері қыруар жұмыс істеліп те қалды. Волейбол, баскетбол алаңдары қазірдің өзінде дайын. Гимнастика қалашығы жасақталатын участоктің тап ортасына көзге шыққан сүйелдей болып, әлгі бір төмпешік дөп келіп еді. Ер балалар сүймендеп қазып, соны талқандап жатыр. Қыздар зембілмен топырақ тасып жүр.

— Болындар, салындар! Толтыра салындар!— деп, олар ер балалардың жандарын шығарып барады. Біреулері кетіп үлгіргенше, екіншілері жүгіре басып жетіп те келеді.

Үй орнындай төмпешік көз алдында шөгіп, таусылып барады.

Николай Трофимович кішкентайынан көзін еңбекпен ашқан адам. Қандай іске болса да бір кісідей икемі, қабілеті бар. Гимнастика қалашығына қажетті мүлік-дүниелерді ол өзі жасап жатыр.

Сырт қараған адам оны қазір мұғалім екен деп тіпті де ойламайды, көнігі балташы деп ойлайды.

Ұп-ұзын үлкен бір бөренені сұлатып салып, Николай Трофимович лыпыған өткір ақбалтамен қырлап шауып жатыр. Маңайы толған жанқа-жұңқа, әр алуан ағаштар.

* * *

Директордың кабинетіне мектептің шаруашылық ісін басқарушы Сәйбек қарт кіріп келді. Жүрісі екпінділеу. Тоқмолда жазу жазып отыр еді. Не боп қалды дегендей, басын кілт көтеріп алып, көзін жыпылық-жыпылық еткізді.

— Мынау орыс мұғалімің ағаштан ағаш қоймайтын болды,— деді Сәйбек шағына сөйлеп, бір уыс бурыл сакалы селтең-селтең етіп,— директор рұқсат берген деп алып бүлдіріп жатыр. Бел ағашқа деген әлгі екі бөренені бірдей ортасынан бөліп, турап тастапты. Одан басқа да бірталай ағашты бүлдіріпті.

Тоқмолда қаламын тастай салды:

— Жынды ма өзі. Шақырыңызшы, келсін!

Сәйбек кілт бұрылды да, тобылғы таяғымен еденді тықылдатып кете барды.

Ұстарамен шашын тақырлап алдырған қисық шекесін қаси түсіп, Токмолда мазасызданып отыр. Николай Трофимович келіп кірді. Соңында Сәйбек.

“Кел, отыр” деп орын ұсынып, сыпайыгершілік көрсетуге Токмолда қазір бейім емес. Николай Трофимович табалдырықты аттар-аттамастан ол сампылдап сөйлеп кетті.

— Николай, сенің мынау істетіп жатқандарың немене өзі?

Бүкіл даланы айғыздап қазып тастапсың. Бұл не әуерешілік, а? Сонан соң анау құрылысқа деген ағаштарды алып, бүлдіріп тастапсың. Сен, немене, осы араға застап орнатып, балаларды солдат қып ойнатқалы жүрсің бе?

— Физкультура алаңын жасақтауды мен сіздің өзіңізбен келісіп едім ғой.

— Келіскенде, мен қайдан білейін сенің бүйтетініңді. Әлгі бір... Не деуші еді мынадайды... ортасында темірі бар екі ағашты... түрнік деуші ме еді. Соны орнатса бітеді екен деп қалдым ғой.

Николай Трофимович мырс етіп күлді:

— Жалғыз турниктен физкультура алаңы бола ма екен?

— Кім, Николай. Сен осы аудандағы басқа мектептерде болып көрдің бе? Солардың бірде-бірінде осы сен істеп жатқандардың көлеңкесі де жоқ. Есіктерінің алдында әлгіндей бір-бір түрнік тұрады. Болды. Тіпті аудандағы мектепке барып көрсең де сол ғана.

— Бұның бәрі солай екенін мен жақсы білемін, директор жолдас. Бұл дене тәрбиесіне мән бермеушілік, оның маңызын түсінбеушілік. Олар істемегенді біз істеуімізге болмай ма? Бұл үшін бізді ешкім де жазғырып, жазаламайды. Қайта басқаларға үлгі боламыз, өнеге боламыз, әп-әсем етіп физкультура алаңын жасақтап алсақ ол деген тамаша нәрсе екенін, жолдас директор-ау, сіз қалайша түсінбейсіз?

Дене тәрбиесі жөнінде Токмолданың саяздығын сезе тұра соңғы сөзді Николай Трофимович әдейі оны желпу үшін айтты.

— Түсінемін, Николай,— Токмолда сөйлеуіне бөгет жасағандай гимнастеркасының үстіңгі түймесін ағытып, қысқа мойнын онды-солды созылап алды.— Не істегің келсе, істе. Менің оған қарсылығым жоқ. Бірақ ағаш затының бұл арада қымбатшылық екенін сен өзің білесің ғой. Келесі жылы мектепке тағы да екі класс қосып салуға тиіспіз. Кесегіне дейін құйып, дайындап қойдық. Анау ағаштар соған деп жиған құрылыс материалдары. Сен енді бүлдірме оларды.

- Мен енді ағаш алмаймын. Жетеді осы алғандарым.
- Анау бел ағаш жасаймыз деген екі қарағайды бекер бүлдіргенсің!
- Жолдас директор, іске жараған нәрсе бүлінген бола ма екен?
- Бұдан былай қарай менің рұқсатымсыз ештеңе алушы болма. Жарай ма? Солай болсын. Егер осындағы он бір мұғалімнің әрқайсы өз бетімен ойынына не келсе соны істейтін болса, онда мектеп мектеп болудан қалмай ма? Нені болса да ақылдасып, ынтымақтасып істейік.
- Әңгімені осымен қысқартпақ боп, Николай Трофимович:
- Жарайды. Бәрі түсінікті,— деді.

9

Токмолданың дүмшелігін Николай Трофимович анық аңғарғандай болды. Директор бола тұрып, мектептің физкультура алаңының қандай болатынын білмеуінің өзі-ақ оның шама-шарқын әшкерелеп тастады.

Бір Токмолда емес, осы мектептегі басқа мұғалімдердің де төрт аяқтарынан бірден басып, жетісіп тұрғандары шамалы. Ең мықтағандары педучилище бітіргендер. Басқалары осы мандағы орта мектептердің кейі сегізінші, кейі тоғызыншы класын бітіріп, мұғалім болғандар. Маман мұғалімдердің жетіспеуінен әзірше бақыттары жанып, кәсіп қылып жүрген нантабарлар.

Николай Трофимович осының бәрін көре, сезе тұра налымайды. Өжет ойынан ауытқымайды. “Бұның бәрі уақыт-ша нәрсе ғой. Әлі реттеледі, өмір сабасына қайта келеді”,— деп қарайды.

Ертесінде танертең ол ерте тұрып, ауылдың төменірек жағындағы өзі бірталай жыл қызмет атқарған шекарашылық заставаға келді. Бұл ара оған өз үйіндей үйреншікті. Мұнара басында сақшы Николай Трофимовичті анадайдан танып, айқайлап амандасты.

- Сәлемет боларсыз, Николай Трофимович!
- Сәлем, Иванов! Бастық өзінде ме?
- Өзінде.

Николай Трофимович бастыққа кірді. Сидиған ұзын бойлы, құс мұрын, жас капитан оны орнынан тұрып қарсы алды:

— Саламат боларсыз, Николай Трофимович, төрлетіңіз. Бізді ұмытпағаныңызға қуаныштымыз.

- Сендер ұмытпасаңыздар, мен ұмытпаймын.

Хал-ахуал жайлы біраз әңгімелескеннен кейін Николай Трофимович келген шаруасының жайын баяндады:

— Жолдас капитан, мен сізге өтінішпен келіп отырмын. Өтінішімнің мәні мынадай: менің спортшы екенімді, бұл істі жан-тәніммен сүйетінімді өзіңіз жақсы білесіз. Шамамның келгенінше бұл салада заставада біраз жұмыс жүргіздім.

— Біраз емес, көп жұмыс жүргіздіңіз. Біздің сіз дайындаған спортшыларымыз округтік жарыстарға дейін қатысты. Соның бәрі сіздің еңбегіңіз.

Мақтау сүймейтін Николай Трофимович сөзін тез жалғады:

— Мұндағы мектепте дене шынықтыру пәнінің аты бар да, заты жоқ нәрсе екен. Бақытыма қарай мен соған тап болыппын. Барлығын өзім бастап, өзім істеуіме тура кеп отыр. Физкультура алаңы дегеніңіз атымен жоқ, тіпті бұрын-сонды болмаған нәрсе екен. Бірнеше күннен бері оқушылардың жәрдемімен соны жасақтап жатырмын. Бірақ та бірде-бір спорт мүлік-сайманы деген жоқ. Дүкендеріне барсам, онда да жып-жылмағай. Міне сіздің осыған жәрдемдесуіңізді сұраймын. Ат қораның қасындағы қоймада тізімнен өшірілген, ескіріп, ақауланған бірсыпыра мүлік бар.

Жөндеп, жамап-жасқаса, әлі де пайдаға асыруға болады. Мен оларды түбі керекке бір жарап қаларсын деген оймен жиып, сақтап жүретін едім. Енді солар мына біз секілді кедей-кепшік үшін таптырмайтын асыл бұйым болғалы тұр.

Жас капитан біреуге жақсылық істеуге бейім, ақ көңіл жанның бірі еді. Николай Трофимовичтің өтінішіне құлап түсті.

— Алыңыз. Тізімнен өшірілген нәрселер болса, біз сізден аяймыз ба? Алып игіліңізге жаратыңыз. Онда да біздің заставадағыдай жемісті еңбек етуіңізге тілектеспіз. Тек қана бізді ұмытпай, оқта-текте келіп тұрыңыз,— деді.

Николай Трофимович заставадан олардың өз арбасымен бір арба спорт мүліктерін алып қайтты.

10

Мансабы зордың беделі де зор. Соған сай әр елдің, әр ортаның өз еркесі мен серкесі бар.

“Қызылшекараның” тұрғындары үшін Тоқмолда осындағы санаулы серкелердің біреуі. Мектеп директоры деген лауазымның өзі-ақ ауыл адамдарының арасында оның орнын әменде төрден сайлап тұрады.

Оның араласып, қораласатын адамдары колхоз председателі, ауыл совет председателі, дүкенінің сатушысы, ферма бастықтары тәрізді кілең ығай мен сығай тандаулылар.

Сенбі күні түстен кейін Токмолда артель председатели Мырзабаевқа ілесіп, егіс басына кетіп еді. Сол сапарынан бүгін дүйсенбіде оралды. Жетінші кластағы бірінші сабағына үлгіру үшін жеделдетіп жеткен беті еді. Газетпен қапталған көне оқулықты қолтығына қыса салып, мінекей, мектепке келе жатыр.

Алдағы көшесымақтың пұшпағынан бұрыла бергенде, мектептің физкультура алаңында пайда болған дар ағашы тәрізді бірдеңе Токмолданың көзіне оғаш шалына кетті. Өлгінің маңайында улап-шулап, топырласқан балалар. Токмолда оның не зат екенін танырқап барып білді. Дәл осылай “дар ағашы”, заставаның қасында да тұр, окта-текте солдаттардың асылып, ойнап жатқанын көретін.

“Е, өлгінің қызыл танау болып, жасап жүргендері осы екен ғой”,— деп ойлады Токмолда.

Ол аяғын сыпылдата басып, тұпадан-тура тартып, “дар ағашына” келді. Балалардың біреуі турникке асылып, біреулері салбыраған кендір арқанға маймылша өрмелеп, мәресі болып жатқан.

— Әй, әй, бұл не? Жанталасып сендерге не көрінді? Мойындарың үзіледі ғой!— деп Токмолда ақырып-бақыра келді. Тап осы кезде ол зәулім сатының сонау биік басынан аяқтары салбырап, тырбандап түсіп келе жатқан өз ұлын көргенде, зәресі жаман ұшып кетті. Құйқа тамыры шымыр етіп, жаны тырнағының ұшына келгендей болды.

— Өй, мына ит, қайда шығып алған! Ақырын, өй ақырын! Аяғыңмен тіре. Аяғыңмен тіре! Құлайды-ау, мынау! Өледі-ау!— деп, Токмолда без-без етеді. Құлай қалған күнде Садықты тосып алатындай екі қолын тарбитып көкке созады.

Көлденең караған адамға Токмолданың бұл мінезі күлкілі еді.

Құлау қайда, Садық тырбаң-тырбаң етіп, құлдырап келді де, жерге топ ете түсті.

— Ақырын! Қирады-ау!

Құйрығымен шонқия түскен Садық қирамапты, тез түрегеп кетті. Токмолда оған бас салып ұрса бастады:

— Денің сау ма, сонша биікке өрмелеп! Құласаң, не бола-сын! Күл-паршаң шықпай ма, ақымақ! Енді осыған өрмелегенінді көрейін! Әй, арпалыспай түсіндер, түге! Қусирақтардың жетісуін, әне қоңырау соғылды, кіріндер кластарына! Барындар!

Балалардың бәрін мектепке қарай тырқыратып қуып жіберді де, Токмолда әлгі арада жалғыз өзі қалды. “Дар

ағашының” ар жағына бір шығып, бер жағына бір шығып, карап жүргенде құлағының дәл түбінен:

— Саламатсыз ба?— деген дауыс естілді. Жалт бұрылса, Николай Трофимович.

— Е, Николай, мыналарың не сұмдық!— деді Токмолда тұттыға сөйлеп.

— Несі сұмдық?

— Мыналарың... мынау бізге абиыр таптырмайды.

— Неге? Қалай?— деді Николай Трофимович ештеңенің байыбына бара алмай.

— Өлгінде, менің көз алдымда ғана, бірнеше баланың мойны үзіле жаздады. Мына сатының сонау басына өрмелеп шығып алыпты. Сол аралдан құласа, не болады? Өледі ғой!— Садықтың әлгіндей тырбандай салбыраған кейпі Токмолданың жүрегін әлі де болса суытып, көз алдынан кетпей тұрған.

— Бұның өзі әдейі өрмелеп шығу үшін орнатылған саты емес пе?

— Қалқам-ау, сен балаларды солдат қып ойнатқың келе ме? Осы пәлелердің біздің мектеп үшін не қажеті бар?

— Қажеті сол — балаларды спортқа тәрбиелейміз. Ал спорттың өмірде қаншалық зор маңызы бар екенін, оны директор жолдас, сіз менен гөрі өзіңіз жақсы білесіз.

Соңғы сөзді Николай Трофимович Токмолдаға қалай әсер етер екен деп, әдейі айтты. Токмолда егер түйсікті адам болса, бұл сөздің мағынасында мысқыл да бар еді.

Бірақ ол оны аңдамады. Өзін шынайы жоғары қойып айтылған сөз деп ұқты да, “менен гөрі өзіңіз жақсы білесіз” дегенге семіре қалды:

— Әрине, маңызы зор, мен оған дауласпаймын,— деді Токмолда,— бірақ балаларға жер бетіндегі спортты үйретсең де жетпейтін бе еді? Мұншаның не керегі бар еді? Бұл ауылдың балаларын мына сен білмейсің. Ал мен болсам, жақсы білем. Олардың сыры маған жақсы мәлім. Онсыз да кітап бетін ашпайтын кусирақтарға мынау енді рақат болды. Ертеден қара кешке дейін арпалысып, уақыттарын енді осымен өткізбесе неғылсын, әлі талайының мойны үзіліп, пәлесіне қаламыз.

— Жолдас директор, сіз ол жағын уайымдамаңыз. Балалар қалай болса, солай алысып ойнамайтындай тәртіп орнатамыз.

— Мынау арқан, дөңгелектерді, мынау темір түрнекті, мұның бәрін қайдан таптың? Бізде бұлар жоқ еді ғой?— деді Токмолда.

— Бұларды заставадан алдым.

— Застап оның бәрін бекерден-бекер бере салды ма?

Токмолданың көмейін түсінді де, Николай Трофимович әдейі:

— Жок, бекер берген жок. Бекер жатқан дүние бар ма? Бұлар үшін ақша төлейміз,— деді. Өңін байыппен қалпынан бұзбай, сендіріп айтты.

— Кім төлейді?

— Кім төлеуші еді. Мектеп төлейді де. Мен өз қалтамнан өтейді ғой дейсіз бе?

Токмолданың онсыз да жыпылық-жыпылық етіп тұратын кірпіктері билеп ала жөнелді:

— Мектепте шашылып жатқан ақша бар ғой деп ойлайсың ба?

— Мүлік алуға деген ақша бар емес пе?

— Некалай, сен өзін қызық адам екенсің,— деп, Токмолда шындап ыза бола бастады.— Директор дегенді сендер немене пешке секілді көресіндер ме? Мұндай нәрсені әуелі сөйлесіп келісіп алу керек емес пе? Сендер өздерін қызықсындар. Биылғыдан бізде мүлік алуға деген бір тиын да ақша қалған жоқ.

Қалжыңның арты насырға шауып бара жатқанын көрген Николай Трофимович күліп жіберді де шынын айтты:

— Қалжындаймын, директор жолдас. Застава бізге бұл мүліктерді тегін берді. Ескіріп ақауланған, тізімнен өшірілген нәрселер.

— Осылардың-ақ аяқ астынан ойыны келіп тұрады екен. Адамның жынына тимесендер жүре алмайсындар ма?— деп бұрк-сарк ашуланып, Токмолда кетіп бара жатты.

11

Дене шынықтыру пәнін бұдан бұрын бұл мектепте ешкім де пән санатына қосып көрген емес. Одан кім көрінген сабақ беріп келді. Басқа пәнді оқытуға қабілеті жетпейтін дүмшелер осыны “оқытатын”.

Дүмшенің сабақ беру тәсілі, мәселен, мына тәрізді. Оқушыларды есік алдындағы тақырға алып шығады да, сапқа тұрғызады. Сонан соң малын түгендеген бақташыдай “бір”, “екі” дегізіп санатады. Санап болған соң: “Наместо шагом марш!” “Сол аяқ!” “Сол аяқ!”...

Оң аяқтан бөліп ап, жеке аттағанға сол аяқтар екі есе биік көтеріліп, жерді екілене тебеді. Тақырдың шаны бұрк-бұрк көтеріліп, қолқаны қаба бастайды.

Бұдан кейін “направо” деп, әрлі-берлі сартылдатып және біраз жүргізеді, сабақтың жарым-жартысы осымен өтеді. Қалған жартысында балалардың өз қалауы бойынша

“мысық-тышқан” немесе “ақ серек пен көк серек” тәрізді ойындардың бірін ойнатады да, таратады.

Осы сабақ бірінші класта да, жетінші класта да дәл осы қалпынан айнымай өткізіледі, дүмшенің бітіретіні осы ғана, осымен сабақ өткіздім ат қылып, жалақы алып жүре береді.

Басқа мұғалімдердің сабағына директор мен завуч әйтеуір бақылау жасағансып жүреді: күнделікті пән жоспарларын тексереді, сабақтарына қатысады. Ал дүмше бұның бөрінен де азат, құдайдың нағыз еркесі. Оның не істеп, не қойып жүргенінде ешкімнің шаруасы болмайды. Өйткені жылдар бойына қалыптасқан тәртіп, дәстүр солай.

Өзге сабақтан кетіп қалуға батылдары жете қоймайтын қашқынқұмар балалар бұдан бұрын дене шынықтыру сабағы боларда зытып отыратын. Өйткені оны-мұны сылтау айта салса, бұл үшін ешқандай жаза тарта қоймайтынын олар жақсы білетін еді.

Ал енді биылғы жай олай емес. Мектепке Николай Трофимовичтің келуі дене шынықтыру саласындағы жылдар бойына қалыптасып қалған тымырсық жағдайдың астын үстіне келтіре бастады.

Бұл пән теңдік алған жалшыдай мықтап мінді күшіне.

Қосалқы сабақ тәрізді елеусіз қалған қалпынан киіп-жарып қатарға қосылды.

Бір күні Николай Трофимович жетінші кластағы сабағына кірсе, он төрт баланың бес-алтауы ғана отыр.

— Басқалары қайда?

— Кетіп қалды.

— Қайда кетіп қалды?

— Үйлеріне.

— Неге кетіп қалды?

— Өздері кетіп қалды.

— Бұның алдындағы сабақта олар болып па еді?

— Түгелдей болған.

Қынжыла ойланып сәл тұрды да:

— Мен сендерге жарты сағат уақыт берем,— деді Николай Трофимович,— жүгіргеннен жүгіріп барып, кетіп қалғандарды шақырып келіндер. Кімде-кім келмесе, соңынан маған өкпелеуші болмасын.

Оқушыларға сөз ұғынықты болды.

Арада он-он бес минуттай уақыт өткен шамада “қашқындардың” алды қуғыншылардың желкелеуімен сүмірейіп бір-бірлеп келе бастады. Барлығы түгел жиналған соң:

— Ал, мырзалар, сабақтан неге кетіп қалдыңдар?— деп сұрады Николай Трофимович.

Қашқындарда үн жоқ.

— Сәрсенов, сен айт, сабақтан неге кетіп қалдың?

— Үйде бір жұмыс боп...

— Жұмыс болса, алдыңғы ана тілі немесе география сабақтарының бірінен неге кетпедің?

Үн жоқ.

Николай Трофимович осылайша әр оқушыны жекелеп тексеріп, сұрап болғанша, сабақтың мерзімі де бітті. Әдемі сынғырлап қоңырау соғылды.

— Сабақтан жаңа кетпеген балалар, қашқын еместер, сендердің тарай берулеріңе болады. Ал қашқындармен біраз жұмыс істеуге тура келеді,— деп, Николай Трофимович қашқындардың қолдарына күрек, кетпен беріп, физкультура алаңына қарай бастап алып жүрді.

12

Қоңырау соғылды. Алтыншы класта дене шынықтыру сабағы. Токмолда кіріп келді. Балалардың біразы класқа әлі кіріп үлгерген жоқ еді. “Шақырындар сырттағыларды! Бол тез!”— деп жатыр. Балалар Токмолданы жаңылыс келді деп ойлап:

— Ағай, қазір сіздің сабағыңыз емес.

— Бүгін бізде сіздің сабағыңыз жоқ.

— Қазір физкультура,— дей бастады.

— Білем. Білем физкультура екенін, кітаптарыңды қалдырыңдар да, бәрің далаға шығындар.

Жыларман болған баладай тыста күн райы ойпа-тойпа бұзылып келеді екен.

— Жүріңдер! Кесек жинайсыңдар,— деп, Токмолда балаларды мектептің сыртына қарай бастап өкетті.

Алтыншы класқа кіріп келген бойда Николай Трофимович состиып тұрды да қалды. Ешкім жоқ. Парталардың үстінде балалардың кітап, қағаздары ғана жатыр.

Кіп-кішкентай бір сұр тышқан іргені бойлап жүгіргеннен жүгіріп барып, пештің артындағы сызат қуысқа зып берді.

“Япыр-ау; қайда бұлар?” Николай Трофимович осы оймен есік алдына шықты. Физкультура алаңы жаққа көз салды. Онда да бір жан көрінбейді. “Әлде менімен қалжыңдасқылары келіп, барлығы бірдей бір жерде тығылып тұр ма?”

Мектептің арт жағынан дабыр-шу естілгендей болды. Николай Трофимович солай қарай жүрді. Сөйтсе ол іздеп жүрген оқушылар түп-түгел осында. Қарбаласып кесек

жинап жүр. Николай Трофимович жеделдей басып олардың қасына келді.

— Әу, бұлардың не? Қазір сендерге менің сабағым емес пе?

— Иә, сіздің сабағыңыз.

— Директор ағай бізге кесек жинандар,— деді.

— Қалайша?!— деп, таңырқады Николай Трофимович.— Сабақтың соңынан жинандар деген шығар?

— Жок, қазір жинандар деп, бізді өзі ертіп әкелді.

Балаларға жөн көрсетіп, басшылық етіп жүрген Сәйбек еді. Николай Трофимовичтің қазақша жақсы білетініне қарамастан ол онымен қиқаландатып орысша сөйлесуге құмар.

— Сынок, нимешай, деректір, ысказал — нәшандік ысказал. Он шорный аблака дош буйдут. От еті же мокрым будут. Пропал буйдут,— деп, Николай Трофимовичке түсіндірген болып жатыр. Онысы: “Бұл директордың айтуымен болып жатқан іс. Сен бөгет жасама. Директордың айтқаны біздің қай-қайсымыз үшін де заң ғой. Анау қара бұлтты көрдің бе, күн жауады. Күн жауса, мына кесектер су болады да, бүлініп құриды”,— деген сөзі.

Оның айтқанын Николай Трофимович артығымен түсінсе де назар аудармады. Оқушыларға өкім ете бұйырып:

— Қане, тастандар! Барындар, класка!— деді.

Бала деген лақ-қозы тәрізді ықтиярсыз халық. Кім қайырса, соның айдауына жүреді. Көтеріп келе жатқан кесектерін әр жерге қоя-қоя, тастай-тастай салып, алақандарының топырақтарын шарт-шұрт қағып, мектепке қарай тырағайлап жүгірісті. Мал қайырғандай: “Ой, әй!”— деп, Сәйбек таяғын көлденеңдей сілтеп, тосқауыл жасамақ болып еді. Онысынан түк те шықпады. Не анда, не мұнда жоқ көп кесек добалдай-добалдай болып, жол ортасында шашылып қала берді.

Токмолда бұл кезде кабинетінде жазу жазып отырған. Бір үйір жылқы шапқылап кеп кіргендей дәліздің бойы дүрлігіп, тасыр-тұсырға толып кеткенге, ол кабинетінен долдана ытып шықты:

— Тәйт! Не көрінді! Ана кластарда сабақ болып жатыр ғой! Лездің арасында кесектерді жинап болып-ақ қалғандарың ба?

— Жинап болғамыз жоқ.

— Николай Трофимович ағай класка барындар,— деді!

Сәйбек пен Николай Трофимович балалардың соңын ала келе жатқан. Токмолда оларды терезеден көрді де, қарсы жүрді.

— Некалай, бұ қалай? Мен мына балаларды кесек жинасын деп едім?

— Жолдас директор-ау, қазір бұл класта менің сабағым бар ғой?

— Сол сабағыңның орнына апарып кесек жинат. Күн жауып келе жатыр. Езіліп, бүлініп барады.

Токмолданың кесіп-пішіп бұйыра сөйлеуі Николай Трофимовичке ұнамады. Дене шынықтыру пәнін менсінбегенсін өстеді.

— Кесекті сабақтан бос уақытта жинату керек емес пе?

— Күн жауайын деп келе жатқанын көрмеймісің?

— Онда әлгінде алдыңғы сабақтардың бірінің орнына неге жинатпадыңыз? Жок әлде бұныңыз дене шынықтыру пәнін кемсіткендік пе?

Токмолданың кірпіктері жыпылықтап, өңі суып кетті.

— Ойпырм-ай, сен өстіп тақаса қалады екенсің. Сабақ, сабақ дей бересін. Осы сенде әуелі сабақ өткізудің жоспары бар ма? Көрсетші маған. Сабақ жоспарың болмаса, менің сені класқа кіргізбей қоюға правом бар.

Токмолда өзі директор болған талай жылдың ішінде дене шынықтыру пәні мұғалімінің сабақ жоспарын бір де рет тексеріп көрген адам емес еді. Мына істеп отырғаны қиястық болатын. “Николай Трофимовичте сабақ жоспары қайдан болсын. Сол үшін бәлемді мықтап сілкіп алайын” деген ойда еді.

Бірақ Токмолданың көздегені болмай қалды.— Николай Трофимович қолынан тастамай жүретін жұқалаң әскери сумкасын ашты да:

— Мә, көріңіз,— деп, Токмолданың қолына қатырма тысты қара дәптерді ұстата берді.

“Әкем-ау, мында шынымен-ақ жоспар бар болғаны ма?”

Токмолда дәптердің беттерін ашып қарай бастады. Оқу жылының басынан бері өткізілген әр сабақ маржандай тізілген әдемі жазумен қысқаша конспекті түрінде айы, күні көрсетіліп, мұқият жазылып отырылған екен. Бір беттен сон бір бет бөрі сондай сайрап тұр. Токмолда кейбіріне бөгеліп, міңгірлеп оқымақ болады, бірақ орысша жазылғандықтан тісі батпайды. Жар сүзгендей болып, оқи алмай тіреліп-тіреліп қалады.

— Сен мұны қазақша неге жазбайсың. Қазақ тілін жақсы білесің ғой,— деді Токмолда. Бұл оның өзінше тапқан міні еді.

— Ауыз сөзі болмаса, мен қазақшаға онша жетік емеспін.

— Үйрен, жетік болмасаң. Жетік емеспін деп, сен орысша жазсаң. Неміс тілінің мұғалімі немісше жазса. Тағы біреу

тағы бір тілде жазса. Мен сонда соның бәрін тексеріп қарау үшін дүние жүзінің барлық тілін білуім керек пе?

Токмолданың мына сөзіне Николай Трофимович іштей мырс етіп күлді. “Әй, қайдам, өзге тілді былай қойып, сен өзіңнің ана тілінді жөндеп біле ме екенсің!”

13

Балаларды кесек жинауға жіберді де, Николай Трофимович Токмолданың кабинетіне кірді. Планшеткасынан және бір дәптерді суырып алды да, стол үстіне қойды.

— Мектепте бірнеше спорт секцияларын ұйымдастырмақшымын. Мынау солардың іс жоспары,— деді.

“Секция” деген сөзге Токмолда түсінбеді. Дәптердегі қым-қиғаш жазуларға тайғанақтай қарап отырды да:

— Бұл не?— деп сұрады.

Николай Трофимович башайлап айтып, түсіндіре бастады. Жеңіл атлетика, волейбол, футбол ойындарының секцияларын құрғысы келетінін байымдап ұғындыруға тырысты. Сонда да болса Токмолдаға сіңіп жатқаны шамалы.

— Балалар сонда оқуды мүлдем қойып, тек осылармен ғана шұғылданбақшы ма?— Токмолданың үнінде кекесін де бар еді.

— Неге қояды? Мынадай тәртіп орнатамыз: әр оқушы өзі қалаған бір ғана секцияға мүше бола алады. Ал әр секция жетісіне екі-ақ рет жиналатын болады.

— Сонда осы жұмыстардың бәрін сен өзін жүргіземісің?

— Өзім.

— Міндетті сабағыңнан тыс уақыттарда ғой?

— Иә, сабақтан тыс уақыттарда. Көбінесе, кешке қарай өткізіледі.

— Сонда бұл үшін мен саған ақшаны қайдан алып төлеймін?

— Бұл жұмыстарды жүргізгенім үшін мен ақша сұрамаймын. Ол менің міндетім,— деді Николай Трофимович.

Әңгіменің мән-жайын таразылай алмай, Токмолда ыңырана түсіп, біраз ойланып отырды да, ымыраға келді.

— Жәрайды. Әйтеуір балалардың сабақ оқуына кеселдік келмейтін болсын. Және де мынаны ескертемін: егер осыдан біреу-міреудің аяқ-қолы сынып, жазым болатын болса, басыңмен жауап бересің.

Николай Трофимович бұған келіскендік білдірді де, дәптерін планшеткасына жайлап салып алып, шығып кетіп бара жатты. Токмолда оның мығым күшті иықтарына қарап ойлап отыр: япыр-ау, бұл неткен шаршамайтын адам! Темір

ме өзі, немене? Басқа мұғалімдерге ғой кішкентай бір қосалқы жұмыс тапсырсаң, без ете қалады. Тұяқтарының ұшы қимылдағанға ақы сұрап қадалады. Ал бұл болса, мынау. Жан тыныштығын ойламайтын неткен пенде?!

Спорт секцияларына жиырма шақты ғана ер балалар жазылды. Қыздардан ешкім жазыла қоймады. Олар дене шынықтыру сабағының өзіне амалсыздан қатынасып жүргендер ғой. Бұндай “пәлеге” аяқтарын баса ма?

Николай Трофимович бұған абыржымады. Секцияға жазыл деп ешкімді қыстап, қолқалаған жоқ. Барымен базар деді де, әлгі жиырма шақты баламен жұмыс жүргізуге кірісті.

Әуелі сабақты ол спорт жайында әңгіме етіп өткізді. Балалар үшін бұл ертегідегідей қызық, соны болып естілді де, бірден баурап алды. Спорт жетістіктерінен келтірілген мол фактілер әлі де ештеңе көріп біле-қоймаған көкқанат шәкірттерге кереметтей әсер етті.

— Спортпен шұғылданған адамдардың дендері таза, жандары сергек, төзімді болады. Шынығып, шындалудың нәтижесінде оны-мұны кеселдерге бой бермейтіндей дәрежеге жетеді. Міне, мына суретке қарандаршы. Мынау адамдар қыстыкүні ақ қар, көк мұзда суға шомылып жүр.

Николай Трофимовичтің қолындағы бояулы фотосурет әлдеқандай журналдың тысы еді. Қыстыгүні. Өзен. Өзеннің екі шеті сіресе қатқан көк мұз. Он шақты тыржалаңаш адам өзеннің дәл орта тұсында, ойықта суға кеуделерінен батып, шомылып жүр. Ал жағада бастарына малақай, үстеріне тон, аяқтарына пима киген әйел-еркегі аралас бір топ кісі әлгілерге қызықтап қарап тұр.

Балалар ентелей қарасып, улап-шулап кетті.

— Ағай, бұлар қалайша тонбайды?

— Тонбайтын себебі бұлар әбден жаттығып, дағдыланған,— деді Николай Трофимович.

— Бізге де сөйтіп жаттығуға бола ма?

— Болғанда қандай? Әбден болады.

Бұдан әрмен Николай Трофимович сумен шындалудың сала-сала шарт-талаптарын айтып ұғындырды. “Жаттығуды жаздыгүні күн жылыда бастаған жөн. Содан су біртін-біртін салқындай түскен сайын үзбей шомылып отырған адам, қыстыгүні де шомыла алатындай дәрежеге жетеді”.

“Ойпыр-ай, ә! Еш қиындығы жоқ екен ғой”,— десті балалар.

Бірсыпыра әңгімені Николай Трофимович спорттын

еліміздегі табыстары жайынан айтты. Тәулік бойына судан шықпай алысқа жүзушілер: сонау қиыр шығыстағы Владивостоктан Москваға дейінгі әлейім қашықтықты велосипедпен жүріп өткен керемет төзімді комсомолецтер, сом темірді қамырша илеп, мойындарына галстук етіп тағатын балуандар тұрасында айтылғанда, балалар қас қақпай отырып тындады.

— Қажымұқан дейтін аталарыңды білесіңдер ме?— деп сұрады Николай Трофимович.

— Білеміз!

— Несін білесіңдер?

— Күшті екенін білеміз.

— Балуан екенін білеміз.

Николай Трофимович бұдан әрмен үңгіп сұрап көрсе, балалар ол жөнінде де мардымды ештеңе біле қоймайды екен. Әйтеуір сондай бір мықты адам бар деп естіген дақпырт қана.

— Қажымұқан деген кісі дүние жүзіндегі атақты балуандардың біреуі. Французша күрестің дүние жүзілік чемпионы болған адам. Талай ірі мемлекеттерді аралап, даңқы шыққан. Ол Францияда, Англияда, Түркияда, Қытайда, Жапонияда болып, күрестерге қатысқан.

Қажымұқан қазір бар ма, тірі ме?— деп сұрады бір бала.

— Бар, тірі. Оңтүстік Қазақстан облысында тұрады деп естідім. Жасы қазір сексенге тақап қалса керек.

Балуандық өнерлерін сонда да тастамапты. Жаланап кеудесіне тас қойып сындыртып, иығымен рельс иіп, жүк артқан арбаны тісімен сүйреп, жұртты тамашаға батырады дейді. Спортпен шұғылданудың пайдасы мінекей осындай болады, көрілікке де бой бермейді. Мен Қажымұқанды көрдім,— деді Николай Трофимович.

— Қашан көрдіңіз?

— Қалай көрдіңіз?— деген сұрақтар қарша жауып кетті.

— Сіз онымен күрестіңіз бе?— деді бір бала.

Николай Трофимович күліп жіберді.

— Қажымұқанмен күресетіндей күш қайда менде. Мені ол кісі бір қолымен алып, басынан айналдырып, лақтырып жіберер.

— Ағай, қалай көрдіңіз, соны айтыңызшы?

— Былтыр күзде,— деп бастады Николай Трофимович әңгімесін,— дәл осы уақытта Алматыға командировкаға барып едім. Алматыда, қаланың орта тұсында көкбазар дейтін бар. Онда әр түрлі жеміс, азық-түлік сатылады. Міне, сол көкбазардың қасынан өтіп бара жатсам, қазақтар даң-дұң болып, зор денелі бір адамды қоршап алыпты. “Бұл кім?” деп сұрасам, Қажымұқан балуан дейді. Біле қойдым да, көрейін

деп, мен де бардым қасына. Бойы менің бойымнан мұншалық ұзын, жуан мойын, сом денелі, қарынды кісі екен. Үстінде омырауын ашып қойған жұқалаң шапан. Басында қазақ такия. Аяғында жұмсақ хром етік. Шапанының ішінен кен етіп дабы жейде киген. Түсі сұрлау, көздері кішілеу адам екен. Құлақ-мұрны, ерні жырым-жырым, беттерінің әр жері тыртық. Бұның бәрі күресте зақымдалған дейді. Саусақтарына қарасам, бір саусағының өзі менің мына үш саусағымдай бар екен. Қап-қалың еріндері сөйлегенде икемге келмей, сөзді добалдап бұзыңқырап сөйлейді екен. Балаларым дегенді “балалалым” деп сөйлейді. Қошемет тұтқан жұрт Кажекенді анадай жерге апарып, астына көрпе төсеп отырғызып, сырамен сыйлап, дуылдасып жатты.

Қажымұқан жаратылысынан күшті болып туған адам. Ал енді жаратылысынан күшті болып тумаса да, қажымайталмай жаттығып еңбектенудің, спортпен табанды түрде шұғылданудың арқасында кереметтей күшке ие болған адамдар да толып жатыр. Мәселен, Сандов дейтін атлет жасында талдырмаш арық бала болыпты. Кейіннен ол жаттығудың, үйренудің нәтижесінде цирктің арыстанмен күресетін атақты балуаны болып шыққан. Салмағы екі жүз жетпіс килограмм арыстанды екі қолымен тік көтеріп алып, басынан асыра лақтырады екен. Ал Руссоль дейтін адам жаттыға келіп, иығымен бір тонна жүкті көтеріп кететін болған. Бір тоннаның қанша екенін білесіңдер ме? Мың килограмм. Яғни он бес қап шамасы астық деген сөз. Он бес қап астықты адам түгіл түйе көтере ала ма?

— Түу, сұмдық-ай!

— Мынау бір жойт қой!— деп таңырқасты балалар.

— Адамның мүмкіндігі мен төзімділігінде шек жоқ,— деді Николай Трофимович,— Тибурын аралындағы және Мексикадағы индеецтер, Оңтүстік Африкадағы бушмен дейтін халық елікті, қоянды жаяу қуып жетіп ұстайды.

Әкесі діншілдеу бір бала осы тұста:

— Ыстапыралла!— деп жіберді. Жұрт бұған ду күлісті.

Мексикадағы индеецтерде жиырма километрлік айналма жолда жаяу жарыс өткізетін әдет бар. Оған жұрт жаппай қатысады. Кейбіреулер әлгі айналманы он, он екі ретке дейін айналып шығады. Сонда бұл неше километрге жүгіреді деген сөз? Жиырманы он екімен көбейтіп көріңдерші?

— Екі жүз қырық километр,— деп, арифметикадан жақсы оқитын Хадиша деген қыз сак еткізді.

— Дұрыс. Яғни екі жүз қырық километрге дем алмастан

жүгіреді деген сөз. Ойландаршы, қаншама жер? Ешбір ат бұндай жүріске төзе алмаған болар еді. Ал адам бұған төзеді.

Осы тәрізді тағы да көп-көп кереметтерді айтып-айтып келіп, Николай Трофимович сөзінің аяғын осында отырған балаларға тіреді.

— Сендер жассындар. Осы бастан спортпен мықтап шұғылданатын болсаңдар әлі талай-талай тамаша спортшылар сендердің араларыңнан да шығуы мүмкін.

Болашақ чемпиондар дайын күйінде аспаннан салбырап түспейді. Сендер тәрізді қарапайым адамдардан шығады. Ал спортпен шұғылданғандардың бәрі бірдей әлгіндей ғажап даңққа ие болады екен, спорт сол үшін ғана қажет екен деп ойлау және қате. Адамның денсаулығын күшейтіп, шынықтыруда спорт таптырмайтын құрал. Олай болса, спортпен шұғылданбайтын оқушы болмауға тиіс. Біздің мектепте ұйымдасқалы отырған спорт секциялары, мінекей, осы мақсатты көздейді.

15

Терезенің тұсында бірдене тасырлағанға Ұлжан шешей бұл немене деп қараса, Мұрат екен. Қорамен екі арада айнала зыр жүгіріп жүр. Ұлжан шешейге ол әуелде бірденені қуып жүрген тәрізді көрініп еді. Байқаса, жоқ, олай емес. Дөненені де қуып жүрген жоқ, өзінен-өзі.

— Өкем-ау, бұнысы несі?— деген жұмбақ оймен Ұлжан шешей ол тағы қайтер екен деп, бақылады да тұрды.

Бір кезде Мұрат жүгіргенін қойды да, адымға көшті. Екі қолын тік жоғары созады да сылқ еткізіп қайтадан төмен тастайды. Өстіп бірнеше рет қайталады. Бұдан соң ол жүрісті де қойып, тоқтады да, қолдарын алдына, төбесіне, екі жанына созып, әрқилы қызық қимылдар жасай бастады.

“Е, мұғалімдерінің үйреткені екен ғой. Аяқ-қолды тырбандатып, осы да өнер болды ма екен”. Ұлжан шешей кебісін аяғына ілді де тысқа шықты.

— Мұратжан-ау, бұның не, шырағым?

— Дене шынықтыру жаттығуларын жасап жатырмын, апа.

— Бұл неменеге керек?

— Бұның, апа, денсаулық үшін пайдасы зор. Адам шынығады. Денедегі қан айналымы жақсарады. Мұрат енді екі қолын соза шалқайып, онан соң ағаш жарған адамдай пәрменімен еңкейіп және бір соны қимыл істей бастап еді.

— Ой, қалқам, жұлының үзіледі ғой! Өйтпе!— деп, Ұлжан шешейдің зәресі ұшып кетті.

— Үзілмейді, апа.

— Кой, кой өйтіп зорланба! Сен жассың, әлі бұғанан да қатқан жоқ. Жә, доғар жұлынбай, ана ел қарап тұр! Ұят-ты!

Мұраттың тағы бірсыпыра жаттығулар жасамақ ниеті бар еді. Ұлжан шешей онысына мүмкіндік бермеді. “Осы істегендерің де жетеді. Жуынып, шайынды іш” деп, еркіне қоймастан үйге алып кірді.

Ұлжан шешей дастарқан жасап жатқанда, Мұрат орамал, сабын, тіс щеткаларын алып, тысқа шығып кетті.

— Бол, тез жуын, тағы да жүріп алмай.

Дастарқанды жасап боп, Ұлжан шешей самауырды алып кірмекке есік алдына шықты. Мына сұмдықты қараңыз: Мұрат жейде, мәйкені шешіп тастап, омыртка-қабырғалары тыржың-тыржың етіп, тыр жалаңаш күйде арықтағы суық сумен малшынып, шомылып жатыр.

— Ой, бұның не? Ойбай-ау, жынданғаннан саумысың! Мұздай сумен де кісі шомыла ма екен? Киін тез, ойбай!

— Су адамды шынықтырады, апа.

— Киін тез! Өй, бүйтіп шыныққаның түссін! Ойбай-ай, мына ақымақ өлейін деп жүр екен! Таң атпастан арықтағы суық суға шомылып?!

Мұраттың сүртінуге де мұршасын келтірместен Ұлжан шешей оны үйге қуып тықты.

16

Жұмыс деген Николай Трофимовичтің басынан аса бастады. Күніне төрт сағат сабақ береді. Одан кейін спорт секциясының екі сағаттық сабағы және бар. Кешкі уақытта оқиды, жазады, балалардың дәптерлерін тексереді. (Ол дене шынықтыру пәнімен қатар орыс тілінен де сабақ береді ғой.) Қысқасы жексенбіден басқа күндері Николай Трофимовичтің тіпті сіңбіруге мұршасы келмейтін болды.

Бірақ бұны ауырлап, қиналып жатқан ол жоқ. Салмақты қимылдап жүріп-ақ осының бәріне үлгіреді. Күйіп-пісіп, шыж-кебек болып жатқанын және көрмейсін.

Ер балалардың дене шынықтыру пәніне, спортқа деген ынтасы күрт артты. Олар Николай Трофимовичтің маңынан шықпайтын болып алды. Әнеугі жиырма шақты бала емес, бесінші, алтыншы, жетінші класс оқушыларының көпшілігі-ақ спорт секцияларына жазылды.

Кейбіреулердің спортқа деген қызығушылығы соншалық — әр оқушы бір ғана секцияға мүше бола алады деген тәртіпке наразылық білдірушілер де табыла бастады. Олардың барлық секцияға мүше болғылары, бірден бәрін үйреніп біліп алғылары келеді. Сондай ашқарақтың біреуі Мұрат еді.

Әуелі ол жеңіл атлетика секциясына жазылған. Енді оны місе тұтпай басқа секцияларды да жанамалап, қыңқыл-сынқыл білдіріп жүр. Бірақ оған Николай Трофимович бағана айтатынын бір-ақ айтты.

— Спортпен шұғылдану — картоп түптеу емес: анасын бір, мынасын бір шұқылап, болдым деп өте шығатын. Әуелі бір секцияны мықтап меңгеріп ал. Өнер-қабілетінді көрсет жақсылап. Содан соңғысын мен саған өзім айтамын,— деді.

Мұрат жым болды. Ер балалар жағы спортқа қаншалық ынталы болса, қыздар жағы соншалық керенау. Бұл — қазақ қыздарының бойына туа біткен кесел тәрізді. Олар бұны әйел затына лайықсыз ұят нәрседей көреді де, табандап, беттерінен басып тұрады. Тіпті дене шынықтыру пәніне шалбар киіп келіндер дегеннің өзіне де азар да, безер болады.

Николай Трофимович бұл жайды бұрыннан білетін. “Бұларға әкіреңдеп, ұрсу керек емес, түсіндіру, үлгі көрсету керек”,— деп ойлады ол. Осы тәсілмен ол қыздармен де ортақ тіл таба бастады. Осының нәтижесінде тап осы кезде үш қыз жеңіл атлетика секциясына, төрт қыз волейбол секциясына қатысып жүр.

Ойға алған шараларының осылайша жедел дамып жүзеге аса бастауы Николай Трофимовичті, әрине, сүйсіндіреді. Өз ісіне деген сенімі мығымдалып, жігерін тасытады. Ол қазір ертеден кара кешке дейін мектеп маңынан, физкультура алаңының төңірегінен шықпайтын болып алды. Оны сол арадан, қол, сирағы күнге күйіп тотыққан кара домалақ балалардың арасынан көресіз.

Жеңіл атлетика секциясына қатысып жүрген Мұрат Батырбаев әуелгіде Николай Трофимович үшін елеусіз қораш қана біреу еді. Тұр-тұрпатынан спортқа бейімділіктің ешқандай да нышаны байқалмайтын. Бірақ бара-бара осы бала аңдағыш ұстаздың көзіне дараланып түсе бастады. Оның қоп-қораш тарамыс арық денесінде ұшқын атқан өжеттілік, от бар тәрізді. Нені болса да табанда үйреніп, игеріп алғысы келеді, көрсеткеннің бәрін жан салып, мүлтіксіз орындауға тырысады. Бұл әрекеті және табыссыз да емес. Білмегенін ынталанып, қадалып, бүге-шігесіне дейін қалдырмастан сұрап алады.

“Осы өзі тегін бала емес!” деген тәрізді бір ой Николай Трофимовичтің көкейінде көктеп өсіп, бой көрсетіп келе жатты.

* * *

Табиғаты тәртіпке бейім Николай Трофимовичті ұзақ жылғы әскери қатаң өмір болаттай шындап тастаған. Танертең сағат жеті болмай оянады. Оянды болды, ұшып тұрып

киіну және салты. Содан соң орамал, сабын, порошоктерін алады да, өзі пәтерде тұратын диірменші Имамза қарттың ауласынан шығып, өзенге қарай кетіп бара жатады.

Имамза ұйғыр. Тікше зор денелі, жұрттан асқан шаруа-қор, еңбексүйгіш адам. Ол Николай Трофимовичтен де ерте тұрып, бұл кезде диірменнің маңында немесе өз үйінің іргесіндегі кең көлемді бакшасында кетпенмен жұмыс істеп жүреді.

Өзен бойының табиғаты тамаша, ауасы жұпар. Ел көзінен аулағырақ тал арасына кіреді де, Николай Трофимович күрт өзгеріп, бейне бір бала мінезіне түседі. Әрлі-берлі жүгіріп, асыр салып ойнайды. Әлденені нысана етіп, тас лақтырады, көкке аунап, мөре-сөре болады. Өзінің қыс болсын, жаз болсын күн сайын қаза жібермей істейтін дене шынықтыру жаттығуларын жасайды.

Бұдан соң да оның тоғай ішінен кете қойғысы келмейді, табиғаттың таңертеңгі жәрменке күйін тыңдап, кашан шай дайын болды-ау деген уақытқа дейін әлгі арада сөйілдейді де жүреді. Қоп-кою жұпар ауаны кеуде кере сіміріп, мойныбасы қып-қызыл болып, кішірек көкшіл торы көздерінен тән мен жанның саулығы от боп жанып білініп, осы бір түп-тұнық әсем уақытта ол ерекше сергектенеді. Сондай бір шабытты шат көңілмен аяғын жайлап басып, қырға шығып келе жатады.

Але егер Николай Трофимович шайға дөп келмей, бөгеліңкіреп қалса, онда Имамзаның әйелі есік алдына шығып, өзеннің тікше қабағына келіп, орамалы селтиіп тұрып, жіңішке қысқа даусымен айқай салады:

— Уай, Николай балам, жүрің, шай дайын болды, жүрің!

Сарқырап аққан өзеннің шуы әйелдің даусын Николай Трофимовичке түгел естіртпейді. Оның үні шіңкілдеп, үзік-үзік болып жетеді.

Бір күні Николай Трофимович осылайша өзеннен қайтып келе жатыр еді. Жарқабақтың жоғарырақ тұсынан бір бала ылдиға қарай зымырап, бар екпінімен жүгіріп түсті. Сол бойда өзен жағасына келді де, жалма-жан шешіне бастады. Шешінді де, күмп беріп суға қойып кетті. Суға түсісі қаншалық тез болса, судан ытқып шығысы да соншалық тез болды. Ап-арық денесі бүрісіп, қалтырай түсіп, дереу қайтадан киініп жатыр. “Опыр-ау, бұл кім? Таң атпастан суға түсіп жүрген кім болды екен?”— деген оймен Николай Трофимович әлгі балаға қарай жүрді.

— Әй, тоқта! Бері кел!

Николай Трофимовичті көріп, бала сасып қалғандай бол-

ды. Қасына келді. Бесінші класс оқушысы Мұрат Батырбаев екен. Тоңғандықтан екі бетінің түгі үрпиіп кеткен. Шашының арасынан аққан су маңдайы мен самайын күлдилап айғыз-айғыз болып, тамшылап тұр.

— Бұның не?

— Жай... Шомылдым,— дейді Мұрат қолға түскен ұрыдай жыпылықтай қарап.

— Шомылғаның осы ма, тоңып кетіпсің?

— Ештеңе емес, қазір жүгіріп жылынып алам.

17

Қасы-көзі қыраулап, суық күз келіп қалды.

Токмолда үйден шықса, күн райы бұлыңғыр, шытқыл екен. Батыс жақтан ызғар жел леп беріп тұр. Өріске кетіп бара жатқан сиырлар бауыр жүндері қыраулап, бүрсендей басып барады. Бакташы Батырбай қарт басына түлкі тымағын, үстіне сырма шекпенін киіп алған. Қайыру бермеген сиырларды қатал зекіп дауыстап, қамшымен сауырға шарт еткізіп салып қап, арық-арнадан мертіктіре жаздап, өңмендете айдап барады.

Токмолда әдетінше ертелеп, мектепке басқа мұғалімдерден бұрынынақ келе жатыр. Басында көнетоз кара малақай, үстінде қалың сырып тіккен кара фуфайка. Бұтындағы әскери сары галифе шалбар оның келте бойына ұзын келгендіктен екі жақ делдимесі етік қонышына салбырап түсіп кеткен.

“Қыс та тақап қалды” деген оймен келе жатыр еді Токмолда. Ұп-ұсақ бірнеше қар қиыршығы жеңінің үстіне бірінен соң бірі келіп қонды. Токмолданың ойы селт ете қалды. “Қар жауайын деп тұр ма?”.

Мектептің алдында Сәйбек қарсы ұшырасты. Ол екеуі бірге жатып шыққан адамдай ешуақытта да амандаспайды. Сол әдетпен Токмолда бірден:

— Сәке, қыс түсіп келе ме, қалай. Күн райы бұзылыңқы ғой,— деді.

Қыс аспан жақтан бейне бір ұзын сатының бойымен түсіп келе жатқандай Токмолда қараған биікке Сәйбек те көзін тігіп:

— Мезгілі болып қалды ғой. Енді кешікпес,— деді.

Оқу ісін басқаратын Роза Асанова келе жатыр. Педучилищені бітірген, институтта сырттан оқитын, дене бітісі дөнмендей, кекселеу қыз. Ол бойына шақ емес, нәп-нәзік үнмен:

— Саламатсыз ба, Тока,— деп Токмолдамен ғана аман-

дасты. Сәйбекті адам құрлы көрмейтін тәрізді.— Тоқа, кластарға қашан от жаққызасыз? Суып кетті ғой. Мұғалімдер шетінен тымауратып, сабақ оқыта алмай жүр.

— От жағуға әлі ерте емес пе? Қыс түспей жатып отынды тауысып алсақ, қыстыгүні не жағамыз?

— Енді кластардың бәрі суып кетті ғой. Тоңып, отыру мүмкін емес.

— Суып кетсе, шешінбесін. Балаларды да шешіндірмесін. Аз күнде от жағамыз. Шыдасын соған дейін,— деді Токмолда.

Токмолда кабинетке кірді. Азынап тұр, суық. “От жақса да болар еді”,— деп ойлады.

Өткен жылы да ноябрьді туғызып барып жаққызып еді. Бірталай отын артылып жазға ауысқан. Отын жетеді. Сонда да болса, қоруыштық мінезі Токмолданың кежегесін кейін тарта береді. “Артылса, артылсын. Келер қыстағы отынның жайы қалай боларын кім біледі”,— дейді. Биылғы суықта тоңып отырып, келесі суықтың камын ойлайды.

Николай Трофимович кірді. Үстінде атты әскерлер киетін қынама бел ұзын сұр шинель. Екі иықтағы погонның орны қоңырлау тартып, таңбаланып тұр. Не айтасың дегендей, Токмолда оның жүзінен көз аудармай қарап қалған.

— Директор жолдас, күн болса суытып кетті. Қыс түсіп келеді. Сабақ өткізіп, секция жұмыстарын жүргізетін зал керек. Онсыз болмайды,— деді Николай Трофимович.

“Сен келсең бір тықырды тақай келесің” дегендей, Токмолда жарата қоймаған ажармен:

— Зал керек болса, бос тұрған зал көрсең, бар да иемдене бер,— деді.

— Отын тұрған үйді босатып берсеңіз, сол бізге жарап жатыр.

— Отынды көшеге шығарып тастаймын ба?

— Жок, неге көшеге шығарасыз. Отынды мектептің алдына жинау керек. Шетінен кесіп жарғанға да сол ара қолайлы.

— Ай далада жатқан отынды әркім бір жаңқадан ұстап кетсін,— деді Токмолда.

— Отын ұрлады деген сұмдықты мен бұл ауылдан естіген жоқпын. Жұрттың барлығының отыны далада, есіктерінің алдында жатыр. Сіз өйтіп орынсыз қоруыштық істемейсіз. Сол секілді әп-әдемі үйді пайдаға асырмай отын жинап қою деген мүлде дұрыс емес.

Николай Трофимович айтып отырған үй мектептің дәл артында ғана. Бір кезде, соғыстан бұрын колхоз бұны клубқа арнап салған екен. Содан соғыс басталып кеткен де, бітпей қалған. Еден төселмеген, пеш салынбаған. Іші-сыртының

кара сылағы ғана сыланып, есік-терезе орнатылған қалпында иесіз қалған екен. Соны Тоқмолда иемденеді. Мектептің анау-мынау қоятын қоймасына айналдырып алады.

Николай Трофимовичтің соңғы айтқан сөздері Тоқмолданың тәніне шок түскендей әсер етті. Көздері әдеттегіден де шапшаң-шапшаң жыпылықтап, күйгелектене қалды.

— Қымбаттым, осы сенің ақыл айтқаннан басқа да білетінің бар ма, а? А? Қашан да мені үйрете, жөн сілтей келесің. Сол білімділігіңді осыдан былай қалтана салып ұстасаң қайтеді. Мен өзіме тиесі жұмысты өзім білем. Ешкімнен сұрамаймын. Ертең қыс аяғы созақтап кетіп, отынның берекесі ұшып, кластар суыта бастасыншы. Қайтер екенсіңдер сонда. Сол күні мына сен бірінші болып, менің үстімнен тоқымдай етіп акт жазасың да, балаларды таратып жібересің. Оған ешқайсыңның ештемелерің кетпейді, ал мен болсам басыммен жауап беруім керек.

— Менің айтып отырғаным да бәрімізге ортақ жұмыс. Бұл үшін де алдымен сіз жауап бересіз.

— Мен жауап берсем... Құдайдың анау кең даласы жетпей ме? Апар да ерсілі-қарсылы шапқылата бер. Осындағы он бір мұғалімнің ішінде сенің бабыңды таба алмай-ақ қор болдым ғой.

Николай Трофимович езу тартып күлді:

— Далада өткізуге болатын да, болмайтын да сабақ бар. Түсінсеніңші.

— Түсінсем де, түсінбесем де, мен саған жоқ залды жерден қазып таппаймын!

Тоқмолда столының тартпасынан бір тал папирос алды да, темекі тығыздалған жерін қысып-қысып босата бастады. Одан соң соратын жактағы түтігін ішіндегі қиқымынан арылтпақ болып, үрлеп қалып еді,— ашу үстінде қатты үрлеп жіберіпті — бүкіл темекісі бүрк етіп ұшып кетті де, шытырлақ жұқа қағазы ғана қалды. Николай Трофимович бұған күле жаздап, әрең тежелді.

Осы кезде сабаққа кіруге қоңырау соғылды. Тоқмолда кітап, қағаздарын қолтықтап алды да, Николай Трофимовичті тастап, жөнеле берді.

Сабақ соңынан Николай Трофимович Тоқмолдаға және барды. Ол кірісімен Тоқмолда алдымен өзі сөйлеп кетті:

— Ол үйде пеш жоқ. От жағылмайды. Даладай суық үйде

ойнаттың не балаларды, далада ойнаттың не, бәрібір емес пе?— деді.

Өңгіме отын тұрған үй жайында еді.

— Пешті де, бәрін де өзім істеп алам. Тек сіз босатып беріңізші,— деді Николай Трофимович күлімсіреген жүзбен.— Балалар секциялардың сабағына ынталанып, өте жақсы қатынасып жүргенін өзіңіз білесіз. Бірсыпыра нәрселерді үйренейін деп те қалды. Енді соның бәрін бастап үлгірмей жатып, үй жок деп аяқсыз тастап кеткеніміз бола ма? Естіген жұрттан, аудан басшыларынан ұят қой.

Соңғы сөзді Николай Трофимович әдейі қосып қойды. Өйткені басшылардың аты аталған жерде Токмолданың құлағы елендей қалатыны оған жақсы мәлім.

— Мм... м...— деп, жуан қызыл қарындаштың тұқыл жағымен шекесін қасып, Токмолда сәл отырды да:

— Жарайды, ойланайық ертеңге дейін,— деді.

Оның “ойланайынының” ар жағында “Сәйбекпен ақылдасып көрейін” деген сөз жатыр еді. Бұл тәрізді шаруашылық мәселелерін Токмолда Сәйбексіз шешпейді.

Асылы, осы мектепте Токмолданың сенетін де, сүйенетін де бір-ақ адамы бар деп айтуға болады. Ол өзінің оң көзіндей көретін Сәйбегі. Тіпті ұсақ-түйек мәселелердің өзін Сәйбекпен ақылдасып шешу Токмолда үшін ғанибет.

Сәйбекті Токмолда кабинетіне шақыртып алады да:

— Сәке, Зағипа ертең бір күнге рұқсат сұрайды. Диірменге барып келейін дейді. Және көлік сұрайды. Қалай етеміз?— дейді.

Зағипа — үй сыпырушы әйел.

— Өзің білесің де,— деді Сәйбек босағадағы дағдылы орнына жайғасып отырып жатып. Ол ешуақытта да Токмолдаға жақын қанаттас барып отырмайды. Бастықты осы арадан тындауды лайық көреді.

— Оның кластарын Күлсін мен Айшаға тапсыра тұрсақ?— дейді Токмолда.

— Болады,— деп келіседі Сәйбек.

— Ал көлік жағын қайтеміз?

— Көлік жағын кім біледі?— деп, Сәйбек салмақ бір өзіне түскендей ойланып қалады. Осы кезде оның да, Токмолданың да ойында мектептің сары аты тұрады. Бірақ та олар оны өздерінен басқа жан адамға беріп көрген емес. Басқа біреу бүт артса, белі үзілетіндей көреді.

Сол себептен сары атты атауға да ешқайсының ауыздары бармайды. Ақыры бір кезде Сәйбек:

— Байтасқа қағаз жазып берсең, жағдайластырар,— дейді.

Байтас колхоздың бригадирі.

Токмолда Сәйбектің айтқанын істейді.

Директор мен завхоздың шаруашылық мәселелерін талқылау тәсілдері, мінекей, осы тәрізді.

Токмолда Сәйбекті шақыртып, бала жұмсап жіберіп еді. Неге екені белгісіз, ол кешігіп жатыр. Токмолда оның келуін шыдамсыздана тосып, тамаққа да бармай бөгеліп, терезеден сыртқа қарап тұр.

Әне, Сәйбек те көрінді. Омырауын жүре түймелеп, қалбалақтап ұшып келеді. Токмолданың бір тұйыққа тірелгенін сезіп, қол ұшын бергенше жаны қалмайтын тәрізді.

Мұндайда қашан Токмолда өзі сөз бастағанша, Сәйбек одан неге шақырдың деп сұрамайды.

— Сәке, бір қиын іс болып тұр. Көресіні мынау физкультура пәнінің мұғалімінен көрдім. Отын тұрған үйді босатып бер, қыстай сонда бала ойнатып шығам дейді.

— Е, отынды қайда қоймақпыз?

— Отынды мектептің алдына әкеп жиып қойсақ, ұрлап берекесін ұшырып жүрмес пе екен!

— Е, кім ұрласын. Ұрлай қоймас.

— Онда ана үйді босатып береміз бе?

— Қажет десе, берейік босатып.

Токмолда Сәйбекті ертіп тысқа шықты.

— Отынды, мінеки, мына араға жиғызсақ. Не ғұрлым мектепке жақынырақ жатқаны дұрыс қой. Әрі терезеден көрініп тұрады.

— Сәл былайырақ жиналса да ештеңе етпес. Терезенің дәл түбінде дырылдатпай-ақ кесіп-жарғанға оңашарақ болғаны қолайлы ғой.

— Ешкім ұрлай қоймас, ә, Сәке?— деп, Токмолда және де пысықтады.

19

Бір күні “Қызылшекараға” арбасын салдыратып көшпелі кино келе қалды. Ауыл совет председателі мен Токмолда енді бұны қайда қоямыз деп, дал болып тұрғанда:

— Физкультура залына қоюға болады,— деді Николай Трофимович.

— Айтпақшы, сол бар екен ғой. Қалай, онда жылы ма?— деп, осыдан екі жеті шамасы бұрын босатып берген үйді Токмолда енді есіне алды.

— Жүріңіздер, көрейік,— деді Николай Трофимович.

Тұрғандар мектептің арт жағындағы үйге келді. Николай Трофимович есікті ашып:

— Кіріңіздер,— деді.

Табалдырықты бірінші болып аттаған Токмолда қалшиын тұрды да қалды. Өнім бе, түсім бе деп, сенбей тұрған кейпі бар. Бір кезде бұл залдың іші адам қарағысыз еді, іші отынға толып ыбылысып, өрмекшінің ұясы мен шаңға малынып тұратын.

Енді содан ешқандай із қалмай өзгеріпті. Жарқыраған кеп-кең әсем зал. Қабырғалары әппақ болып ақталған, еден су себіліп, мұнтаздай етіліп сыпырылған. Босағада темір бөшкеден ойып істелген пеш дүрілдеп әуендетіп жанып тұр. Залдың қак ортасына кәдімгі тыстағыдай етіліп темір турник орнатылған. Токмолда аты-жөнін біле қоймайтын тағы да бірсыпыра снарядтар (мүліктер) пайда болыпты. Қабырғаларда спорт плакаттары ілінген.

Терезе жақтауларының сызаттары ұқыпталып қағазбен желімделіп, үйдің іші тап-таза, жып-жылы болып тұр. Бір шетте жазу столы. Оның үсті толған кітап-қағаз. Николай Трофимович бұны өзінің жұмыс орнына айналдырып алған терізі бар.

Токмолда сүйсінгенін жасыра алмады:

— Әкем-ау, мына үй тамаша боп кетіпті ғой,— деді.

— Әзірше, осы болды қолымыздан келгені.

— Бұның ішін кім сылап, ақтады?

— Балалардың өздері.

— Қазір кім сыпырып, тазалап тұрады?

— Секцияға қатысатын балалардан күнделікті кезекшілер тағайындаймыз. Солар сыпырып тазалайды.

— Мына темір пешті қайдан алдың?

— Таптық.

“Сен таппайтын зат болмас”— деп ойлады Токмолда.

Мектептен скамейкалар әкеп қойылып, кино осында көрсетілді. Джек Лондонның “Мексикалық” дейтін әңгімесі бойынша жасалған өз халқын жан-тәнімен сүйетін патриот боксшының спорттық ерлігі, табандылығы жайында фильм екен.

Спортшы болсаң, шіркін, осындай бол!

Кино бітіп, жұрт тарағанмен балалар тарай қоймады. Олар Николай Трофимовичті қоршап алып, боксты сөз ете бастады. “Қандай спорт бұл өзі?”, “Қалай үйренуге болады?”, “Мұрын ауырмай ма ұрғанда?” деген секілді ынтызар сұрақтар қаптап кетті.

Олай дейтін себебі бокс жалпы бұл ауданға әлі күнге дейін жете қоймаған спорт еді. Жұрт оны кинодан ғана көреді, газет-журналдардан оқып біледі.

Николай Трофимовичтің өзі де фильмнен балалардан кем әсерленбеп еді. Соғыстың алдындағы жылдар Харьков физкультура техникумында оқып жүргенде оның бірден-бір сүйіп шұғылданған спорты осы болатын. Бірінші разрядты боксшы дәрежесіне дейін көтерілді. Онан соң соғыс басталды да, армияға алынды. Осындағы заставада қызмет атқара жүріп те, ол ұмытпады боксты. Бокс үйірмесін ұйымдастырып, бірсыпыра солдаттарды тәп-тәуір боксшы етіп шығарды.

Осының бәрін еске түсіріп, әңгімелеп беруі мұң екен спортқұмар балалар:

— Николай Трофимович, бізге де бокс үйретіңізші!

— Бокс секциясын ашыңызшы!— деген өтінішті қардай боратты.

— Құп болады. Ашалық,— деді Николай Трофимович.

20

Сөйтіп, мектепте және бір спорт секциясы жұмыс істей бастады.

Бұған жазылғысы келгендерді Николай Трофимович дәрігерлік тексеруден өткізіп, қатаң сұрыптап алды. Денсаулығы мықты, жақсы өсіп жетілген балаларды ғана қабылдады.

Бокс өнерін үйренуге құштарлық білдіргендердің біреуі Мұрат еді. Бірақ ол қабылданбады!

— Сен жақсы жеңіл атлетсің! Тамаша жүгіресің. Саған лайығы осы жеңіл атлетика,— деді Николай Трофимович.

Мұрат жабырқап, жасып қалды.

Өйткені онымен бірге оқитындардан бокс секциясына Садық пен Шәкір қабылданып еді. Сонда Мұраттың олардан кем, ал аналардың артық болғаны ма?

— Сен секілді шибұттарды бокс босағасынан да қаратпайды. Осы тойғаныңмен бар енді,— деп, тосырандап Мұратты Садық қорлай түсті.

Бұл сөз Мұраттың зығырданын одан бетер қайнатып жіберді. “Ух, осының-ақ ызасы өтіп болды-ау”!

* * *

Класқа екі танауы делдиіп Садық кіріп келді. Ол әкесі Токмолда тәрізді төртбактау, етті-жеңді тығыз бала. Жуан қарын сумкасын партаның үстіне алып ұрып, біреулерді кимелеп алға шықты ентігіп:

— Ей, ей, балалар! Кеше Николай Трофимович бізге бокс үйретті! Міне, қарандаршы, былай!

Садық жын ұрған адамдай төңірегіне жалтақ-жалтақ қарап алды да, Сәрсен деген баланы бір түйіп қалды. Оны ыңк еткізіп және бір балаға ұмтылды. Одан соң Әшен деген дөңмендей бір қызды желкеден соғып, етпетінен түсіре жаздады. Өстіп кластағы балаларға аяқ астынан бүйідей тиіп, улатып-шулатып жіберді.

— Енді дөденнің кім екенін біліп жүретін болдыңдар! Бір қойсам кімді болса да ұшырып жіберем!

Садық тағы кімге соқтығарын білмей жұдырығын салмақтап, аласұрып жүргенде класка Мұрат кіріп келді. Бір қолына сумкасын, бір қолына малақайын ұстап, қаперсіз кіріп еді, Садық бұрыла беріп, оны дәл көкіректен бар пәрменімен періп кеп қалғанда, Мұрат қалпақтай түсті. Сумкасы мен малақайы ұшып-ұшып кетті.

Мұрат тынысы бітіп, есенгіреп барып, әрең дегенде есін жинады. Кластағы у-шу асқына түсті.

Мұғалім кіріп келгенде, Садық пен Мұрат жағаласып төбелесіп жатыр еді.

— Әй, әй, не болды! Не көрінді сен екеуіңе!

21

Бұл желтоқсан айының бас шені. Аязды күндердің бірі еді.

Сабактан Мұрат пен Шәкір бірге қайтып келе жатыр. Бұлардың үйлері де бір көшенің бойында, аралары жақын. Ал өз аралары одан да жақын, көңілдес достар. Ешкіммен жауласуды білмейтін салдырлақ ақ көңіл Шәкірді Мұрат жолдастарының бәрінен артық көреді.

Көкірегінің бағана Садық ұрған жері әлі де ауырып, Мұратқа намысқой ойлар туғызып келе жатқан.

— Шәкір,— деді Мұрат бір кезде,— сен Николай Трофимовичтің бокс секциясында үйреткендерін үйге келген соң маған үйретіп тұршы. Жарай ма?

— Жарайды. Бірақ қолғапсыз қалай болады?

— Қолғап табылады. Өзіміз жасап аламыз.

Батыкеңнің қой терісінен істелген ескі қолғаптары болушы еді. Мұраттың ойға алғаны солар. “Сонымен бокс тасып үйренуге болмас па екен?”— деген ой басына мана сабақта отырғанда келіп, нық орнап алған.

Ол қолғаптар ауыз үйдегі көкүр-шүкір салған ескі әбдіраның ішінен оңай-ақ табыла кетті. Мұрат киіп көрді, іші

калын жүн, жүп-жұмсақ. “Шіркін-ай, осындай тағы бір пар қолғап болса!”

Шәкір бұл кезде өз үйіне кетіп қалған еді. Қолғапты алып, Мұрат тысқа шықты. “Бұның бокстасуға болатын, болмайтынын қалай сынап көрсем екен?”

Қарны шермиген сынық мүйіз қара сиыр алдыңғы екі аяғын қораның қабырғасына артып, адамша бүкіл денесімен созылып, үстегі шөпті жалмап жеп жатыр екен. Тыным бермей ызасы өтіп жүрген сұғанақ сиыр еді. Мұрат соны көрді де, қолғапты дереу киіп алды. Сонан соң лездің арасында зырлап келіп, қара сиырды бүйіріне түйгіштеп жіберді. Торсылдатып кәдімгі боксшыларша ұрды. Ашқарак сиыр бір асам шөпті суырған күйі өңк-өңк етіп, қаша жөнелді. Мұрат оны бірталай жерге дейін қуалап ұрып, құмардан бір шыққандай болды.

“Бокстасу деген осы емес пе? Бұның не қиындығы бар? Өстіп өзім-ақ үйреніп алмаймын ба? Содан соң бәлем, Садық, танытармын өкенді!”

Мұрат бұл ойлап тапқан ақылы үшін өзіне-өзі риза болып қалды.

Николай Трофимовичтің “енбек пен жаттығу жеңбейтін ешнәрсе жоқ” деген сөзі оның көкейіне мықтап орнаған сөз болатын. “Жаттығып, үйрене берсем, солардан кем қала қоймаспын”,— деп ойлады Мұрат.

“Солар” деп отырғаны — бокс секциясына жазылған балалар.

Ашық қораның ішінде қамауда қара қошқар күн шуақтап тұр. Кішкене қоңыр көздерін Мұратқа қадай қарап, жүп-жуан мүйіздерін сес етіп тосқандай, “кел, мықты болсаң, менімен бокстасып көр” дегендей кейпі бар. “Бокстасса, қорқады деп ойлайсың ба?”

Мұрат қашадан секіріп түсті де, боксшыларша сығалай басып, қара қошқарға қарсы жүрді. Қара қошқар сүзеген болатын. Бірақ Мұратты иесі болғандықтан сүзбейтін. Ауылдың басқа балалары жайшылықта оның шеніне жоламай қашатын.

“Кел, келе бер!” дегендей, қара қошқар тапжылар да, жасқанар да емес.

Мұрат оны қақ маңдайдан, қос мүйіздің ара тұсынан жылдамдата қойып-қойып жіберіп еді. Қолдары тасқа соғылғандай тарс-тарс етіп, оңбай ауырып қалды. “Ойыны ма, шыны ма, мынау қайтеді” дегендей, тұмсығын жиыра түсіп, қара қошқар бұрышқа қарай шегіншектеп барады.

— Мұратжан-ау, не істеп тұрсың?!

Дәл желкесінен оқыс естілген үнге Мұрат селк етіп, жал қарады. Анасы екен. Осы кезде бір пәрменді нәрсе оны жамбастан періп кеп жіберді. Мұрат ұшып түсті.

Оны “нокаутқа” жіберген кектесін болған қара қошқар еді.

22

Секцияға қабылдамаса қойсын, Мұрат бокспен шындап шұғылдана бастады. Шәкір оған үйретуші ұстаз болып алды. Секция сабағында Николай Трофимович не үйретсе, соңынан кеп ол оны Мұратқа үйретеді. Бұлардың жаттығатын орындары — қораның іші. Қолғаптары кәдімгі қой терісінен істелген, жабайы қолғаптар.

Бірақ бұның ынғайсыздығы да бар еді. Тұмсықтарына катандау тиіп, мұрындарын қаната берді. Беттері мен мандайларының әр жеріне көгеріп, таңба түсіп қалатын болды. Кейде олар жұмсақтау болу үшін қолғаптарының сыртынан шүберек орап та алады. Бірақ бұл тез ұрысып кимылдағанда, шешіліп кетіп, әурелей берді.

* * *

Оқушылардың үй жұмысы дәптерлерін тексеріп, Токмолда кабинетінде жалғыз отыр. Бір аяғының шұлғауы табанына танертеңнен бері батып, мазалап бітіп еді. Көзір де аяғын қозғаған сайын соны сезініп, көңілі бөліне берді.

“Осындай ешкім жоқта, шұлғауымды түзеп орап, жөндеп киіп алайыншы”, — деген ой келді Токмолдаға. Столынан артқа таман шегіне түсті де; ол пимасын ешіп алды. Шұлғауын қайтадан орап үлгіргенше, дәлізде тысырлаған сыбыс естілді де, есікті жұлқып ашып, Мұратты дедектетіп жетелеген Батырбай қарт кіріп келді. Сасып қалған Токмолда шұлғауын шала оралған күйінде аяғын пимасына сұға қойды.

— Директор жолдас, қарашы мынаның мұрнына!

Мұраттың бір танауы қанға боялып қалған екен. Ар жағынан жылтылдап көрінген қанды ол жиі тартып қойып, ағызбай тұр. Бірнеше тамшы ерні мен иегіне жұғыпты.

— Шәкір деген бала екеуі қолдарына добалдай етіп, шүберек орап алып, біздің қорада бірін-бірі қойғылап жатыр екен. Бас-көз демейді, былш-былш соғады. Өй, не көрінді, бұларын не десем, ойын дейді. Аты немене еді әлгі... бірдеңе деген сабағымыз. Мектепте үйретеді дейді. Осындай да ойын, осындай да сабақ бола ма екен? Әлгі бір Николай Трофимович деген орыс мұғалімдерің үйретеді дейді. Жеті

атам көрмеген бұл нендей ойын? Осындай да тәрбие бола ма екен?— деді Батыкең сампылдай сөйлеп.

Токмолда құлағымен емес, аузымен тындағандай аңқиып қарапты да қалыпты. Бокс секциясының ұйымдасқаны жайында ол хабардар еді. Николай Трофимович келіп айтқан болатын. Бірақ бұның нендей спорт екенін Токмолда жөндеп үкпаған. “Жарайды, әйтеуір қажетті нәрсе болса, үйрете бер”,— деген де қойған.

Токмолда соны енді түсінгендей болды. Бокс жайындағы азын-аулақ білетіндері есіне келді. Ол бұны спорт емес, жан түршігерлік сұмдық деп қарайтын. “Япыр-ай, балаларға бұл соны үйретіп жүр ме?!”— деген оймен шошып та кетті.

— Ей, оларың немене ойын?— деп, сұрады Токмолда Мұраттан.

— Бокс қой, ағай.

— Физкультураның мұғалімі сендерге соны үйретіп жүр ме?

— Мен өзім Шәкірден үйреніп жүрмін. Ал Шәкір секцияға қатысады. Оларға Николай Трофимович үйретеді. Токмолда ерні жыбырлай түсіп, сәл отырып қалды да:

— Кәрия, мен физкультураның мұғалімімен өзім сөйлесем. Оның бұл ойынына тыйым салам. Ал сіз мына балаңызға тыйым салыңыз. Одан да сабағын оқысын үйде отырып. Мен бұның ылғи да желігіп жүргенін көрем,— деді.

— Рас айтасың, ойынқұмар болып барады. Бізді тындауды қойып алды. Сабақтан келгеннен кейін бұрын үйде отырушы еді. Енді анауым бар, мынауым бар мектепте деп, ұшты-күйді жоқ болып, зырлай жөнеледі. Бәлем, ендігәрі сенің бүйтіп покус-сокус ойнағаныңды көрейін мен!

Батырбай кәрия Мұратты жетектеген күйі шығып кетті.

23

Бұлар кетісімен Токмолда әлгі шұлғауы шала оралған пимасын шешіп, қайта жөндеп киді. Сонан соң өз-өзінен “безобразия” деп, орнынан түрегелді. Столының тартпасын суырып қалып, не іздегенін өзі де білмей, сарт еткізіп қайта жаба салды.

Ұсқынсыздау кара пимасын сүйрете тырп-тырп басып, мектептен шығып, ол, әне, физкультура залына қарай кетіп барады.

Бұл кезде мұнда Николай Трофимович пен аға пионер вожатый Жолдыбек екеуі отыр еді. Жолдыбек — жасы он сегіздер шамасындағы балаң жігіт. Осы мектепте география,

тарих пәндерінен сабақ беретін Иманқұлов дейтін мұғалімнің інісі. Осыдан бірер жыл бұрын жетінші класты бітірген де, әрмен қарай оқи алмай қалған. Білім шарқы шамалы момындау бала болса да, мұғалім ағасының сүйемелдеуімен биыл осы қызметке орналасып, нан тауып жеп жүр.

Жолдыбекті Николай Трофимович секция жұмыстарын басқаруға баулып, қанатына алғалы бірталай болды.

Екеуі қазір алдағы қысқы каникул кезінде оқушылардан шаңғы жорығын ұйымдастыруды жоспарлап, соның жай-жапсарын сөз етісіп отыр еді.

Тап осы кезде есікті жұлқып ашып, сыздап Тоқмолда кіріп келді. Оның жақсылықпен келмегенін кейпінен бірден аңғаруға болушы еді.

Анадағыдай емес, залдың ішінде тағы да біраз соны мүліктер пайда болғанын байқады ол. Қабырғада шегеде ілулі тұрған бірнеше пар бокс қолғаптары көзіне шалынғанда, Тоқмолданың зығырданы қайнап-ақ кетті.

— Сен мына бір пәлелерді қайдан тауып жүрсің?!— деп шүйілді Тоқмолда.

— Несі пәле болыпты?— деп, Николай Трофимович таң-тамаша қалды.

— Балалар бірінің-бірі мұрнын бұзып, көзін шығарып жатса, пәле емегенде немене? Бүгіннен бастап мен бұған тыйым саламын!— деді Тоқмолда алақанының қырымен алдындағы ауаны көлденең тіліп тастап.

— Ашуланбаңыз, директор жолдас. Айтсаңызшы не боп қалғанын?

— Өлгінде маған осындағы бірнеше ата-ана арыз айтып келді. Балаларымызды төбелеске үйретеді екенсіңдер. Үйге барған соң да төбелесіп, бірін-бірі мұрнын бұзып, көзін шығарып, қойғыласады да жатады. Бұл не сұмдық? Бүйтетін болсаңдар, балаларымызды мектепке жібермейміз деп кетті.

— Кімдер олар?

— Кімдер екенін ертең тиісті жердің алдында жауап бергенде білесің. Ал қазіргі айтарым — жоғалт көзін мыналарыңның!— деп, Тоқмолда қабырғадағы бокс қолғаптарын нұсқады.— Егер сен бүгіннен бастап балаларға бұны үйретуінді қоймасаң, онда мен сенімен басқаша сөйлесем.

Тоқмолданың едірендей келген қалпы Николай Трофимовичке ұнамады. Оның бүрк етіп қозғалған ашуы алқымына келіп тірелді. Төзе алмай кетті:

— Директор жолдас, сіз менің жыныма әбден тиіп болдыңыз. Өзіңіз ештеңе білмейсіз де, шолақ қамшыдай шартыл-

дап маза таптырмайсыз. Егер бұл мінезіңізді доғармасаңыз мен де сізбен басқаша сөйлесуге мәжбүр боламын,— деді.

Шолақ қамшыға тенелуі Токмолданың жанына батып кетті де, су тамған қайнақ майша шырт ете қалды.

— Не? Не дейсің? Шолақ қамшы дейсің бе сен мені? Мен саған көрсетемін кімнің шолақ, кімнің ұзын екенін! Жолын өне, бар қайда барсаң!

— Байқаныз! Менен бұрын сол жолмен өзіңіз кетіп қалып жүрмеңіз.

Түкірігі шашырап, Токмолда қалшылдап кетті:

— Босат мектепті. Арызданатын жеріңе барып, арыздан!

Николай Трофимович орнынан түрегелді де, қызға қырындағандай қоразданып тұрып сөйледі:

— Мектеп — бұл сіздің әкеніздің жекеменшігі емес, мемлекет мекемесі. Ал мені мұнда мұғалім етіп сіз тағайындаған жоқсыз. Олай болса, сіз босата да алмайсыз.

— Мен босата алмасам, босататын адам табылады! Не сен қаларсың осы мектепте, не мен қалармын! Көріп тұр.

Қынама бел қара тонының етегі желбең етіп, кілт бұрылды да, жөнеле берді Токмолда. Кетіп бара жатып, босағадағы темір пештің кернейіне қол тигізіп көріп еді, ып-ыстық екен. Саусағының басы күйіп қала жаздады. “Отынды әкесінің отынындай аямай жағуын!”

Ауыр есікті Токмолда бар пәрменімен серпіп жапқанда терезенің әйнектері сыңғыр ете қалды.

24

Токмолда директор болғалы қол астындағы ешбір мұғалім оның бетіне бұлайша тіке келіп көрмеген еді. “Тоқа” деп, шетінен жорғалап тұратын. Директордың айтқаны олар үшін бұлжымайтын заң болушы еді. Бойы соған әбден үйреніп алған Токмолда өзімнен басқа мықты жоқ деп жүргенде, Николай Трофимовичтің жаңағы қылығы шектен шыққан бейбастақтық тәрізденді. Ашуы сақардай қайнап, “бәлем, сенің көзіңді жоймасам ба!” деп, ол үйіне жарылып кете жаздап келді.

Бұл ойын жүзеге асыруға оның сенімі де бар еді. Аудандық оқу бөлімінің меңгерушісі Көккөзовті Токмолда өз адамы деп есептейді. Соған барып айтса, өтінсе, ол Токмолданың сөзін жерге тастай қоймайды. Бір қисынын келтіріп, Николай Трофимовичті бұл мектептен тайдыруға Көккөзовтің амал-айласы қалай да жетеді.

Токмолда келген бетте қатынына дігір салып, айқайлай келді:

— Әй, үйдемісін! Бол тез, менің ерімді алып шықшы!

Токмолданың биік көркем тұлғалы жекеменшік торы аты бар. Құндыздай болып, құлпырып қорада шөпте тұрады. Қатыны алып шыққан ерді ерттеп, жарбия мініп алды да, тасырлата желіп, мектепке келді. Отын кескен екі әйелдің қасында таяғына сүйеніп күзетшідей қақайып Сәйбек тұр.

— Сәке, мен ауданға кетіп барам, бір тығыз шаруамен. Сізге айтайын дегенім: анау Николай деген мұғалімге енді бір жаңқа отын беруші болмаңыз! Түсінікті ме? Бермеңіз, түк бермеңіз,— деді.

Сәйбек неге деп сұраған жоқ, мақұл деп басын изеді де, қала берді.

Токмолда қыстақтан бері ұзап шыққаннан кейін ғана атының басын тежеді. Күн бұлынғыр тартып тұр. Кешкірген мезгіл. Қыстыгүнгі елсіз жол алдында көңілсіз болып сұлық жатыр. Аудан қарасы шалғайда, бұл арадан жиырма километр шамасы. “Өрт тигендей дүрлігіп, түнделетіп барғаным лайық бола ма? Аз күнде тоқсан аяқталады. Балалардың қысқы демалысы басталады. Мұғалімдердің январь конференциясына барамыз онсыз да. Бұл мәселені жата-жастана сонда сөз етсем болмай ма? Қазір жетіп барғаныммен Көккөзов оны іс-міс жоқ, табанда жұлып тастар деймісін. Тоқсан аяқталып қалды, соған дейін шыдаңыз дер.

Токмолданың басына енді осындай ойлар орала бастады. Атын ілбітіп және біраз жүріп отырды да, артына бұрылып қарады. Ешкім жоқ. Қарға тұншығып бозалаң тартқан суық дала. Бұлынғыр тұман арасынан шоқтай болып қызарып, зорая дөңгеленіп, күн батайын деп барады. Жайшылықтағы қалпынан бертіндеп келіп, көз көрім тұстан ғана батып бара жатқан тәрізді.

Токмолда атының басын кілт бұрды да, қайтадан қыстаққа қарай желе жөнелді.

25

Таңертен Николай Трофимович физкультура залына келсе, бір жаңқа да отын көрінбейді. Әдетте үй сыпырушы әйелдер класс-класқа отын тасығанда, мұнда да әкеліп тастайтын. Содан соң Николай Трофимович пешті қашан қажет еткенде өзі жағатын.

Бұл Токмолданың қылығы екенін Николай Трофимовичтің іші сезе қойды.

Ол Сәйбекті іздеп тауып:

— Сәке, физкультура залына отын кіргізілмепті, бұл қалай?— деп сұрады.

— Бұл солай. Директор ысказал — начальник ысказал.

— Бүгін менің онда сабағым бар. Қалай болады?— деді Николай Трофимович.

— Токмолда приказ давай. Мен быполнай, сынок. Басқа нишауа низнау.

“Иә, бұның қолында не билік бар? Айтқанды істейді де”.

Малақайының бір құлағы тұрулі, бір құлағы салпандап мектептен Токмолда шығып келеді. Ол Николай Трофимовичті көріп, бейне бір жыртқыш аңмен кездескендей кипақтап қалды. Жалт бұрылып, мектепке қайта кіріп кетуге ебін таппады.

— Директор жолдас,— деді Николай Трофимович оған қарсы жүріп,— физкультура залына отын бергізбей қойған сізбісіз?

— Көшедей кең зал түгіл, кластарды жылытуға да отын жетіспейді.

Токмолда осыны айтты да, жалт бұрылып кетті.

Николай Трофимович ойланып тұрып қалды. Екі көзі кетіп бара жатқан Токмолдада. Токмолда мектептің бұрышына дейін жүріп барды да, бірдене іздеген адамдай арғы көше жаққа қарады. Одан соң кібіртіктей бұрылып, бермен қарай жүрді. Николай Трофимовичтің көз қарасынан оның тынысы тарыла түскендей болды. Қашан мектепке кіріп тасаланғанша, бейне бір прожектордың жарығына тап болғандай пысынап, жайсызданып бітті.

“Не істеу керек?— деп ойлап тұр Николай Трофимович.— Бар жағдайды айтып, аудандық оқу бөліміне жазсам? Адам келер, тексерер. Бірақ директормен пәленше сиыспай жүр деген сөз қандай жаман”.

Біреумен айтысу, тартысу, пәлекұмарлық жолға түсу деген Николай Трофимовичтің иттей жек көретін нәрсесі. Осындай болуы мүмкін-ау деп, ойлағанның өзіне жүрегі айнып сала берді.

“Тфу, неткен дәрменсізбін,— деп ойлады Николай Трофимович,— бір пешке отын тауып жағу да бас қатырарлық іс болғаны ма?!”

“Қызылшекараның” халқы отынды осыдан он бес шақырым шамасы таудан тасып жағады. Ойқарағай деп аталатын ну орманды сайдан бөрене күйінде атқа тіркеп, сүйретіп әкеледі. Бұрын бұл атпал жігіттердің сыбағасындағы жұмыс болса, басқа түссе баспақшыл деп соғыс жылдары бұған әйел,

бала-шағаларға дейін машыктанып алды. Жарамды көліктері болса болғаны, белдеріне қара балталарын қыстырып алып, шауып барады да, кешқұрым бір-бір кебу нән қарағайларыңызды дыңылдатып сүйретіп әкеледі.

Ертең демалыс. Николай Трофимович қасына аға пионер вожатый Жолдыбекті және жетінші кластың ересек екі оқушысын алып, төртеуі төрт мықты атпен таңертең тауға аттанды. Бұл аттарды Николай Трофимович кешке жақын барып, шекаралық заставаның бастығынан сұрап алған еді.

Отынға баратын жол Сүмбенің сайын өрлеп, өзенді бойлап жүріп отырады. Өзен суы — мемлекеттік шекара. Арғы жағы қытай жері. Жолдан жалт беріп, судың шығыс жақ бетіне шауып өтіп шыққан адам біздің елде емес, шекара бұзушы қашқын.

Өзеннің арғы жағынан келіп, қытайлықтар су ішеді, мал суарады. Бер жағынан біздің колхозшылар.

Бұл араның тау-тасы, орман-тоғайы Николай Трофимовичтің талай шарлаған жерлері. Оған әр жыра-жылға, әр соқпақ жол таныс деп айтуға болады. Оның бастан өткермеген бір ғана ісі — таудан қарағай жығып әкеліп көрмеп еді. Бұндай мұқтаждық оның басына бұдан бұрын түспеген.

Бұл бірақ баланың да, шағаның да қолынан келіп жатқан іс болғандықтан, Николай Трофимович “не қиындығы бар дейсің” деп ойлайтын.

Сөйтсе, оның бұл ойы астамшылық екен. Оған тауға барғанда көзі жетті. Машыктанып, үйренбеген адамға таудан отын әкелу деген — нағыз азап екен.

Біріншіден, отындық кебу қарағай етекте кездесе қоймайды екен, оны іздеп таудың қия басына шығу керек. Атпен шықпайды екен, жаяу шығады екен. Аттарды бекер қинамас үшін тұсап, етекке қалдырып кетеді екен. Содан соң омбы қарды белуардан кешіп, жаяу өрлейді екен. Бір кісідей-ақ мықтымын деп жүретін Николай Трофимович осы арада бірден сыр білдіріп алды. Алқынып, өкпесі аузына тығылып, қасындағы балаларға ілесе алмай қалды. Ал аналар болса, олай емес, әккіленіп алған қулар. Тау ешкідей өрмелеп, қиядан-қияға жүйткіді. Сонадай көз шалым жерден байқаған кебу қарағайға аршындап бір демде жетіп барады.

Бұрын үйренбеген адам үшін таудан отын алудың екінші бір қиындығы — қарағайды балтамен жығуда екен. Біріншіден, мұнда қарағайдың қалай жығылатындығын біліп алу керек екен де, дәл сол жағынан шабу керек екен. Айналдыра

шабуға болмайды екен. Айналдыра шапса, қарағай былғандап, жығылар жағынан айнып кетуі мүмкін екен. Бұл оның түбінде тұрғандар үшін қатер нәрсе. Қарағай олай жығылады, бұлай жығылады деп сасқалақтаған адам оның астында қалып, жазым болуы да мүмкін екен. Ондай оқиғалар отыншылар арасында кездесіп тұрады екен.

Түйе беліндей жуан тік қарағайды балтамен кесіп жығу және де оңай емес қой. Сондықтан да оны ығын тауып, әдістеп шаба білу керек екен. Құр күшке салып тоқпактай бергенмен өнімі аз болады екен де, титықтап босқа шаршатады екен.

Үшінші бір қиыншылық: кесіп, бұтағын аршып, даяр еткен қарағайды етекке айдап түсуде екен. Егер қарағай сәтімен дұрыс бағытталып жіберілсе, еніске қарай садақтың оғындай боп зулаған қалпында етекке бір-ақ барып жетеді екен. Ал сәтімен жіберілмесе, немесе жер беткейі ойлы-шұқырлы келіп, жолында көлденең жығылған тосқауыл ағаштар көп болса, онда әр жерде тұрып қап азапқа салады екен. Тоқтап қалған қарағайды сүймендеп қозғап, алдын көлденеңнен аршып жетелеу қажет болады екен.

Осының бәрі үйренбеген адамға машақат, азап болса, үйреніп, төселіп алғандарға түк емес тәрізді. Оны Николай Трофимович қасындағы балаларға қарап білді. Сақылдай күлісіп, бірін-бірі қармен атқылап, ойнап жүріп, бәрін солар тындырды. Ал Николай Трофимович болса, өзінің ұстаздық ересектік қалпын сақтап, сыр бермеуге тырысады. Жұмыстың ауырын өзі арқаламақ болады. Сөйтіп жүріп ол қашан төрт аттық қарағайды түгел дайындап, етекке айдап түскенге дейін мылжа-мылжа болып шаршады. Екі алақанының әр жерлері қолдырап ойылып қалғанын ол енді ғана байқады.

Әбден кеш бата бұлар бір-бір жайын қарағайды арттарына тіркеп алып, ауылға қарай бет түзеді. Жол қатқақ, еніске қарай атқа да жеңіл. Николай Трофимович ең алда бірінші болып келе жатыр. Аттың тағалы тұяғы шыны қарға кірш-кірш кадалады. Сүйретіліп келе жатқан қарағай арт жақтан әдемі сынғырлап, әуендеткендей болады. Еңбектің ауыр азап, қиналысы кейін қалып, енді соның, жемісті қуанышты көңілді шалқытады. Әлгінде, жұмыс үстінде қасқырдай ұлып мазаны алған қарын шіркін де енді сол қуанышты сезімге бөленіп, алданыш тапқан тәрізді. Сондағыдай жалақтап жанды қинамайды.

Ат аяңымен тербеліп, сондай бір рақат халге түскен Николай Трофимович өзінің сүйікті ұлты украин халқының әсем сазды созылмалы бір әнін ыңырсып айтып келе жатты.

Алтыншы класта сабақ өткізіп тұрып, Токмолда көше жақ терезеге қарап еді, физкультура залының мұржасынан будақтап шығып жатқан көк бұйра түтінді көрді. “Бұл не? Отынды бұл қайдан алды?”— деп ойлады Токмолда. Сабақты аяқтауға оның тағаты жетпеді де:

— Мен қазір келем,— деп сыртқа шығып кетті. Издегені Сәйбек еді.

— Сәке, ана физкультураның мұғаліміне бір жаңқа да отын берменіз демеп пе едім мен?

— Мен оларға ештеңе де берген жоқпын. Ол кеше қасына балаларды ертіп тауға барыпты да, төрт қарағай сүйретіп әкепті. Есігінің алдында жатыр, көрші,— деді Сәйбек.

Мына хабар Токмолда үшін төбесінен тас құлағанмен тең болды. “Ой, пәле-ай, бұл пәлені жеңіп болмассың!”— деп ойлады ол. Ертегілерде айтылатын суға салса батпайтын, отқа салса күймейтін кереметтің нақ өзі ғой бұл пәле!”

Николай Трофимович әкелген қарағайларын көрмекке ынтығып, Токмолда мектепті айналып физкультура залына келді. Төрт нән қарағай қолдың саласындай болып, тап іргеде тізіліп жатыр. Біреуінен арамен бір шөлкедей ғана кесіліпті. “Япыр-ай, осылар шын қарағайлар ма” дегендей, Токмолда шетінен теуіп көріп, кеудесінде қызғаныш оты тұтанып тұр еді. Залдың ішінен осы кезде көп баланың ду етіп күлген мәз-майрам күлкісі естілді. Токмолданың тұла бойы дір ете қалды. Іштегілер оны мазақтап күлген тәрізді.

— Сәке, бұл ит көлікті қайдан алып жүр?

— Көлікті өзінің заставынан алыпты. Ондағы нашандік те, бәрі де бұның достары емес пе?

Класына қайтып келе жатып: “Осы пәлені қайдан таптым”,— деп өкінді Токмолда. Николай Трофимовичтің мұнда мұғалім болып қалуына мұрындық болған өзі еді.

Сол үшін бармағын тістеп, тағы да аудандық оқу бөлімінің меңгерушісі Көккөзовті есіне алды. “Құсеке, бұл пәледен мені енді сен ғана құтқара аласың. Өтінемін! Осының көзін бұл мектептен жоғалтшы. Жәрдем етші, Құсеке. Амал-айлаң көп еді ғой мұндайда! Тым құрса, басқа мектепке ауыстырып, қарасын батыршы, қаран батқырдың”.

Ертең ауданға барғанда айтар сөздерін Токмолда көкейінде осылайша жаттап, Көккөзовке қиялымен жалбарынып келе жатыр.

“Уақыт бәрін көрсетеді” деген қарапайым сөз бар. Қарапайым болғанмен данышпандық сөз.

Біреулер “уақыттың өтпеуі-ай”, — деп налиды. Танды атыра алмай, күнді батыра алмай қор болады. Ал енді біреулер “уақыт қалай тез өтеді”, — деп назаланады. “Бір күнім бір жылдай, бір жылым бір ғасырдай болса екен” деп тілейді.

Токсан аяқталып, қысқы демалыстың келуіне Токмолда әр күнді бір, екі деп санап жүріп, әзер жетті. Ал Николай Трофимович болса, бастан асқан мол жұмыстың дүрмегімен жаңа жылдың қалай зыр етіп келіп қалғанын байқамай да қалды.

...Кең қанатты үлкен шанаға жегілген қос торы ат сар желіп, қыстақтан шығып келеді. Шанада үйме-жүйме болып “Қызылшекара” жеті жылдық мектебінің мұғалімдері отыр. Араларында директор Токмолда ғана жоқ. Мұғалімдердің бұл ауданға, январь конференциясына кетіп бара жатқан беттері.

Ат айдаушы — Николай Трофимович.

...Токмолда: “Мен арттарыңнан қуып жетем”, — деп қалып қойған еді. Бір кезде оның да қарасы көрінді. Тор атқа колхоз председателінің көк ала қашаба шанасын жегіпті. Малақайының екі құлағы делдие желбіреп бір тұтам қысқа бұтын шеріне созып, соқтырып келеді. Кілем төсеп, оның жартысын қашабаның арқалығынан асырып, жайып жіберген. Өзінің басқа мұғалімдерге қарағанда мәртебелі екенін ауданға өстіп көрсете барайын деген тәрізді.

Торы ат жануар желісті мал. Делбені сілкіңкіреп қойған сайын бауыры жазыла түсіп, жел қайықтай есіп-есіп жөнеледі. Артқы аяқтарының тұяқтары алдыңғы аяқтарының тұяқтарынан асып түсіп, адымы есік пен төрдей жерді бір-ақ қамтиды. Тұяқтардан ұшқан шыны қар қашабаның тосқауыл тұсына тас лақтырғандай тарсылдап соғылады. Қамыс құлақтарын қайшылап қойып, кекілжалы алдан тұрған боранмен жалаудай желбіреп ауыздықты қарш-қарш шайнап аршындай жүйткігенде, атының осыншалық өнері барлығына Токмолда іштей масаттанады. Жеңіл қашаба қатқак жолдың бетіне бірде тиіп, бірде тимей, қалқып келе жатқандай әсер алады.

Алда кетіп бара жатқан шананы Токмолда бел асырмастан қуып жетті.

Директордың өзгеше салтанатты кейпін көргенде, шанадағы әйел мұғалімдер бір-бірін түртісіп, пыш-пыш сөз етісіп жатты.

- Токанның шіренуін көрдің бе?
- Председательдің қашабасын сұрап жегіпті.
- Конференцияға емес, қыз алуға бара жатқан секілді.

Әйелдердің жыбыр-сыбыры өз жөнінде екенін сезсе де, Токмолда олардың не деп жатқанын ести алған жоқ.

Мұғалімдердің соңынан салпақтағанды намыс көргендей Токмолда бір кезде орағытып, оза бастады. Делбені сілкіп-сілкіп жіберіп, омбы қарды есіп, қос аттық шанамен деңгейлесіп келді де, оқу ісін басқарушы Асановаға дауыстап:

— Роза, кел, менің шанама ауыс. Біз бұрынырақ барып, жұмыстар бітіре берейік,— деді.

Өзінен үлкенмен де, кішімен де қалжыңдаса беретін кексе қыз Роза:

— Соңынан сіздің шанаңызға отырғанымды естісе, жеңгей төбеме құй қазып жүрмей ме?— деп күлді.

— Бастықтардың бәрі бірдей бұқарадан қол үзбекші ме. Роза бізбен бірге барады,— деді сөзшен әйелдің біреуі.

Ал еркектер жағы:

— Бар, бар, Роза,— деп, шананың бір адамға болса да жеңілденуін тілеп, одан құтылуды қалады.

Үстіне ауыр ішік киген дөнмендей Роза түйенің жарты етіндей болып, Токмолданың қасына келіп отырғанда, қашабаның бір жағын омбы қарға батырып жіберді.

28

Аудан орталығына ене беріп, Токмолда Розадан:

— Сен қайда түсесің?— деп сұрады.

Роза түсетін үйін айтты.

— Өзіңіз қайда түсесіз? Сәкібай құдаңыздікіне барасыз ба?

— Сәкібай құда ма, басқа ма, бір жөні болар,— деп, Токмолда күмілжіп жауап қайтарды. Өйткені оның бүгінгі нысанаға алып келе жатқаны жайшылықта үйіне жиі келіп түсе беретін Сәкібай құдасы емес, басқа еді. Аудандық оқу бөлімінің меңгерушісі Көккөзовтың нақ өзі болатын. Оны Розаға айтып күнілгері мәлімдеп жатқысы келмеді.

Розаны апарып тастағаннан кейін ол ат басын тұпадан-тура Көккөзовтің үйіне бұрды.

Көккөзов қыстақтың орта тұсында, оқу бөлім кеңсесімен жапсарлас үйде тұрады. “Менен де басқа келіп түскен қонақ бар ма екен?”— деп, Токмолда ауланың ішінен бөгде ат, шана іздеп, анадайдан барлап қарап келеді. Ештеңе байқалмайды. Токмолда бұған іштей қуана түсіп, дәл бүгін Көккөзовтің

үйінде өзінен басқа қонақтың болмауын құдайдан жалбарынып тіледі.

Токмолда сырылдатқан бойда ат басын қақпаға тірей қақап тоқтады. Бұрын да әр кезде келіп-кетіп жүретін үйі болғандықтан қақпаны өзі ашып, тор атты жетелеп кіргізіп, жайғап жүр.

Қораның артқы тұсындағы күресін жақтан етегін сілкіп түсіріп, Көккөзовтің әйелі шыға келді. Ұзын бойлылау қапта қара қатын. Токмолда онымен шұрқырасып амандасты:

— Келін, аман ба? Бала-шаға тегіс аман ба? Қалай, денсаулығың жақсы ма? Құсыкең қалай? Әлгі кішкентайларыңның дені-қарны сау ма?

Көккөзов пен оның әйеліне Токмолда бұрын да жалбақтап тұрушы еді. Бұл жолы тіпті майысып қапты. Сезінгіш әйел соған қарап: “Мына бейшараға бір тықыр тақалғаннан сау ма екен, елжіреп, іші-бауырға кіріп бара жатқанына қарағанда”,— деп ойлады.

Қолына добалдай етіп нан ұстап, үйден Көккөзовтің алты жасар шамасындағы баласы шығып еді, Токмолда онымен де мәре-сәре боп қалды:

— Ой, мынау Жақатай ма? Амансын ба, Жақатай. Ер жетіп, жігіт болдың ба? Ой маладес! Жігіт бопты, қарашы!

Токмолда қалың киінген кеспелтек қорбаң денесімен Жақатайды құшағына алып бетінен сүйіп жатыр.

Пысық әке-шешеден піне болған Жақатай жүз таныс Токмолданың бұл үйге тап қазір жайылып жастық, иіліп төсек болып тұрғанын тез аңғарды. Қармақты қай кезде салуды білетін залым бала екен.

— Ағатай үш сом берші!— деп, енді Токмолданың мойнына ол өзі асыла кетті.

— Тәйт, әй ұятсыз!— деп шешесі оны бетіне қаққан болып жатыр.— Оны неғыласың үш сомды?— деп, зекуінің аяғын табанда жұмсартып та жіберді.

— Кәмпит алып жеймін,— деді Жақатай тайсалмастан.

— Үш сом дейсің бе? Үш сом түгіл мен саған не әкелгенімді көрші, міне.

Токмолда қашабадан ат көрпеге оралған үп-үлкен бір зат алып, орауын жаза бастады. Онысы Жақатайдың мінсе бұты азар жетерлік ойыншық арғымақ ат екен. Жабысқақ Жақатай атты ала салып:

— Ағатай, енді үш сом берші,— деуін тағы қояр емес.

— Үш сом ба? Берейін,— деп, Токмолда ақшалығын ақтарып, үш сомдығы бола тұрса да тілемсек балаға жап-жана бес сомдықты ұстатты.

— Ағатай, ақшаң көп қой!— Тағы біреуін берші?

— Тәйт, ұятсыз! Сол жетеді!— деп, шешесі бұл жолы балаға қатандау зекіп тастады.

Қашаба орындығының астынан Тоқмолда салмақтылау қап-дорба алып, әйелге ұсынды:

— Мә, келін. Мынау жеңгеннің сендерге, Күсекең екеуіңе деген сыбағасы еді. Ауылға келмейсіңдер.

Мейіздей боп қатқан сүрдің иісі бұрқ етіп қара келін-шектің мұрнына келді. “Бұл неғып шала шабылып жатыр. Әй, дәу де болса бір тықыр тақалған-ау” деген оймен ол қап-дорбаны қақшып алды да, біреу-міреудің көзіне шалынбас үшін тез басып, үйге кіріп кетті.

29

Күлше ұстап келген Тоқмолда бұл күні Көккөзовтің үйінде ерекше шыраймен күтілді. Оның тілегені болып, мұнда басқа ешкім қонаққа келмеді.

Көккөзов өзі кешірек қайтты қызметінен. Әйелі оны есік алдында тоқтатып алып:

— Тоқмолда директорың тыныштық па еді? Бір қап сүр, Жақатайға үлкен ойыншық ат алып кепті,— деді.

— Е, бопты әкелсе.

Көккөзов Тоқмолдаға ешқандай тықыр тақалмағандығын жақсы білгендіктен, оның бұл мол қолдылығын жай ғана жағынуы, әлдеқалай заман болады деп, алдын алып жатқаны ғой деп ойлады.

Бұл үйде аса бір сыйлы, дәрежелі деген қонаққа ғана дастарқан төргі бөлмеде жасалады. Әйтпесе ас ауыз үйдегі столда ішіліп, желінеді де, төр үйге содан соң демалып, мәжілістесу үшін кіретін.

Көккөзов пен Тоқмолда шайды төргі бөлмеде ішіп отыр. Астарына қалың етіп көрпе төселген. Қос-қостан жастық тасталған. Аласа дөңгелек столдың үстіне осы үйде бар пісілі-күйікті тамақтан қойылмай қалған бірі жоқ. Солардың бәрінен озып, мойны сорайып, бір бөтелке “ақмағамбет” те тұр. Көккөзов одан аз-аздап құяды да:

— Тоқа келіңіз,— деп, шайдың ара-арасында алдырып қояды.

Көккөзов қызғылт өңді, күлуінен жымиюы көп жылпос адам. Бір көзінің әлсін-әлсін сулана беретін кінәраты бар. Соны бірде қолының сыртымен, бірде қол орамалымен дәйім сүртіп тастап отырады. Қимыл-құбылысы тез, жылдам. Ішкі

кулығы да осылайша жалт-жұлт етіп, лыпып тұратын, сөзінен де, ісінен де оңайлықпен ұстатпайтын зымыанның нақ өзі.

Мінезіне орай, Көккөзовтің жұмысына деген іскерлік, пысықтығы да жетіп жатыр. Сонысымен ол аудан басшыларына талмас жігерлі қызметкер ретінде танылып алған. Бүйрегiнiң түкпірінде бұғып жатқан өзімшілдігі мен арамдығы да зіл қара тас. Бес тиын пайда түсетін жерде бес батпан әділдікті сатып жүре береді және ол үшін әу деп арланбайды да, күйзелмейді де.

“Қалай етсең солай ет, жақсылап өмір сүру керек. Амал-айланды осыған жұмса. Жылпос бол, қу бол — жұрттан артық тұрсаң — ол күнә емес”, — деп қарайды Көккөзов. Мұғалімдерден пара алатын сұғанақтығы және бар. Бірақ кімнен алуды, қалай алуды біледі.

Көккөзов осындай адам.

Шай үстінде Токмолда көңіліндегісін оған айта алмады. Жәй оны-мұны, ертеңгі конференция жайын сөз етіп отырысты. Николай Трофимовичтің атын аузына алмауға тырысты.

Шайдан кейін ол төр үйде Көккөзовпен екеуі оңаша қалып еді. Қара келіншек ыдыс-аяқты алып, ас үйге кеткен. Токмолда өнешінде тікендей қадалып тұрған әңгімені баяндауға ең қолайлы мезгіл осы болар деп ойлады. Бірақ қалай деп бастарын білмей қиналып, жөтеле берді де, қасында сылдырмақпен ойнап, бәу-бәу деп, өзінше қызық сөйлеп отырған сәбиге көңіл аударды.

— Мынау не деп отыр? Келе қойшы, — деп, Токмолда сәбиді алдына алды. — Бақытжан, бәу-бәу деп, не сөйлеп отырсың, ә? Өзі адам жатырқамайды екен?

— Жатырқамайды, — деп, қостап қойды Көккөзов.

— Күлші, Бақытжан! Күлші. Жымиюын қарай гөр. Бақытжан, қашан ер жетіп, ел аралауға жарайсың? Біздікіне қашан қонаққа келесің?

“Бұл сөзді оған емес, маған айтқаның ғой, — деп, ойлап қойды Көккөзов. — Бір барып қайтатын кезім келген екен аулына”.

— Кел, Бақытжан. Папаң мен маманды ертіп кел. Сені мен біз Барақ-тарақтың тұқымы боламыз, туысқанбыз біле білсең, — деді Токмолда.

“Парақ-тарағыңды сайтаным білсін бе, әйтеуір қайткенде де мені өзіне жақындатып алудың аяласы ғой”, — деп ойлады Көккөзов.

Токмолда енді Көккөзовке қарап сөйледі:

— Мен, Құсеке, бала деген затты жанымдай жақсы көрем.

Бұлар, айналайындар, періштелер емес ме? Біреуге жаманшылық істеу дегенді, қулық-сұмдықты біле ме? Не пәлешықса да үлкен қулардан шығады ғой.

Көккөзов Токмолданың бұл пікірін тапқырлық деп қарамаса да, көңіл үшін қостап, біраз толықтырулар айтқан болды.

— Күсеке,— деді Токмолда бір кезде сәбиді, алдына жайғастырып отырғызып, жүзін күрт жүдетіп,— мен өзім аңқылдақ адал адам екенімді, тектен-тек ешкімге де жаманшылық тілемейтінімді сіз жақсы білесіз. Кейде алдыартымды ойламай, өз басыма өзім әуре тауып алатын аңқаулығым және бар. Күзде әлгі Денисенко деген солдатты маған мұғалім етіп беріңіз деп, өзім сұрап алған едім. Сөйтсем, солдаттың аты солдат екен. Мұғалім болып ол мені жарытпады.

Токмолда Николай Трофимовичті тілінің жеткенінше жамандай бастады. “Балаларды ол солдатқа айналдырғысы келеді. Сабақ оқуларына мүмкіндік бермейді, ойынқұмар етіп жіберді. Мектептің басты мақсаты оқушыларға білім беру екенін түсінбейді. Елге де, мұғалімдер коллективіне де сыйымсыз. Директорға бағынбайды, айтқанды орындамайды. Өз алдына құдай, өз алдына төре. Бірдене айтсаң, арс етіп беттен ала түседі” деген секілді көп-көп кінә тағып, Николай Трофимовичті сүйкімсіз дөрекі біреу етіп көрсетті.

Көккөзов Денисенконы “Қызылшекараға” мұғалім етіп жіберерде ғана бір рет көріп еді. Ол жөнінде басқадай ешнәрсе білмейтін.

— Соның өзінде мұғалімдік аттестат яки диплом ештеңе бар ма еді осы?— деп сұрады Токмолдадан.

— Пизкультураның техникумын бітіріпті ғой,— деді Токмолда.

“Онда қиындау екен, байқамаса болмайды”,— деп ойлады Көккөзов.

— Сонда не істе дейсіз, Тоқа? Оны басқа мектепке ауыстыр дейсіз бе?

— Ол тегі мұғалім болып бірқадар таптыратын адам емес. Құйрыққа бір теуіп қуып жіберсең, тіпті де сауап болар еді. Әйтпеген күнде...

Токмолда сөзінің аяғын айтып тауыспай селк ете қалды. Алдындағы сәбиді көтеріп алып қараса, кіш етіп қойған екен...

Ертесінде танертең сағат онда басталады деген конференция ырғалып-жырғалып сағат он екіде басталды. Конференцияны алып бару үшін он бес адамнан жұмыс

президиумы сайланбақшы болды. “Кімде ұсыныс бар?” дегенде, күн ілгері әзірлеп қойған біреу “менде ұсыныс бар!” деп, ұшып түрегелді. Бір парақ қағазға тізіп жазып алған екен. Он бес адамның аты-жөнін, қызметін атап, оқып шықты. “Басқа ұсыныс бар ма?” “Жоқ”. “Қарсы бар ма?” “Жоқ”. Тізім дауысқа салынды да, сайланды. Сайланғандар сахнадан орын ала бастады. Іштерінде Токмолда.

Токмолда жарбия келіп Көккөзовтің қасына отырды.

Күн тәртібінде бірінші мәселе: — 1945—1946 оқу жылының бірінші жартыжылдық қорытындысы және алдағы міндеттер. Баяндамашы аудандық оқу бөлімінің меңгерушісі Көккөзов жолдас.

Көккөзов столдың шетіне таяу отырған. Кінараты бар көзін жүре сүртіп, мінбеге қарай беттеді. Үстінде костюм, аяғында калошты ақ пима. Аса зор жауапкершілік сезінген адамдай қабағын маңыздана түйіп алған. Аудан мұғалімдерінің төрт көзі түгел жиналып отырған жерде бұнысы өзін-өзі осылай қыр көрсете, таныта ұстағаны еді.

Баяндама кәдімгі жұрт құлағын сарсытып мезі қылатын көп баяндамалардың біреуіндей еді: оны-мұны газет-журналдардан көшіріп алған арынды кіріспесі бар; одан соң жетістіктер деп аталатын тізбек-тізбек цифрлар мен проценттер; мақтаулы біраз дежурный фамилиялар; соңына таман тұздық ретінде алынған азын-аулақ кемшіліктер, бірер мұғалімдердің аты-жөні.

“Мектептердегі дене тәрбиесінің жай-күйі турасында не айтар екен?” деп, Николай Трофимович қадағалай тыңдап еді. Ол турасында бір ауыз да сөз айтылмады. Баяндама біткеннен кейін “сөйлеу керек” деген ойға келді Николай Трофимович.

Ол бір жыртым қағазға: “Сөз берулеріңізді сұраймын. “Қызылшекара” жеті жылдық мектебінің мұғалімі Денисенко”, — деп жазды да, президиумға жөнелтті.

Қолдан-қолға секіріп, бұл қағаз Көккөзовтің алдына келіп түсті. Ол оны оқып шықты да, Токмолдаға бұрылып қарады. Токмолда қаперсіз отыр. Көккөзов әлгі қағазды үнсіз сырғытып, Токмолданың алдына қойды. Токмолда оқи бастады. Қағазды қолына алып үнілді. Орысша жазылған сөздерді ежелеп оқып өрең түсінді. Түсінді де, абыржып Көккөзовтің жүзіне қарап, ақыл-кеңес тілегендей болды. Қолындағы бір жыртым қағазды — қағаз емес бір түйір қызыл шок ұстап отырғандай — не істерін білмей берекесі қашты. Өз-өзінен пысынап, терлеп те кетті.

Токмолданың бұл күйін әккі Көккөзов жақсы түсінді де,

ішінен мырс етіп, мысқылдай күлді. “Денисенкоға сөз берейін. Тоқмолда жамандағандай-ақ әумесер біреу ме екен, қандай адам екен. Байқайын”,— деп ойлады.

Тоқмолданың қолындағы қағазды Көккөзов алды да, сөйлеушілердің санатына қосып қойды.

Тоқмолда одан бетер састы.

Үзіліс болды. Жұрт тамақ ішуге тарады. Тоқмолда Көккөзовтің қасында келе жатып:

— Әлгі біздің солдат сөйлеп не мәз таптырады дейсің. Шатып-бұтып, аузына не келсе, соны сандырақтар,— деді.

Көккөзов Тоқмолданың көмейін түсінді:

— Не айтса да, ол сөз сұраған соң бермеске болмайды.

Үзілістен кейін үш-төрт адам сөйледі. Кілең мектеп директорлары — сақалар.

— Келесі сөз “Қызылшекара” жеті жылдық мектебінің мұғалімі Денисенкоға беріледі.

Тоқмолданың жүрегі шымырлап кетті.

Николай Трофимович залдың артқы тұсынан көтерілді де, отырған жұрттың арасымен сахнаға қарай беттеді. Клубтың ескіріп, талай жамау-жасқауды бастан кешіп, әр тұсы шөге бастаған едені оның салмақты аяқ басысынан солқ-солқ етеді. Мұғалімдердің көпшілігі Николай Трофимовичті білмейді. “Бұл қандай шешен тағы да! Кім бұл!”— деген көз қараспен олар жапырлай қарап, назар тігісіп жатыр.

Николай Трофимовичтен Көккөзов те көз алар емес. Сабырмен қасқайып келе жатқан түріне қарап, ол оның біртоға өжет мінезін танығандай болды. “Арқалы, жігерлі адам тәрізді”,— деп ойлап қойды.

Үш жағы қайқыштай келген шағын мұрнын бір ұстап, әдемі таралып жатқан күрең шашын алақанымен сипап-сипап қойды да, Николай Трофимович:

— Жолдастар!— деп сөзін бастады.

Оның үні осы отырған зал толы жұртқа берілген командаға ұқсап мығым шықты.

Мұғалімдер түгел елең етіп тындасты. Залдың арт жағындағы бұрышқа таман үш-төрт әйел бастарын еңкейте тоқайластырып, әлгіден бері пыш-пыш әңгіме соғып, әредік жырқ етісе қалып, маңайындағыларға маза бермей отыр еді. Николай Трофимовичтің санқ еткен даусынан шошынғандай, олар да еңселерін көтеріп-көтеріп алысты.

Николай Трофимович алдындағы мінбені тыпыр еткізбейін деген адамша екі ернеуінен шеңгелдей ұстап тұрып, ешқандай қағазсыз сөйледі:

— Мен сөзімді бір ғана мәселеге — оқушыларға дене тәрбиесін беру мәселесіне арнаймын.

Ол қысқашалап дене тәрбиесінің мән-мағынасына тоқталды. Маркс, Лениннің айтқан сөздерін келтірді. Одан сырғып аудан жағдайына көшті, мектептерде оқушыларға дене тәрбиесін беру ісі төзгісіз жағдайда екенін сипаттады.

Николай Трофимовичтің сөз сарынына қарап Токмолда оның ақырғы шүйлігері өзі боларын сезді. Атым қашан аталар екен деп, қипақтап отыр. Николай Трофимович “Қызылшекара” жеті жылдық мектебіндегі халге көшті. Өзінің басынан кешкен жайлардың ыстық-суығын тәптіштеп сарапқа сала бастады.

Токмолданың аты енді аталды.

— Біздің мектептің директоры мынау отырған Токмолда Егімбаев жолдас,— деп, ол президиумда отырған Токмолданы саусағымен нұскай көрсетіп алып, оның дене тәрбиесі саласынан дым сезбейтін адам екенін әжуа тілмен бетіне басып тұрып айтқанда, залдағы жұрт күлкіден қырылып қала жаздады. Токмолда шаңқылдап бір-екі рет оған қарсылық айтпақ болып еді.

— Бөгет жасамаңыз, Егімбаев жолдас!

— Сөйлесін!

— Президиум, Егімбаев жолдасты тәртіпке шақырыңыз!— деп жұрт улап-шулап, оны басып тастады.

Көккөзов Николай Трофимович жайында: “Пәле екен, шешен екен”,— деп ойлап отыр. Сонымен қатар одан іш жиып, сескенеді. Бұндай азуы бар адам күндердің бір күнінде аудандық оқу бөліміне тіс жұмсауы да мүмкін ғой.

Токмолда жайлы пікірін Николай Трофимович:

— Осы тәрізді ой-өрісі шорқақ, таяз адамның талай жылдан бері мектепте қайтып директор болып істеп келе жатқанына, оған аудандық оқу бөлімі бұл жауапты жұмысты қалай сеніп тапсырып отырғанына мен таң қаламын,— деп тұжырымдады.

— Бұндай директорлар көп!— деп, залдан біреу дауыстап жіберді.

Ең соңында Николай Трофимович дене шынықтыру пәнін оқытуды жақсарту шараларына тоқталды.

Ол сөзін бітіріп, түсе бергенде-ақ Токмолда:

— Маған сөз беріңіз!— деп орнынан ұшып түрегелді. Күйгелектеп, үні қалтырап, төбелеске шығатын адамдай ашынып алған. Оның бұнысы жұрт көзіне тіпті ыңғайсыз болды. Залдағылар:

— Сөз берілмесін!

— Сөйлесе, кезек алып сөйлесін!— деп тағы да шуласып кетті.

Бірақ оны тындайтын Токмолда емес. Ол мінбеге өздігінен алқынып барып та қалған еді. “Тока, токтаныз, бері келіңіз”,— деп Көккөзов те тежеп жатыр. Соның бөріне карамастан Токмолда:

— Жолдастар!— деп, сөз бастауға да кірісіп еді. Залдағы айғай-шу көбейіп, тақтай тарсылдап, жұрт оған ызаланғандық білдірді.

Жағдайдың насырға шауып бара жатқанын көрген Көккөзов қатты дауыстап үзіліс жариялады.

Токмолда сөйлей алмай қалды да, біресе президиумға, біресе залға карап, бірдемелерді күйгелектеп айтып жатты.

30

Конференцияда Токмолда да сөйледі. Николай Трофимовичті жамандады. Ол жөнінде Көккөзовке айтқан ғайбат сөздерін түгелдей қайталады.

Бірақ жұрт оның сөзіне мән де бермеді, ықыластанып тындамады да. Өзін сынаушының бетінен алып бажалақтау, бейшаралық деп қарады. Залдан бірнеше рет реплика тастап, берекесін қашырып бітті.

Сөзінің аяғында Токмолда:

— Мен Денисенко жолдаспен бір мектепте қызмет істесе алмаймын. “Қызылшекара” жеті жылдық мектебінде не ол тұруы, не мен тұруым керек,— деді.

Кешінде де ол Көккөзовтің үйінде отырып:

— Құсеке, мені сол пәледен қалай да құтқарыңыз,— деумен болды.

Көккөзов оған оп-онай қолшоқпар бола кететін аңғал адам емес. Бірдеңені істемес бұрын үніліп ар жағына қарайды. Терең зерттеп, барлап алып, содан соң қимылдайды. Итеріп қалса құлай кететіндей Денисенконы ол оңай жау көріп отырған жоқ. Қол астында ондай азулы мұғалімнің болуы Көккөзовтің өзіне де ұнай қоймайды. Тәйт десе жайылып, шәйт десе жусайтын қой мінезді жуас мұғалімдерді ұнатады ол. Оларға не істесең де болады, қың етпейді. Көлшік суды еркін жайлаған жайындай Көккөзов бірнеше жылдан бері осы аудандағы халық ағарту саласында өзінен азулы ешкімді кездестірмей, ондай адам бар-ау деп ойламай келіп еді. Енді ол бағана Николай Трофимовичті тындай отырып, кәдімгідей іш жиып, сақтана түскендей болды.

Токмолдаға Көккөзов шын ойындағысын айтты:

— Тока, былай болсын. Мен Денисенконы ертең шақырып алып сөйлесейін. Осындағы орта мектепке ауыс дейін. Немесе басқа мектептердің біріне ауыстыру жағын қарастырайын. Көнсе, солай болсын. Ал көнбесе, онда әзірше басқа істер шара жоқ. Оқу жылының аяғына дейін сіздің мектепте істеп шығады. Ал содан соң жазғы демалыс кезінде, мен оны жөнін тадам да, сіздің мектеп түгіл осы ауданнан мүлдем тайдырам. Барып өзінің Украинасына мұғалім болсын, мұнда біздің жергілікті өз кадрларымыз да жетеді.

* * *

Көккөзов Николай Трофимовичпен оңаша отырып, іші-бауырына еніп әңгімелесті. Оның конференцияда кешегі сөйлеген сөзін әуелі мақтап алды.

— Бізде, турасын айту керек, осындай большевиктік өткір сын жетіспейді. Сол сынды дамытуымыз керек,— деді.

Токмолданы да жамандаңқырап қойды. “Таяз, білімсіз адам екені рас, бірақ талай жылдан бері істеп келе жатқаны бар. Біздің ауданның жағдайында ондай адамды орнынан қозғай қою оңайға түспейді,— деп Николай Трофимовичті ұйыта сөйледі.

— Сіздің Егімбаев жолдаспен енді істесе алмайтыныңызға біздің көзіміз жетіп отыр. Басқа мектептердің біріне ауыстырсақ қалай болады?— деді Көккөзов.

— Қыс ортасы қырауда мен басқа мектепке ауысып жүрмеймін. Мен онда бірсыпыра жұмыстарды жана қолға алып істей бастадым. Енді оларды аяқсыз тастап кете алмаймын. Не қиыншылықтар көрсем де биылша істеп шығам,— деген сөзді Николай Трофимович айтты.

Оның мызғымасын көрген Көккөзов әңгімені өрмен қарай қозғамады.

31

Конференциядан Токмолда тауы шағылып қайтты. Николай Трофимовичтен құтылудың реті келмеді. Астыртын ор қазып, омаката салмақшы еді, оның сәті түспеді.

Осыдан осылай ол Николай Трофимовичпен кісі өлтіріскендей қатынасқа көшті. Онымен амандаспақ түгіл жүзіне қарамайтын болып алды. Не істеп, не қойып жүргенімен шаруасы және жоқ.

Бұған Николай Трофимович қиналмақ түгіл қайта қуанышты еді. Директордың мазасыз ызыңынан құлағы тынып, жетісіп қалды. Бар білетіні сабағы мен секция жұмыстары.

Тек қана бұрынғыдай емес, кешқұрым дәрігерлік пункттегі Дусяға баруы жиілеп кетті.

Дуся бұл кезде бұрынғыдай жалғыз өзі тұрмайды. Ауданнан қартаң шешесі қолына келген. Сол екеуі тұрады.

Күнде кешке жақын бұлардың үйіріне Николай Трофимович келіп қосылады да, үшеу болып отырады.

Бір күні Дуся осындай көңілді кештің соңынан Николай Трофимовичті ұзатыңқырап салмақшы болды да, шешесінен ұлықсат сұрады. (Оның бұл күндегі әдеті.) Шешесі бара ғой деді. Дуся содан әдеттегісінен кешеуілденкіреп оралды. Екі беті қызарып, тоңып та қалыпты. Аяғындағы қара пиманың қонышы мен пальто етегінің екі аралығынан жұп-жұмыр әппақ балтыры тоңазып қызарып көрінеді.

— Қызым-ау, көп жүріп тоңып қалдың ғой?

Тоңып тұрса да, Дусяның түрі ерекше шат еді, пальтосын жас балаша апыл-тапыл сыпыра шешіп, іле салды да, жүгіріп келіп апасының мойнына асылды.

— Мам, шыныңды айтшы, Николай Трофимович саған өте ұнай ма?

— Ұнайды, сәулемім.

— Олай болса, мен оған күйеуге шығамын.

32

Қыраулы қыс сырғанап артта қалды.

Май мерекесінің қарсаңында “Қызылшекара” жеті жылдық мектебінде бұрын-соңды бұл өңірде болып көрмеген керемет бір оқиға болды. Оқушылардың бүкілмектептік спартакиадасы өткізілді. Бұл ешкімнің де қамшылап қарар қабылдауымен емес, Николай Трофимовичтің өзі істеген нәрсе еді.

Оқу жылы басталғалы бері өгіздей өрге сүйреп, жанын салып жүргізіп келген көп қарекеті қандай нәтиже бергенін ол өстіп бір екшеп, байқап өтуді өзіне міндет санады.

Бұл спартакиада сонымен қатар дене тәрбиесі мен спортты оқушыларға тамаша насихаттау болып табылатын және оларға естен кетпестей әсер қалдыратынын Николай Трофимович айдай айқын түсінеді.

Николай Трофимовичтің тағы бір ойы мынадай еді: егер ол дәм айдап бұл арадан басқа бір жаққа қаңбақтай ауып кетіп жүрмесе, осы мектепте бұдан былай да қызмет істейтін болса, онда оқушылар спартакиадасын жыл сайын өткізіліп отырылатын дәстүрге айналдырмақшы.

Сол үшін қатырма тысты бір әдемі дәптерді арнап, дайын-

дап қойды. Әр спартакиаданың болған мерзімін, спорттың қандай түрлерінен жарыстар өткізілгенін, класс-класс бойынша кімдердің чемпион болғанын, олардың көрсеткіштерін тәптіштеп жазып отырмақ. Сөйтіп, жылдардан жылдар ауысқан заманда мектеп тарихында сондай бір ізгі дәстүр, із қалса деген кастерлі арман еді.

Ниетің қабыл болсын, Николай Трофимович дегендей, сол күні ауа райы ерекше ашық болды. (Бұл демалыс күні еді.) Көктемнің ерке күні балбыратып нұрын төгіп тұрды. Көк қаулап, арықтарда мөп-мөлдір су сылдырап, тамылжыған жас дүние. Мектептің физкультура алаңы су сеуіп сыпырылып, тазартылып, бабына келтірілді.

Спартакиада болардан бірнеше күн бұрын қыстақтағы көше-көшенің бұрыштарына, колхоз, ауыл совет кеңселерінің, дүкеннің, почтаның алдына әшекейлі жарнамалар ілініп, үлкен бір мерекелі күн тәрізді жұртшылыққа кеңінен хабарландырылды. “Ата-аналар да келіп балаларының нендей өнер үйреніп жүргенін көрсін”,— деп ойлады Николай Трофимович. Және сол кезде жиылған жұртқа арнап, өзі әсерлі етіп сөз сөйлеуге әзірленді.

“Бұл өзі не дабыра?”— деп, қызықтап келген адам ол күні мектеп маңына қаптап кетті. Ал оқушылардың тіпті бірі де қалмады десе болады. Мұғалімдердің де көпшілігі осында еді. Токмолданың ғана қарасы көрінбейді. “Әлгі неме жер дүниеге жар салып, не істегелі жүр? Барып басы-қасында болыңыз да, көрген-түйгеніңізді айтып келіңіз”,— деп, ол Сәйбекті жұмсап жіберіп, өзі атына мініп, сейілдеп кетіп еді.

Күні бұрын жоспарланып жаттыққан тәртіп бойынша спартакиада салтанатты түрде ашылды. Жарысқа қатысушылар мектеп алдындағы көгал жазықта отряд-отряд болып сапқа тұрды. Әр отрядтың отряд советінің председателінің қолында желбіреген жалауша. Аға пионер вожатыйы Жолдыбектің команда беруімен олар горндатып, барабандатып, физкультура алаңын бір айналып шықты. Бұдан соң Жолдыбек жарыстың бас төрешісі Николай Трофимовичке дружина атынан рапорт берді. Спартакиадаға қанша отряд, қанша пионер қатысып отырғанын айтты.

Жиылғандарға арнап Николай Трофимович сөз сөйледі. Бүкіл мектептік бірінші спартакиаданы ашық деп жариялады. Физкультура алаңының төбесіне желбіреп жарыс туы көтерілді.

Жарыс басталды.

Бірінші кезекте жеңіл атлетика жарысы еді. Ер бала-

лардың жүз метрге жүгіруі болды. Алтыншы класс бойынша Мұрат озып шықты.

Ал мектеп бойынша оның көрсеткіші екінші еді. Жүз метрге жүгіруден мектеп чемпионы деген атаққа жетінші класс оқушысы Жакан Текесбаев деген бала ие болды.

Класс чемпионы деген атақ та Мұраттың тақиясына тар келіп жатқан жоқ еді.

Бұдан соң биіктікке, ұзындыққа секіруден жарыстар өткізілді. Ер балалардан кейін қыздар жарысты.

Волейболдан алтыншы класс пен жетінші кластың командалары кездесіп, ересек балалар емес пе, жетіншілер ұтты.

Қазақша күрестен жетінші класс оқушысы Батырбек деген балуан балаға ешкім тең келмеді. Ол мектеп чемпионы деген атақ алды.

Гимнастикадан да жарыс болды.

Ең соңында бокс жарысы өткізілді.

Бірінші кезекте жетінші кластың екі оқушысы боксасты. Екеуі де бокс секциясына қатысып жүргендер. Салмақтары да шамалас. Бұл айқаста Әмір деген бала ұтып кетті.

Алтыншы кластан Садық пен Сүлеймен деген бала кездеспекші екен. Сүлеймен келмей қалыпты. Садықпен кездесуге басқа ешкімнің ынғайы болмай тұрғанда:

— Николай Трофимович, мен ұрысып көрейін,— деп, Мұрат өтініш жасады.

Николай Трофимович оның жүзіне таңырқаған кейіппен қарады.

— Сен қайтіп... Боксты білмейсің ғой. Қайтіп ұрыспақсың?

— Білем!— деп құлшынды Мұрат.

— Қайдан білесің?

— Мен үйде Шәкірден үйреніп алғам. Сіздің үйреткеніңіздің бәрін де білем.

— Иә, ол бәрін біледі. Бәрін біледі,— деп Шәкір қостап жатыр.

Мұраттың отты көздеріне тесіле қарап тұрып: “Осы өзі тегін емес”,— деп ойлады Николай Трофимович. Оның арық денесі болат сымдай шымырланып, түйіліп алған екен.

— Жіберіңіз!

— Ұрысып көрсін!

— Көп болса, таяқ жер!

— Баланың меселін қайтармаңыз!— деп, рингті қоршап төніп тұрған әуесқой жұрт шулап кетті. Оларға кіммен кім ұрысқаны бәрібір. Тек қызық көрсе болғаны.

— Жарайды, ұрысып көр,— деп Николай Трофимович рұқсат етті.

Қуаныштан Мұраттың жүрегі дөнбекшіп түскендей болды. Жеңу, жеңілуді ойлап жатқан ол жоқ еді. Боксер болып айқасқа түскеніне, шынайы бокс қолғабын қолына кигеніне мәз. Гонг сыңғыр ете қалды. Айқас басталды:

— Көне, тайсалма!

— Соқ! Мұрнынан соқ!

— Тағы! Тағы бірді!— деп шулағандар құлақ тұндырады.

— Жолдастар, тыныш! Рингке ентелемеңіздер!— деп, Николай Трофимович оларға басу айтқан болады.

Оның екі көзі тап қазір Мұратта еді. “Соншама құлшынғандай бұнда не өнер бар екен!”

Шабуылды Мұрат бастады. Көз ілеспейтіндей жылдамдықпен Садықты шекеден қойып-қойып жіберді. Денесін боксшілерше ұстау қалпы Николай Трофимовичке бірден ұнаған еді. Қимыл құбылысы пісіп қатқан. Николай Трофимович әрі ғажаптанып, әрі сүйсініп қалды.

Садық Мұраттан таяқ жермін деп тіпті де ойламаған еді. Кектесін болып, тістеніп ұмтылды. Екі жақтан бірдей сатыр-сұтыр қойғыласу басталды.

Бетіне, маңдайына соққы тиген сайын: “Уһ, жаным-ай, талайдан арман еткен шынайы боксқа қолым жаңа жетті-ау!” дегендей, Мұрат сүйсіне түсті.

Бірінші раунд аяқталды. Ұпай саны тең шамалас болды. Көруші үлкендердің раундпен де шаруасы жоқ.

— Токтатпа!

— Төбелесе берсін!

— Біреуі жеңіліп тынсын!

— Әттеген-ай! Қап!— деп күйіп-пісіп тұр.

Екінші раундта да Мұрат жаман ұрыспады. Бірақ шаршаңқырап қалды. “Жігері бар, әлі жоқ, қайтсін-ай!”— деп ойлады Николай Трофимович.

Үшінші раундта екі жақ та бокстың тәсілдері дегенді былай тастап, жабайы төбелеске көшіп кетті. Тигені тиген жерге ұрады.

— Токтандар!— деп команда берді Николай Трофимович.

Мұрат дауысты естіп жалт бұрылып қарай бергенде, соққы иегінен қаға тиді де, жалп етіп, құлап қалды.

Азан-қазан, у-шу!

Мұрат тез тұрып ұмтылса да, Николай Трофимович тоқтатып тастады. Айқас осымен тынды.

Жеңуші Садық болды.

— Жарайсың! Сен де жігіт екенсің!— деп, Николай Трофимович Мұратты аркадан қақты.
Спартакиада зор мереке, дүрмекке айналып өтті.

33

Ертесінде Мұрат класка кіріп келгенде:

— Әне, өзі де келді!

— Мұрат, тактаға қарашы!— деп, балалар шулап кетті.

Мұрат тактаға карап, бормен салынған суретті көрді. Оның мазмұны мынадай еді: бір боксшы ілгері адымдай ұмтылып соғып қалғанда, екінші боксшы тыраң етіп құлап жатыр. Біріншісінің астына “Садық”, екіншісінің астына “Мұрат” деп жазылған. Тырайып құлап жатқан Мұраттың бет-бейнесі де соншалық ұсқынсыз: аузы-мұрны бір жағына қарай қисайып, қасқа тістері опырылып сынып кеткен.

— Кім салды мұны?— деп сұрады Мұрат.

Балалар суретті салған Садық екенін айтты. Садық мұғалімнің орнында рақаттанып күліп отыр еді. Мұрат сумкасын партасының қуысына қоя салды да, көздерінен ашу ұшқыны шатынап, түйіліп жетіп барды.

— Сен салдың ба, мына суретті?

— Нокаут болғаның өтірік пе?

— Нокаут болмай-ақ менің аяғым тайып кетті!

— Аяғын таймай-ақ соккыдан ұшып түстің.

— Сөйлепсің! Аяғым тайып кетті! Егер Николай Трофимович болмағанда, мен саған танытар едім!

— Танытпай қал!

— Танытам!— деп,

Мұрат жұдырығын Садықтың танауына иіскетті.

— Тарт ары!— деп, Садық оның қолын қағып жіберді де орнынан түрегелді. Бір төбелестің бұрқылдап қайнап келе жатқанын көріп, балалар да ентелеп жетісіп тұр еді. Осы кезде біреудің:

— Ағай келе жатыр!— деген үні санқ ете қалды да, енді болайын деп толғағы жетіп тұрған төбелес амал қанша, болмай басылып қалды.

* * *

Үзіліс болысымен Мұрат тағы да Садықтың қасына келіп:

— Сен мықты болсаң, менімен жекпе-жек оңашада бокстасасың ба?— деді.

— Бокстасам.

— Әкел қолыңды!

Екеуі қол алысты.

Ұлжан шешей әлденені іздеп, төсектердің астына үніліп жүріп, газетке оралған қомақты бір затты тауып алды. Бұл не екен деп бері алып ашып қараса, добалдай-добалдай торсиган бірденелер. Бұл үйде жоқ зат. “Япыр-ай, Мұраттың әкеліп жүргені-ау. Таппайтын пәлесі болмай кетті-ау бұл сығыр-дын!”

— Мұратжан!

— Әу, о не, апа?

— Бері келші. Мына бір сұмдықтарын немене?

Мұрат төр үйге жүгіріп кірді.

— Апатай... тыс... ешкімге айта көрмеңіз.

— Не боп қалды?

— Бұл бокстың қолғаптары ғой.

— Не дейді, осындай да қолғап бола ма екен?

— Бұл суықта киетін қолғап емес, жұдырыктасып ойнайтын қолғап.

— Әлгі Батырбайдың айтып жүргені осы қолғап па? Әкем-ау, бұнымен ұрысқандар бірінді-бірін өлтірмейсіңдер ме?

— Бұл, апа, онша қатты тимейді. Ішінде аттың қылы бар. Мінекей, ұстап көріңізші.

Ұлжан шешей қолғаптарды қызықтап айналдыра қарап тұр.

— Апа, сенбесеңіз киіп мені ұрып көрші.

— Тарт ары! О не дегені!

— Апатай, жаным апатай, қатты тимейді. Киіп, сонан соң менің басыма бүйтіп ұрып көрші.

Мұрат жалынып жатып, шешесінің екі қолына бокс қолғабын кигізді де, бауларын тартып байлап берді.

— Ал енді ұрыңыз мені?

— Қалай ұрам?— Міне, бүйтіп. Ұлжан шешей қызық көріп, Мұратты шекеден бір нұқып қалды.

— Тағы да, тағы ұрыңызшы, апатай. Қаттырақ ұрыңыз.

— Жә болды. Ал, мә. Мына неменді немене ғып тастағансың, шешілмейді ғой.

— Мені қатты-қатты ұрмасаң шешіп алмаймын.— “Кемпірлерді де боксастырса қандай қызық болар еді”,— деген әжуалы ой басына үйріле қап, Мұрат сылқ-сылқ күледі.

— Шешіп ал деймін!

Осы кезде сыртқы есік ашылып, үйге біреу кірді. Мұрат кім екен деп қараса, әкесі.

— Жәке, қараңызшы, апам да бокс үйренем дейді.

Ұлжан шешейдің қолындағы бокс қолғаптарын көргенде, Батырбайдың көзі шарасынан шығып кете жаздады.

— Ой, саған не көрінді? Жын ұрды ма?

— Мына оңбағырдың істеп жүргені емес пе, болмастан кигізіп. Шешіп ал деймін-ей!

Қыстақтан жоғары өрлеп, Беларықтың бойымен үш бала келе жатыр. Бұлар Мұрат, Садық, Шөкір еді. Мұрат пен Садықтың қолтығында газетке орап алған бокс қолғаптары. Ал Шөкірдің қолында түбі түскен ескі шелек. Ол оны әлгінде бір үйдің арт жағында жатқан жерінен тауып алған еді, тамаша гонг болады деп, әдейі әкеле жатыр.

Бұлар өзен бойына түсті. Сүмбенің суы бұл тұста тарам-тарам болып ағады. Соның бірнешеуінен өтіп, үкілі бастары майысқақтап желкілдеген ну тоғайдың қалың арасына келіп кірді. Табиғаттың сылаң ұрып толықсыған дер кезі. Әлдеқайдан тамылжытып бұлбұл ән шырқайды. Ағаштан-ағашқа қонақтап сауысқан шықылықтап ұшады. Сонау қырат жақтан, биіктен шыр-шыр еткен бозторғай үні келеді. Жұпар атып, балбырап, тамылжып тұрған жас дүние. Балалар шалғынына із түспеген шағындау бір алаңқайға келіп тоқтады.

— Осы арадан артық жер таппаймыз,— деді Мұрат.

— Төнірек түгел қоршау. Мынау деген нағыз ринг!— деді Шөкір.

— Болады,— деп құптады Садық.

Ескі шелекті Шөкір бір талдың бұтағына салбырата байлап, әлгінде жолдан тауып алған жіліктің қу сүйегімен ұрып көріп еді, данғұр-дұңғыр етіп, даусы бүкіл тоғайға жайылып кетті.

— Не деген тамаша гонг!

— Ал сағатсыз қалай болады?— деді Садық.

— Бәсе, сағат жоқ, енді қайтеміз? Балалар әлгінде Мұраттың үйіндегі оятқыш сағатты ала келмегендеріне өкінді.

— Былай етейік, қашан біреулеріміз жеңілгенше ұрыса берейік,— деді Мұрат.

Бүкіл кластың алдында келемеждеп, суретін салып, Мұрат менен нокаут болып жеңілді деп мақтанып жар салған қылығы үшін Садықты ол жеп жіберуге өзір еді.

Басқадай амал болмағаннан кейін Садық та осыған келісті.

Труси, майкадан өзге киімдерін екеулері де шешіп тастады. Қолғаптарды киді. Айқастың төрешісі де, екі боксшының секунданты да Шөкірдің бір өзі.

— Ал дайынсындар ма?

— Дайынбыз.

Гонг сынғыр ете қалды. Айқас басталды.

Өзіне қарағанда нәзік бола тұрса да, Мұраттың осал дұспан емес екенін Садық өткен жолы байқаған. Сондықтан көзсіз кимелемей, сағырақ соғысуға тырысатын тәрізді. Ал Мұрат болса, “бәлем, танытпасам ба саған!” дегендей, тістеліп алып, шүйліге шабуылдап жүр.

Екеулерінде де аянатын пиғыл жоқ.

Алғашқы бір-екі минут үстін-үстін қойғыласумен өтті. Әуелгіде Мұрат Садыққа қарағанда самдағай, пысық еді. Енді ол тағы тез алқынып, біраздан соң шаршағандығы біліне бастады. Ал Садық болса, әлі тың. Тығыршықтай шомбал денесі түйіліп алған күйінен айныр емес. Мұрат шабуылға шыққан сайын зілдей қолдарымен оны қарсы төпеп, ұрып-ұрып жібереді де, түк сезбегендей болып мойнын алқымына тыға түсіп, тағы да андыса қалады.

Біраздан соң Мұратты тер басып, бүкіл денесі еріп кеткендей бұлғаландай бастады, шаршады. Қолдары өзіне бағынудан қалды. Енді Садық шабуылдай бастады. Кен рингтің пайдасын Мұрат осындайда көрді. Айнала қашып жолатпайды. Садық тықсыра берді. Мұрат досының жеңілейін дегені Шәкірге батып барады. Бірақ амалы жоқ, не істейді. Нендей жәрдем көрсете алады?

— Стоп!— деп команда берді ол. Садыққа бірдеңе деп, мін таққан болды. Бұнысы Мұрат аздап та болса, дем алып алсын дегені.

— Бокс!

Жеңіліп бара жатқанына Мұраттың да көзі айқын жетті. Ызадан күйінген ол ең соңғы бар күшін жиып, тым құрса нығарлап тағы бір ұрмақшы болды. Қарсы ұмтылып, тістеліп, жұдырығын сілтеп кеп қалғанда, Садық жалт берді де, сокқы оған тимей кетті. Мұрат тәлтіректеп барып, өз екпінімен өзі омақаса құлады...

36

Николай Трофимович түк ойламастан физкультура залының есігіндегі құлыпты ашып жатыр еді. Ап-айқын болып іштен тысырлаған дыбыс естілді: “Бұл не?”— деп секем алып қалды да, ол есікті ашып жіберіп кіріп келді. Сөйтсе біреу терезенің төменгі көзінен кептеліп шығып кете алмай жатыр, екі аяғы тырбаң-тырбаң етеді. Басы мен қолы ар жақта.

— Әй, кім бұл?— деп, Николай Трофимович дауыстап жіберіп еді, терезеге кептелуші қимылсыз сұлық жатып қалды.

Николай Трофимович келіп, әлгіні бері, ішке қарай суырып алды. Қараса, Мұрат Батырбаев.

— Бұның не? Не істеп жүрсің?

Сөйлеуге шамасы келмей Мұрат қалш-қалш етеді.

— Айт, не істеп жүрсің деймін? Терезеден мұнда неғып түстің?

— Кешіріңіз, Николай Трофимович, біз бокс қолғаптарын алып едік...

Мұрат ақтарылып, бар шынын айтып берді. “Садық мені нокаут болып жеңілдің деп, қорлап ыза қылды. Содан соң екеуіміз оңашаға барып, жекпе-жек бокстасып көрмекші болдық”.

— Иә, кім жеңді?

— Тағы да Садық жеңді,— деп, Мұрат аянышты жүзбен мөлііп, жерге қарады.

Николай Трофимович біраз үнсіз тұрды да:

— Иә, терезеден түсіп, қолғап ұрлау деген — бұларын үлкен әдепсіздік. Бұл үшін мен сендермен әлі сөйлесемін. Ал сен ертеңнен бастап, бокс секциясының сабағына келетін бол. Бар,— деді.

Мына сөзді естігенде, Мұраттың еңсесі бірден көтерілді. Көзінде қуаныш ұшқыны жаркылдап кетті.

— Николай Трофимович, сізге үлкен рақмет!

Мұрат физкультура залынан жүгіре шықты. Әлгінде терзенің сырт жағында тұрған Садық пен Шәкір есікте құлып сылдырлап ашыла бастағанын көргенде, өз бастарын сауғалап зытып жөнелсе де, не болар екен деп, ұзамай осы манда жүрген. Қылмыс үстінде қолға түскен Мұраттың сүмірейіп шықпай, жайнап шыққанын көргенде, олар таң-тамаша қалды. Екеулеп ортаға алып:

— Не болды, ұстап алды ма?

Ұрысты ма?— дейді өңдері қашып.

— Николай Трофимович маған ертеңнен бастап бокс секциясының сабағына қатыс!— деді.

— Ол біздің бокс қолғаптарын алғанымызды білген жок па?

— Білді. Мен бәрін де айтып бердім.

— Не деді?

— Бұлардың әдепсіздік, мен бұл үшін сендермен әлі сөйлесемін,— деді.

— Соған мез болып, жетісіп тұрмысың?

— Мез болмағанда! Бокс секциясына қатысқан соң, бәлем Садық, сонан соң көріп тұр.

Оқу жылы аяқталды. Балалар тарап кетті. Мектеп маңындағы абыр-дабыр су сепкендей басылды.

Бір күні Токмолда Николай Трофимовичті шақырып алып:

— Қарағайлы сайдан колхозаралық пионер лагері ашылғалы жатыр. Бастық болып сонда барасың. Демалысты күзде аласың,— деді.

— Жарайды.

Мектептің алдында қос-қос аттан жегілген екі арба тұр. Лагерьге баратын оқушылар киім-кешектерін көтеріп келіп, соларға жайғасып жатыр.

— Түгел келіп болды ма?— деп сұрады Николай Трофимович Жолдыбектен.

— Батырбаев келмей жатыр.

Бір кезде оның да қарасы көрінді. Әкесі мен шешесі қабатынан ілесіп, үшеу болып келе жатыр. Екі басы тырсиған үп-үлкен қоржынды Батыкең иығынан асып, теңкітіп көтеріп алған. Мұраттың қолында кішірек қол чемоданы.

— Кәрия, бұларыңыз не? Лагерьге үй іштеріңізбен көшіп бара жатқаннан саусыздар ма?— деп күлді Николай Трофимович.— Мына қоржындағыңыз немене зат?

— Мұратжанның киім-кешек, азық-түлігі ғой,— дейді Батыкең.

Николай Трофимович қарап көрсе, қоржынның бір басы толы пісі күйік тамақ: құрт, май, ет, бауырсақ.

— Ақсақал, қажеті не бұлардың? Онда балаларға төрт мезгіл тамақ беріледі ғой?

— Бұрын түзге шығып көрмеген бала. Қазына тамағына көндіге ала ма?— дейді Ұлжан шешей.

— Айттым ғой, керек емес деп. Алмаймын! Түк те алмаймын!— деп, Мұрат без-без етеді.

Николай Трофимович енді қоржынның екінші басын шешіп қарады. Етік, пальто, малақай секілді толған жылы киімі.

— Мыналардың қажеті не?

— Тауда бұл жердегідей емес, ертенді-кеш күн суық болады. Киімсіз тонып қалады ғой,— дейді Батыкең.

— Апыр-ай, жарықтық-ай, балалардың барлығы жеңіл киімдерімен-ақ кетіп барады ғой. Онда бір қыс түтеп, боран соғып тұр деп ойлайсыз ба?

— Етіктің де, пальтоның да керегі жоқ. Плащым мен фуфайкамнан өзге түк те алмаймын,— дейді Мұрат.

Лагерьге баратын балалар өздерімен бірге не алулары

кажет екенін Николай Трофимович күн ілгері түгел ұғындырып айтқан. Батыкең мен Ұлжан шешей соған қарамастан осыны істеп отыр. Тіпті олар Мұратты лагерьге жібергілері келмей қаншалық кер тартып бақты. Бірақ бұл жолы Мұрат та қайыспайды. Жібермейтін болсаңдар, балалардың соңынан жаяу қашып кетем дегенді айтты. Оның бірбеткей мінезі ата-анаға жақсы мәлім еді. Батыкең мен Ұлжан шешей бұл сөзден жаман сескенді де, амалсыздан рұқсат берді. Соның өзінде:

— Таудың мұздай суық суына шомылма. Дереву ауырасың! Жалаң аяқ, күн ыстықта жалаң бас жүрме,— деген секілді будақ-будақ көп ақылдарын Мұраттың құлағына сан қайтара құйып, ол тап бір көз көрмес, құлақ естімеске кетіп бара жатқандай-ақ түнделетіп азық әзірлеп, жік-жаппар болып, шаршап-шалдығып, әрең үлгеріп жеткен беттері осы еді.

Николай Трофимович Мұратқа ең қажет деген жеңіл киімдерінен өзге ештеңе де алғызбады.

Ұлжан шешей тіпті болмаған соң қоржыннан кесек-кесек піскен ет, бауырсақ алып:

— Жолда же, қарның ашады. Бара салысымен сендерге тамақ әзір тұр дейсің бе. Мынаны барғаннан кейін же,— деп, Мұраттың қойын-қонышына тықпалап жатыр.

Арба ауылдан ұзап шыққаннан кейін ғана Мұрат уһ деп, еркіндік алғандай болды.

* * *

Арада екі-үш күн өткен шамада лагерьге қаракер атын митын-митын аяңдатып, Батырбай кәрия келіп тұр.

— Неге келдің, жәке?— деген Мұратқа:

— Саған келдім,— дейді.

— Маған неменеге келдің?

— Әлгі шешен, бар, барып, көріп-біліп кел деп жан таптырар болмады.

Осыны айта тұрып, Батыкең қойын-қонышынан Ұлжан шешейдің беріп жіберген сәлем-сауқаттарын суырғыштап жатыр. Онысы: көмпит, құрт, піскен ет.

— Мыналарды алмаймын. Мені аш жүр деп ойлай ма?— деп, Мұрат көмпиттен басқасын Батыкене кері қайырып берді.

Және бір төрт-бес күн өткен соң артынып-тартынып Ұлжан шешейдің өзі келіп тұр. Мұрат оны ыза болып қарсы алды:

— Апа, неге келесің?

— Балам-ау, сондай да сұрақ бола ма екен. Саған келдім ғой.

— Жуырда ғана жөкем келді. Енді сен келіп отырсың. Бұдан былай ешқайсың да келмендер.

— Е, сағынсақ, келмей қайтіп шыдаймыз?— дейді Ұлжан шешей.

Бұдан кейін лагерьдегі балалар осылай қарай келе жатқан, әйтеуір, салт атты біреудің қарасы көрінетін болса, Мұратты:

— Мұрат, әкең келе жатыр!

— Мұрат, шешен келе жатыр!

— Саған құрт-май әкеле жатыр!— деп ызаландыратын болды...

Дегенмен лагерьде болған бір ай Мұрат үшін ерекше көңілді өткен уақыт болды. Үйге қайтатын күнді ол кейбіреулер құсап, поезды тосқан жолаушыдай сарғая күткен жоқ. Көрікті табиғаттың құшағында еркін сауық-сайран салып, іштей де, сырттай да бір түледі.

Және бір ғажабы бұрын тамаққа кінәз Мұрат енді нағыз тамақсаудың өзі болып алды. Өзіне тиесілі асқа жалақтап онша тойынқырамай да қалады. Кейде ұялмастан қосымша сұрап ішетін болды.

Осының нәтижесінде Мұрат лагерьден бес кило салмақ қосып, көдімгідей жұмырланып, өсіп, қонайып қайтты.

Оның былтырдан бергі көкейтесті бір арманы — суық сумен шынығу еді. Николай Трофимович көрсеткен әлгі бір бояулы сурет — қыстыгүні ақ қар, көк мұзда өзенде шомылып жатқандар — осы күнге дейін Мұраттың көз алдынан кетпейді. “Шынығып, дағдыланған жағдайда әркім-ақ осылардай бола алады”,— демеп пе еді Николай Трофимович. Бұл сөз оның құлағынан кетпейді.

Былыр Мұрат ата-анасынан жасырып, қашан суық күз түскенге дейін өзенге шомылып жүрді. Бірақ бір күні қатты тымауратып жығылды да, амалсыздан онысын қойып кетті.

Жаз шыққалы бері шынығуды және бастап еді. Лагерьге келген соң тіпті рақат болды. Тап іргеде сарқырап тау өзені ағып жатыр. Ақылшысы Николай Трофимович өзімен және бірге. Суық сумен қалай шынығу қажет екенін Мұрат енді ғана жөндеп түсінді.

Қазір ол ертенді-кеш өзенге бір шомылып шығуды өзіне парыз тұтып, әдеттеніп алған.

Николай Трофимович лагерьде екі маусым істеп, ауылға август айының жиыrmасы күні оралды. Содан соң Токмолда оған октябрьдің жиыrmасына дейін тиесілі екі айлық демалысын берді. Дуся мен Николай Трофимович сейілдеп, сергіп қайтпақшы болып, Алматыға кетті. Омбыда Дусяның күйеуге тиген әпкесі тұратын еді. Алматыдан әрмен жолаушылар соған барды. Содан бас-аяғы бір жарым ай дегенде олар жақсы демалып, сергіп, жаңа күш, тың жігерге молығып, “Қызылшекараға” қайтып келді.

Николай Трофимович мектепті сағынып қалған еді. Келісімен жуынып-шайынды да, солай қарай барды. Физкультура алаңына анадайдан көзі түсіп, жүрегі дір ете қалды. Кендір арқанға байланған дөңгелектер салбырап тұрушы еді. Жым-жылас болыпты. Оның қасындағы өрмелейтін сырғауыл шолтиып сынып қапты.

Қасына келді. Гимнастика қалашығының үстін жау таптап өткен тәрізді, әлдеқандай бұзақылар қиратып, бүлдіріп, қирата алмағандарын тырналап, тістелеп, сойқанды салып-ақ баққан. Арқанға байланған дөңгелектің біреуі түп-орнымен, арқан-барқанымен жоқ. Ал екіншісінің арқаны ғана қалыпты. Оның өзін қол жетпестей етіп, бел ағашқа шандып орап тастапты. Турник орнатылған бағандар түбі босап, солқылдап құлайын деп тұр. Ұзындықтан секіру үшін қазылып, ағаш үгіндісі төгілген орда сиырдың жапасы мен топырақ кесектері бықып жатыр.

— Ах, онбағандар! Айуандар!— деді Николай Трофимович зығырданы қайнап.

Ол жүрген бойда физкультура залына келді. Есікте басқа құлып. Жүрегі және бір сұмдықты сезінгендей суып сала берді. Терезеден қарады. Іште үйіліп жатқан отын, анау-мынауды көрді...

Токмолда кабинетінде Сәйбекпен сөйлесіп отыр екен. Түсі өрт сөндіргендей болып, Николай Трофимович кіріп келді. Амандасып жатудың реті жоқ еді.

— Директор жолдас, бұл неткен бейбастақтық! Мені сол бойда келмей өледі деп ойладыңыздар ма?! Бұл неткен масқаралық...

— Сен не айтып тұрсың?— деп, Токмолда Николай Трофимовичтің сөзін бөліп жіберді.— Мен сені тындамаймын да, сөйлемеймін де! Аулақ, бар! Сен енді бұл мектептен кеткен адамсың!

Бұл сөз Николай Трофимовичке жүрегіне қанжар сұғып алғандай әсер етті:

— Қалайша?
— Солайша. Мұнда сенің орныңа басқа мұғалім келген.
— Қалай... Неге келеді?
— Оны барып аудандық оқу бөлімінен сұра. Мен ештеңе білмеймін.

Дуся әлгінде Николай Трофимовичке “тез қайтып кел” деп, ас әзірлеп жатыр еді. Енді ол естен шықты. Николай Трофимович почтаға келді. Аудандық оқу бөліміне телефон соқты. Көккөзов жоқ екен. Дүйсенбаев деген мектеп инспекторымен сөйлесті.

— Иә, сенің орныңа басқа мұғалім жіберілген,— деген сөзді ол да айтты.

— Енді мен не істемекшімін?

— Ертең Көккөзов келеді. Сонымен сөйлесіп көр. Мүмкін, басқа мектептен орын тауып берер.

Николай Трофимовичтің үш ұйықтаса түсіне кірмейтін әуре-сарсаң осылай басталды.

39

Мәселенің телефон арқылы шешіле қалмайтынына Николай Трофимовичтің көзі айқын жетті. Мініп баруға көлік жоқ, ертеніне ол күндегі әдетімен таңертең ерте тұрды да, аудан қайдасын деп жаяу тартып жөнелді.

Жиырма шақырым жердегі аудан орталығына жаяу барып жеткенше күн түс болды.

Көккөзов өзінде екен. Ол Николай Трофимовичті жүрдім-бардым жымып қарсы алды:

— Мен сізді бұл ауданнан мүлдем кетіп қалды. Үй ішімен көшіп кетті деп естіген едім,— деді Көккөзов.

— Мүлде кетсем, қызметтен біржола босанып кетпес пе едім?

— Кейбіреулер бар, оны ескеріп жатпайды, қажет те етпейді. Кеткісі келгенде кете салады да, тиісті документтерін соңынан хат арқылы сұратып алады,— дегенді айтты Көккөзов. Бұнысы күні бұрын әзірлеп қойған түлкі бұлаңы еді.

— Ал енді қалай ету керек? Мен жұмыс істеуге тиістімін ғой?

— Ертең келіңіз. Басқа мектептердің бірінен орын іздеп көрейін,— деді Көккөзов.

“Өз орнымды алып беріңіз”,— деп, Николай Трофимович табандамады. Кешегі көргендерінен кейін Токмолдамен істес болудан оның көңілі біржолата қалған еді.

Екі иығынан су кетіп, Николай Трофимович сыртқа шықты. Шаршаған, әрі карны да ашқан.

Аяндап асханаға келді. Адам көп екен. Кезекте тұрып, тамақ алды. Біріншісіне борщ, екіншісіне манти. Етті борщ дегенінде қарайған бір түйір ғана бірдене жүр. Оның өзі де шандыр екен. Мантисының камыры бір елі қалың, тіске жабысады. Жұтқан жұтамайды дегендей Николай Трофимович аш болғандықтан көзжұмбайға салып, сыпырып-сыйырып соғып алды.

Аудан орталығында қонақ үй жоқ. Николай Трофимович шинелін иығына артқан қалпы қайда барып дем аларын білмей, сенделіп біраз жүрді де, өзенді өрлеп селодан шығып кетті. Күн жылылау, шуақтылау еді. Ел арасынан ұзап барды да, бір тасаға шинеліне оранып жата кетті.

Ертеңінде Николай Трофимович аудандық оқу бөліміне тағы да келді. Көккөзовтің кабинетінде қара шляпа киген басқа біреу отыр.

— Көккөзов жолдас қайда екен?

— Командировкаға кетті,— дейді.

— Қашан кетті?

— Райком бір тығыз жұмыс тапсырды деп кеңсеге келместен үйінен аттанып кетті.

— Енді қашан келеді?

— Төрт-бес күнсіз келмейді.

— Сіз кім боласыз?

— Мен Дүйсенбаев деген мектеп инспекторы боламын.

“Е, бұрнағы күні телефонмен сөйлескен адамым сен екенсің ғой...”

Николай Трофимович Дүйсенбаевқа кеше Көккөзовпен болған әңгімесінің жайын айтты.

— Мен ештеңе білмеймін. Маған Көккөзов ештеңе айтқан жоқ. Менің білуімше мектептердің ешқайсысында да сізге лайық бос орын болмауға тиіс,— деді қара шляпа. “Қоянның өзін көр де, қалжасынан түңіл” дегендей, “мен осында қалқиып, шыр ете қалған телефонның құлағын көтеріп қана отырған пешкамын бір. Менен түк шықпайды” дегендей Дүйсенбаевтың алқам-салқам сиқының өзі-ақ айтып тұр еді.

Ыза болған Николай Трофимович шағынбақ болып аупарткомге келді. Бірінші секретарь Алматыға, екіншісі колхоз аралауға кетіпті. Жұмыссыздықтан іштері пысып, есінеп қойып, кабинеттердің ауыз бөлмелерін күзетіп хатшы қыздар ғана отыр.

Ұзын дәліздің екінші жақ түкпірінде ауатком кеңселері.

Николай Трофимович солай қарай жүрді. Председатель өзінде екен. Кірді. Бар жағдайды түгел баяндады.

— Осының бәрін арыз етіп, жазып әкел,— деді ауатком председателі.

Түстен кейін Николай Трофимович тағы да келді, жазып әкелді. Председатель жоқ.

— Қайда?— деп сұрап еді.

— Колхозға шығып кетті,— деді секретарь.

— Бүгін келмей ме?

— Білмеймін.

40

Аң аулап, немесе балық аулап кетіп құр қол қайтқан адамның түрі қандай болса, Николай Трофимович кейпі дәл сондай еді.

Шаршап-шалдықканы, сарғыш күрең сақалының сояудай болып үрпиіп, өсіп кеткені өз алдына, еңсесін зіл батпан көңілсіздік басып келді. Жағдайдың мәз емес екенін Дусяның іші сезгендей еді. “Не болды?” деп сұрауға оның аузы бармады.

— Жылы су берші. Сақалымды алайын.

Шай үстінде Николай Трофимович:

— Бұл арадан кету керек,— деді.

— Қайда кету керек?

Ауданға ма?

— Калаға.

“Денисенко мен әйелі көшкелі жатыр екен” деген хабар “Қызылшекараға” тез тарады.

Қалаға баратын болғанға Дуся қуанып жүр. “Өлмеспіз. Екеуіміз де жұмыс істеп жан бағармыз”,— деп ойлайды.

Стол, орындық кереует тәрізді азын-аулақ ауыр заттар көршілерге сатылды.

Николай Трофимович су жана әскери етігі мен бір костюмін және сатып, біраз ақша қамдап алды.

Таңертең осы үйге Ұлжан шешей кіріп келді. Николай Трофимович, Дуся және оның шешесі үшеуі бір-бір тенді астарына қойып, чемоданның сыртына дастарқан жайып, шай ішіп отыр еді. Қазақ дағдысына жетік Дуся орнынан ұшып түрегеліп, Ұлжан шешейді шайға шақырды:

— Рақмет, қарағым, отыра бер. Нан ауыз тисем болды.

Ұлжан шешей дәм татқан ырым істеді де босағадағы күрең сандықтың үстіне отырып, Николай Трофимовичке арнап сөз бастады:

— Қарағым, сен дегенде менің Мұратжаным ішкен асын

жерге қояды. Неге екенін білмеймін, жанындай жақсы көреді өзінді. Кешелі бері сені көшеді екен деген сөзді естіп, күйзеліп бітті. Ағайымыз алтын адам еді, енді бізден кететін болды-ау деп, жарғақ құлағы жастыққа тимей қайғырып жүр. Мені бұл үйге баламның саған деген сол сүйіспендігі алып келді. Ел-жұртың болса, қарағым, алыста екен. Дәм айдап, қызмет айдап келген боларсың бұл жаққа. Осы елдің мыжырайған жаман кемпірінің бірі болсам да, қолымнан дәм татқызып, батамды беріп жөнелтейін деп келдім. Қайда жүрсең аман жүр, абиырлы жүр. Тең құрбынның алды бол. Бет алған жағыннан бақ берсін! Сенің берген тәрбиенді Мұратжаным да еш уақытта ұмытпайды. Мына бір азын-аулақ дәмді сендер жолазық етсін деп, пісіріп әкелдім.

Ұлжан шешей осыны айтты да, қолындағы түйіншектің аузын шеше бастады. Онысы жиырма шақты піскен жұмыртқа мен қойдың піскен семіз жамбасы екен.

Кемпірдің бауырмал сөзі мен дәм сыйы үйдегілерді түгел қобалжытқандай болды. Олар оған бейіл үшін жамырасып рақмет айтысып жатыр.

— Шеше, сіздің балаңыз жайында ойымдағыны мен де айтайын. Балаңыз адам болатын бала. Жақсы бала. Өтген, бұдан гөрі басқадай ортада тәрбие көрсе, алысқа ұзап баратын жастың тап өзі. Жас та болса әр нәрсеге парасаты жететін ақылды бала балаңыз. Менің сіздерден, Батырбай кәрия екеуіңізден өтінетінім — Мұратқа қақпай бола беруді қойыңыздар. Қарайғанға ұрынып, қаңғыбастанып кететін бала — ол емес. Қалаған ісімен шұғылданып, еркін өссін. Сабағын да оқысын, ойын-күлкіден де кенде болмасын. Оның табиғатына осының бәрі бірдей қажет,— деді Николай Трофимович.

Ұлжан шешей оны зейін қоя тыңдап алды:

— Қарағым, қыста әлгі Батырбай барып, Токмолдаға сенің үстіңнен шағым жасайтында, сол күні өзін біздің үйге келіп, қаншама ақылды сөз айттын. Балаларыңыздың нашар болып, аурушаң болып өсуіне кінәлі өздеріңізсіздер демеп пе едің. Сол сөзін біздің құлағымызға кірді, қарағым. Мінекей, содан бері баламызды Батырбай да, мен де көп қақпайламайтын болдық. Жазда өзінмен бірге лагерьге де барды. Жаман болып қайтқан жоқ Мұратжаным. Апа, шынығамын, шындаламын деп, өзін үйреткен бірденелерді күнде істеп жатады. Танертең тұрған калпында сабын, орамалын алады да, көшенің сонау басына қарай жүгіріп жөнеледі. Содан әлден уақыттан кейін жуынып-шайынып келеді. Анау шеткі Нұрмолда дегеннің қатыны айтады:

“Балаңыз күнде таңертең өзен суына бір сүнгіп шығады”,— дейді. Ал өзінен сұрасам, шомылмаймын, күр тек жуынамын дейді. Байқа, балам, әйтеуір ауырып қалып жүрме деймін. Үйге келген соң да ұзақ күнге бір тыным алғанын көрмеймін. Сабағын оқып отырады да бір кезде далаға жүгіріп шығып, өзінің көлеңкесін жұдырықтап, қойғылап жатады. Немесе қыздар құсап жіптен секіріп ойнап жатқаны. “Мұратжан-ау, әкем, бұнын не қыздардың ойынын ойнап? Қыз болып кеттің бе?— десем, ”Өстісем аяқтарым күшті болады, тынысым жақсарады”,— дейді. “Байқа, балам, өзінді өзін тым зорлай берме”— дегеннен басқа менің қазір оған істер еш бөгетім қалмады. Үйде істетпеймін дегенмен қашып барып, бәрібір түзде істейтін көрінеді. Сонан соң еркіне қойсаң да қойып береді екенсің, қоймасаң да қойып береді екенсің. “Апа, әлі көріп тұр. Николай ағай секілді мен де күшті болам, сондай командир болам өскенде” дейді. Енді міне сен көшеді екен дегенде бір-ақ күнде ері мойнына кетіп қалды баламның.

— Жерді, суды жаратпай көшіп бара жатқан жоқпын, апа. Жағдай солай болды,— деді Николай Трофимович.

— Естідім, қарағым, балалар деген қу халық емес пе. Бәрін біледі. Осының бәрі Токмолда ағайдың істеп жүргені,— дейді олар.

Ұлжан шешей кетерде Николай Трофимович:

— Шеше, Мұрат қазір үйде ме, жоқ сабағында ма?— деп сұрады.

— Мұрат осында, сыртта тұр. Ұялып кірмей тұр.

Николай Трофимович ұшып түрегеліп есік алдына шықты. Мұрат күн шуақтап, шешесін тосып, босағада тұр екен.

— Здравствуй, Мұрат.

Мұрат әуелі ынғайсызданып қалғандай болды да, сонан соң бойын тез жинап алып амандасты.

— Саламатсыз ба, Николай Трофимович.

— Сен не ғып кірмей тұрсың?

Николай Трофимович Мұратты үйге алып кірді. Отырғызды. Хал-жай сұрады.

— Бокс секциясына қатынасып жүрсің бе?

— Қазір мектепте ешқандай да спорт секциясы жұмыс істемейді,— деді Мұрат.

Николай Трофимович бұны сезген еді.

— Бірақ біз өзіміз жаттығып жүрміз,— деді Мұрат.

— “Бізің” кім?

— Мен, Шәкір және басқа балалар.

— Қалай жаттығып жүрсіндер?
— Өзіміз күн сайын кешке жақын Шәкірдің қорасына жиналамыз да жаттығамыз.
— Үйретушілерің кім?
— Өзіміз.— Оқып, үйреніп жолбасшылыққа алатын кітап құрал ештежелерің бар ма?

— Жок.

— Бокс қолғаптарың бар ма?

— Жок. Өзіміз жасап алған қолғаптарымыз бар.

Николай Трофимович әрі сүйсініп, әрі күйінді:

— Сендердің мыналарың нағыз партизандық екен!— деді.

Күрең сандықты ашып, Николай Трофимович екі пар бокс қолғабын және бірнеше кітап-кітапшалар алды.

— Мә, мынау менің сендерге қалдырған ескерткішім. Пайдаланыңдар. Ақымақтық істемей жөнімен пайдаланыңдар. Ал мынау “Бокс” деген кітапты мұқият оқып шығыңдар. Қалай жаттығу керек, әр сабақты қалай етіп ұйымдастыру керек,— бәрі мұнда жазылған. Мынау кітапшаларды да жақсылап оқыңдар. Мынау, міне, “Спортшының өз денсаулығына өзінің бақылау жасай білуі” деген өте пайдалы кітапша. Спортпен шұғылданған әр адам бұндағының бәрін білуі қажет.

Шіркін-ай, Мұрат өмірінде дәл осындай қуанып көрді ме екен? Дәл қазіргідей шаттық минуттарын басынан кешті ме екен? Николай Трофимовичтің берген нәрселерін алып тұрып, оның төбесі көкке екі-ақ елі жетпеді. Сезімтал, ерке жүрек қуаныштан кеудеге сияр болмады. Күре тамырларында да бүлкілдеп, ып-ыстық бақыт қаны жүгірді.

Осының бәрі өңі емес, бейне бір түсі тәрізді.

— Рақмет, үлкен рақмет, Николай Трофимович.

Бұл алғыс сөздерді Мұрат елжіреген ең тәтті адал сезіммен айтты.

Түстен кейін сабақтан үзіліске шыққан балалар Николай Трофимович үйінің алдына пайда болған середей жүк машинасын көрді. Біраз әйел, бала-шағалар жиналысып қалыпты. Николай Трофимович пен бір еркек машинаға салмақты жүктерді алып шығып, тиеп жатыр. Әлдекім:

— Николай Трофимович көшіп жатыр!— деп айқайлап жіберді.

Балалар лап қойып, солай қарай тұра жүгірісті.

Роза, Жолдыбек және бір-екі мұғалім Николай Трофимовичпен қоштасуға келді.

Токмолда осы жайдың барлығын да кабинеттің терезе-

сінен көріп, бақылап тұрды. Кеудесін жеңушіде болатын мақтаныш сезімі кернеген. Апыр-ай, дегеніме рас жеттім бе, өтірік жеттім бе деп, қуана толқудан жұқалаң ұйпа-тұйпа қабағы дір-дір етіп тартылады. Тарғылдау келген жымысқы көзінде мысқылды күлкі ойнайды.

Мектептің есігі алдында, бір кезде отын жиналған тақыр алаңда таяқ ұстаған Сәйбек тұр. Үстінде желбегей киген сұр шапан, басында бөрік. Николай Трофимовичтің көшіп жатқанын суланған қызғылт көздерімен айқын көріп тұр. Бүйрегінің бір шеті бұрып аяғандай да болады көш иесін. “Директормен ұстасып несі бар еді, айтқанды істеп, жүре берсе болмас па еді?”— деп, аямақ түгіл табалағандай да болады.

Сәйбек барып, Николай Трофимовичке кош айтысуға да ниетсіз емес. Бірақ желкесінен іліп тартып тұрған, жібермейтін көзге көрінбес ілгешек бар. Ол мектептегі Токмолданың пысы.

Оны үзерлік жігер Сәйбек бойынан табылмайды.

Егер Токмолда бұйрық берсе:

— Сәке, анау Денисенко деген мұғалімнің көшін ұстаңыз! Жібермеңіз!— десе, онда Сәйбек аянбас еді, жанын салар еді. Барып машина дөңгелегінің алдына көлденең түсіп жатып алудан тайынбас еді.

Сәйбектің жігер-еркі Токмолданың қолында.

Машина от алып, жүруге әзір болғанда әлгіден бері іркіліп, үндей алмай тұрған балалар Николай Трофимовичті лап беріп, улап-шулап қоршап алды. Іштен сыздап, буылып тұрған көп ауыз бірден шешілді.

— Қош болыңыз, Николай Трофимович!

— Ой, қайран ағай-ай!

— Бізді ұмытпаңыз!

— Сау-сәлемет болыңыз, Николай Трофимович.

— Хат жазыңыз! Сонан соң біз де жазамыз!

— Ағай, қош!

— Ағай, қош!

— Қайран ағай-ай!

Жамыраған көп дауыс. Николай Трофимовичтің көңілін босатып жіберді. Бір түйір ыстық жас тамағына келіп тығылып, одан шып-шып етіп көзіне шыға жаздап қалды. Бірақ ондай осалдық көрсетпеуге Николай Трофимовичтің ұстамдылығы жетеді. Көңілін қатайта түсті де, сыр берген жоқ. Әдеттегі ақ жарқын сабырлы кейпінен айнымай қоштасты балалармен.

Шу-шу етіп желбіреген көп балғын қолдар сүйікті ұстазын беймәлім ұзақ сапар жолына шығарып салып қала берді.

Николай Трофимовичтің орнына жаңа келген мұғалімнің фамилиясы Айманбеков. Өз аты бір түрлі қызық — Байқұлақ. Армиядан жуырда қайтқан майдангер, салт бас жігіт. Ол мұнда Токмолданың үйінде жүр.

Әскерден киіп қайтқан киімдерін үстінен әлі де тастамаған, омырауында сөлкебайдай салдыратып үш-төрт медаль қадап алған адуын мінез Байқұлақты жетінші кластағы алғашқы сабағына Токмолда өзі бастап кірген еді. Ұстаздық еңбекке тұңғыш рет қадам басып отырған жас жігітті оқушыларға таныстыруы болатын. Балалар дүр түрегеліп қарсы алды.

— Отырыңдар!

Класты бір шолып қарап өтті де, Токмолда сөйлей бастады:

— Мынау, кім, Айманбеков жолдас, сендерге физкультураны үйрететін жаңа келген мұғалім. Өзінің аты Байқұлақ...

“Байқұлақ” деген сөзге әр жерден мырс-мырс етіп, бірнеше бала күліп жіберді.

— Неменеге күлесіңдер! Не күлкісі бар? Сен, Батырбаев, неге күлесің, а? Айманбеков жолдас соғыста болған. Соғыста болып, ерлік істер істеген. Партия мен үкіметтен бірталай медаль наград алған. Олай болса, сендердің оған нетуге... күлуге ешқандай қақыларың жоқ. Сондықтан да сендер Айманбеков жолдасы жақсылап тындап, тәртіпсіздік істемей жақсы оқуларың керек.

Токмолданың кіріспе сөзінің сиқы осы болды. Бұдан сон ол класты Айманбековтің билігіне тастады да, шығып кетті.

Байқұлақ жұмырлау келген, орта денелі, шегірлеу көзді түс шырайы әйелдерге ұқсайтын қызғылт өңді жігіт. Токмолда сөйлеп тұрғанда ол ләм деп үн берген жоқ еді. Қымсынып абыржығандай бір түрлі болып тұрған. Беті жүзі енді одан бетер алауланып, екі қолын сыйғызарға жер таппай, сөзді де неден бастарын білмей сөйлеген түрі:

— Иә, балалар, мен фронттан келдім. Екі рет ранен болып, госпитальда болдым. Фронтта талай рет ерлік істедім. Енді

сендерге үкімет пен партия мені сабақ оқыт деп жіберді. Олай болса, маған қоятын қандай сұрақтарың бар?

Мұрат қолын көтерді.

— Ағай, спорт секцияларын ұйымдастырасыз ба?

Байқұлақ, тікірейе қалды:

— О не, секция деген?

— Жеңіл атлетика, футбол, бокс секілді спорт түрлерін үйретесіз бе? Былтырғы мұғаліміміз Николай Трофимович керемет спортшы адам еді. Бәрін үйрететін.

— Үйретем. Нені үйрет десендер, соны үйретем,— деді Байқұлақ.

42

Байқұлақтың білімі небәрі алты кластық. Армиялық шенінің дәрежесі — ефрейторлық. Осы білім, осы дәрежемен педагогтік қызметке араласқан ол алғашқы қадамын бірсыпыра “реформалар” жасаудан бастады.

Р е ф о р м а № 1. Дене шынықтыру пәні бұдан былай “қатаң сабақ” деп аталатын болды. Сабақ кестесіне де солай деп жазылды.

Р е ф о р м а № 2. Оқушылар Байқұлақты “ағай” деудің орнына “жолдас Айманбеков” деп атаулары керек. Және де кездескен жердің бәрінде жай амандаспай, әскери честь беріп амандасулары қажет.

Р е ф о р м а № 3. Байқұлақтың айтқаны оқушылар үшін заң. Ол сарапқа салынбайды, сөзсіз орындалады. Тәртіп бұзушылар өте қатаң жазамен жазаланып отырылады.

Класқа алғаш кіргенде не айтуды білмей қызарып, бозарған Байқұлақ бірер күннен кейін-ақ шақылдап кетті. Оқушыларға айтатын екі сөзінің бірі “мен бұйырамын” болып келеді. Армияда көргендерінен ойына не түссе, балаларға соны істетпекші болады.

Міндетім көкқанат шәкірттерге тәрбие беру екен деп ол, сірә да, ойлай қоймайды. Қарауында батальон жасағы бар қолбасшыдай сезінеді өзін.

Соғыстан бұрын, бала кезінде де, Байқұлақтың данғой, едірең мінездері көп болушы еді. Соғысқа барғаннан кейін онысы тіпті асқынып кетіпті. Осы кезде бұдан өткен бөспе, мақтаншақ адам, сірә да, табыла қояр ма екен! Немісті жалғыз жайпап келгендей ісіп-кеуіп жүреді. Екі сөзінің бірінде өзінің майдандағы кереметтей ерліктерін қосып сөйлейді.

Байқұлақтың осы мінездері ел арасында тез мәлім болды да, жайылып кетті. Содан беделі де күрт түсіп кетті.

Жұрт оған сыртынан “жынды Байқұлақ”, “бөспе Байқұлақ”, “Генералдың колынан медаль алған Байқұлақ” деген тәрізді келеке аттар таға бастады.

Біреу шындыққа үйлеспейтін бірдене айта бастаса, “Байқұлақ, бөс!” дейтін сөздер пайда болды.

Байқұлақ сабақ өткізуге келгенде балалар:

— Айманбеков жолдас, әңгіме айтыңызшы?

— Соғыстағы ерліктеріңізді айтыңызшы?— деп, жамырап кетеді. Байқұлақ бөлсінбейді, айта бастайды. Қыза түсіп, екпіндеп алғаннан кейін не айтып, не қойғанын өзі де байқамайды. Орысша, қазақшаны бытыстырып сөйлейді.

— Бір рет біз атақаға шықтық,— дейді Байқұлақ,— “пирод”, “пирод” деп, бытырлатып атып, жүгіріп келеміз. Немістер де оқты жаңбырдай жаудырып кеп берді. О жәк, бұ жағымыздан ызындап өтіп жатыр. Содан бір кезде жаумен қоян-қолтық араластық та кеттік.

Қанжоса қырғын соғыстың нағыз ішіне кіргенде, адамның көзі тұнып, ештеңені көрмей кетеді екен. Қарсы кездескен немістердің бірін найзаға іліп, бірін атып жығып, жайпап келем. Бір кезде, алдыңғы жағым тып-типыл болып қалғанда, есімді жиып қарасам, дұшпанның ар жақ шетіне шығып кетіппін. Қызыл-ала соғыс артымда қалыпты. Содан енді қайтадан кері қайтайын десем, жолымның бәрі немістер, кім екенімді таниды да бас салады. Енді не істеймін? Бас қатырып ойланып тұруға уақыт жоқ, дереу өз киімімді сыпырып тастап өліп жатқан бір немістің киімін киіп алып едім, құдды фашист болдым да қалдым.

Енді мені советтің әскері деп ешкім де ойламайды. Немістердің арт жағынан келіп, жата қалдым да, қызыл әскерлерді көздеп атқан болып, бытырлатып ата бастадым. Бірақ мен өзіміздің солдаттарды атып жатқан жоқпын, әрине. Алдыңғы жағымдағы немістердің басынан асыра атқан болып, бірінен соң бірін желкеден көздеймін де, басып салам. Әлгі сорлы қылжаң ете қалады, қасындағы жолдасы оған алдыңғы жақтан атылған жаудың оғы тиді екен деп ойлады. Пәленің бәрі арт жақтан екенін сезіп те қоймайды. Осылайша жатып, беталдымдағы жаудың солдаттарын томпылдатып түсіре бердім. Ар жағынан біздің әскерлер де жапырып келіп қалды. Қатары сиреп, күші азайған немістер ақыры дүрлігіп, бет-бетімен артқа қарай тұра қашты дейсін. Бұрылып ала салып көкжелкеден баудай отап, тағы да атқылай бастадым. Сол екі арада уралап біздің әскерлер де келіп қалды. Өзіміздің взводтың командирі Нығматтуллин дейтін татар жігіт еді. Әлгі мені танымай неміс деп ойлап,

найзаға түйрегелі келе жатыр. “Тауарыш командир, бұл мен емеспін бе?” деп, қолындағы винтовкасын қағып жібергенімде, анадай жерге ұшып кетті. Командирімнің көзі бакшиып, аң-таң болып тұрыпты да қалыпты. “Боец Айманбеков! Бұнын қалай? Кім болып кеткенсің?”— дейді. Бұнын осылай, тауарыш командир деп, болған жағдайдың бәрін бастан-ақ айтып бердім. Сол кезде біреу артымнан келіп: “Молодец, Айманбеков!” деп, арқамнан қақты. Жалт бұрылып карасам, генералдың өзі екен. “Мен сенің амал-айла ерлік істеріңнің бәрін дүрбімен көріп тұрдым. Жарайсың, Айманбеков! ”Молодец, Айманбеков!” Нағыз ер жігіт екенсің! Батыр жігіт екенсің! Бұл үшін мен саған Ленин орденін берер едім. Қалтамдағы орден бітіп қалыпты. Сондықтан мен екі медальді қабатынан беремін”,— деп, мына екі медальді алып, менің омырауыма өз қолымен қадады. Және “Боец Айманбеков бүгіннен бастап жай солдат болмасын, ефрейтор болсын”,— деп табанда бұйрық шығарды.

— Ефрейтор дегеннің қызметін сендер білесіңдер ме?— деп, Байқұлақ екілене соғады. Оның қызметі командирден де жауапты. Өйткені ефрейтор солдат атаулының бәріне пример көрсетіп, соғыста ылғи алда жүруі қажет.

* * *

— Соғысқа бармастан бұрын мен әуелі Дальний Востокта служит еттім,— дейді Байқұлақ.— Дальний Восток дегенді білсеңдер, сонау шығыста жердің түбі. Поезбен табандатқан бір ай жүріп барады.

— Неге бір ай? Одан аз жүрмей ме?— деп, балалардың біреуі байқаусызда қарсы сөйлеп қалса:

— Сен білесің бе? Жоқ әлде сол жолмен ары-бері сан рет қатынаған мен білемін бе!— деп, Байқұлақтың шегірлеу көздері одан бетер алапестеніп, шақырайып кетеді.

— Ағай... жолдас Айманбеков, сіздікі дұрыс.

— Айта беріңіз!— деп, басқа балалар шулайды.

— Вот, біліп қой! Поезд Дальний Востокке бір ай жүріп барады,— деп, әлгінде байқаусызда қарсы сөйлеп қойған балаға тағы да бір шүйлігіп алады да, Байқұлақ сөзін жалғай береді.— Дальний Востоктың ар жағында жапон деген халық бар. Германияның досы. Өздері бұзық халық болады. Күзетте тұрғанда сәл қалғып кетсең бітті, басыңды кесіп әкетеді. Бір күні біздің бір солдаттың басын кесіп әкеткен екен. Танертең барып карасак, басы жоқ: автоматын кезеп ұстаған қалпы құр денесі ғана тұр.

— Жығылып қалмап па?

— Жок, жығылмапты.
— Басын кесіп өкеткен дене жығылмай қалай тұрады?
Байқұлақ тағы да ақырады:
— Сен білесің бе? Жок әлде өз көзіммен көрген мына мен білем бе!

Байқұлақтың әңгімелері мінекей, осындай болып келеді.
Күздің бұлыңғыр лайсаң күндерінің бірі еді. Танертен жаңбыр жауып өткен. Әлі де болса себездеп бүркіп басылмай тұр. Жер балшық.

Жетінші класта дене шынықтыру сабағы. Әдетінше, қаздан-қаздан басып, Байқұлақ кіріп келді. Оқушылар оны бұл кезде цирктің дарақшысындай көріп алған.

— Қазір әңгіме естиміз.
— Айманбеков жолдас, әңгіме айтып беріңізші.
— Соғыстағы ерлігіңізді айтыңызшы,— деп улап-шулап кетті.

— Шуламандар! Далаға шығып, сапка тұрындар!
— Ағай, жолдас Айманбеков, далада күн жауып тұр ғой?
— Бүгінгі сабақты класта өткізейік те.
— Доғарындар! Бұл не, шу-шу етіп! Бұйырамын — бірін қалмай сыртқа шығындар! Солай!

Балалар дүркіресіп сыртқа қарай жөнелді.
Сондарынан Байқұлақ та шығып, шақылдап команда бере бастады.

— По дба станобис! Направу! Прямі шәгім арш! Рас-тва! Рас-тва! Куру-гөм! Рас-тва! Рас-тва! Рас-тва! Рас-тва! Тағы да куругөм! Бигөм арш!

Жүгірткеннен жүгіртіп, оқушыларды Байқұлақ қыстақтың ар жақ шетіне алып шықты. Бұл ара түйетайлы еңкейіс қабақша. Ар жағы кей жері саздауыт, кей жері тастақ болып келетін бұталы өзек алқабы. Дәл қабақшаның жиегіне келгенде “Стой!” деп тоқтатып алды да, оқушыларды жиектің бойымен бытырата тұрғызды. Содан соң:

— Анау су бойындағы тоғайдың ішінде жау жатыр,— деді Байқұлақ.— Соған біз шабуыл жасап, басып алуымыз керек. Міндет түсінікті ғой?

— Түсінікті,— десті оқушылар.
— Олай болса, лажис!

Балалар команданы дұрыс ұқпай қалғандай болысты. Жер су, шөп суда мұнын лажисі несі дегендей біреулеріне біреулері таңырқай қарасып еді.

— Лажис! Лажис!— деп, қолымен де ишаралап, Байқұлақ бастырмалатып жатыр.

— Ағай, қалай жатамыз, жер су ғой?

— Су болса неғыл дейсіндер? Соғыста жер су ма, құрғақ па, оны ешкім талғап тұрмайды. Лажис! Бол, бол, бәрін лажис!

Киімі ұсқынсыздау кей балалар, топ-топ етіп, жата-жата кетісті. Ал киімдері тәуірлері, әсіресе қыздар үстерінен қорынып, жөндеп жата алмай, кібіртіктеумен болды.

Осы кезде Байқұлақ бар даусымен айғайлап команда берді:

— По пластунский би-рот!

Пластунша жер бауырлап жүру әдісін Байқұлақ бұдан бұрынғы сабақта көрсеткен еді.

Мына берілген команда енді тіпті қиястық болды. Жер су, шөп болса малмандай ол да су. Күн бүркіп жауып тұр. Балалар реніш білдіріп, улап-шулап кетті:

— Айманбеков жолдас, үстіміз былғанады ғой!

— Су боламыз ғой!

— Киіміміз жыртылады ғой!

— Командирдің бұйрығы сарапқа салынбайды, орында-лады!— деп ақырды Байқұлақ.

— Бұйрық ақылға қонымды болу керек!— деді Мұрат.

— Не дейсің? Сен не айттын?— деп, Байқұлақ Мұраттын қасына келді. Мұрат тағы да қайталады:

— Бұйрық ақылға қонымды болу керек!

— Менің бұйрығым сонда ақылға қонбайды ғой, ә? Ақылсыз, топас болғаным ғой мен? Солай ма?

— Мен сізді топас деп айтқан жоқпын, жолдас Айманбеков.

— Мәлшайт! Шытыри шаға бирод, шагім арш!

Мұрат төрт адым алға шықты.

— Куру-гөм!

Мұрат бетін балаларға бұрды.

— Встать — деп, Байқұлақ өзге балаларды түгелдей тұрғызып алды.— Қараңдар мынаған! Бұл командирдің бұйрығын сарапқа салды, яғни орындаудан бас тартты. Солай. Олай болса, бұйрықты орындаудан бас тарту — соғыста Отанға опасыздық істеумен барабар. Бұл үшін ол табанда атылады. Қане, тағы да кімнің бұйрықты орындағысы келмейді! Төрт адым алға шығыңдар!

Мұратқа әлгіндей сұмдық қатер төніп тұрғанда, “бұйрықты менің орындағым келмейді” деп әрине, ешкім де суырылып шыға қоймады.

— Қане, болыңдар, шығыңдар!

— Біз бұйрықты орындаймыз!— деп дауыстады Садык.

Байқұлақ Мұратқа шүйіліп:

— Бұйрықты орындамағаның үшін сені бес сағат қамап қоямын. Кәзірден бастап қамаудасын,— деді.— Садық, бері кел. Сен мынаны осы арада біз қайтып келгенше күзетіп тұрасын.

Садықтың қолында мектептің оқу мылтығы бар болатын. Аяғын нығарлай басып, қоқиланып, Мұраттың қасына күзетуге келді. Өзге балаларды Байқұлақ қолбасшы өзен бойындағы жау шебіне қарай шабуылға бастап жөнелді:

— Лажис!

Короткий перебежка би-род! По пластунский бирод!
Көтерме басыңды! Би-род! Би-род! Атаку! Ура! Ур-р-а!

43

Жауды жеңіп, масайрап, Байқұлақ “жасағымен” мектепке қайтты. Мұратты Садық саптың соңына таман оқшау айдап келеді. Күндағының сынығы бар ұзын көне винтовканы парадтағы солдаттай кезеп ұстап алған. Мұрат бұрылшақтап:

— Тарт ары! Кезенбей жөніңмен жүр,— дейді. Садықтың бірақ тілге келер түрі жоқ. Қабаған итше арс ете қалады.

— Сөйлеме! Жолдас Айманбеков, мынаны қаранызшы, жөндеп жүрмейді! Көшеден бейсауат өтіп бара жатқан адамдар “бұнысы несі” дегендей айдалып келе жатқан Мұратқа таңырқаған кейіппен қарайды. Мұраттың ыза болып, қысылып келе жатқаны да осыдан.

Мектепке келгеннен кейін Байқұлақ бір баланы жіберіп, Сәйбектен отын қоймасының кілтін алдырды. Сөйтті де, Мұратты сонда апарып қамап қойды. Оқушыны мұғалімнің карцерге жабуы бұдан бұрын бұл мектепте көз көріп, құлақ естімеген жай. Оқушылар үшін бұл деген тамаша болды. Олар қызықтап, “карцердің” есігінің сызаттарынан сығалап, уласып-шуласып, тарай қоймап еді. Байқұлақ ақырып, ұрысып, зекіп таратып жіберді.

Шай үстінде Садық әкесіне Байқұлақтың Мұратты қамап тастаған қылығын мақтаныш етіп айта бастап еді, Токмолда шошып кетті:

— Қамағаның рас па?— деп сұрады Байқұлақтан.

— Рас. Бәлем, жатсын кешке дейін!

— Ойбай-ау, болмайды ғой қамауға! Оқушыны қамауға алу дұрыс емес қой?!

— Е, неге дұрыс емес? Мен оны тыңдамайтын болса, қайтпекшімін? Сөйтіп, жазасын берсем, ендігәрі біледі.

— Жә, жә, қой, дереу бар да, босатып жібер. Пәлеге қаламыз. Кәзір оның әкесі мен шешесі келеді де, біздің

шанымызды қағады. Бұдан былай бүйтіп біреуді қамауға алушы болма. Жазаласаң, басқадай етіп жазала. Кілтін қайда, берші мына Садыққа. Барып босатып жіберсін.

Кілтті алып, жүгіріп кеткен Садық лезде кері қайтып келді.

— Жок.

— Кім жок?

— Мұрат жок.

— Қайда жок?

— Есікті ашып қарадым. Жок, шығып кетіпті.

— Қалай... қайтіп?..— деп, Байқұлақтың көздері ап-ала болып, бақшиып кетті.

— Қалай шығып кеткенін білмеймін. Әйтеуір шығып кетіпті,— деді Садық кілтті Байқұлақтың алдына тастай беріп.

44

Осы оқиғадан кейін Айманбеков Мұратпен өшігіп алды да, қыс бойы оның қыр соңынан қалмады. Оны көрген жерде әманда мысық көрген иттей болып, тікірейе қалады. Сынықтан сылтау тауып, тиіскісі келіп тұрады.

Ұстаздық қадір-қасиеті шамалы алаңғасар Айманбековті Мұрат та жирене жек көріп кетті.

Спорт десе ішкен асын жерге қоятын Мұрат Байқұлақтың ұстаздық сиқын танығаннан кейін енді өз бетімен тырбанып жетілудің қарекетіне мықтап кіріскен болатын. Николай Трофимович қалдырып кеткен кітап-кітапшалар оның нағыз ақылшысына айналды. Үніліп, зерттеп оқып, көптеген қызғылықты мағлұматтар ала бастады. Күнде келіп жататын газет-журналдардан да спорт турасында жазылған мақала, әңгімелер болса жібермейді, жабыса қалып ашқарақтанып оқиды.

Осының бәрі Мұратты іштей байытып, аңсаған нысанасына қарай құлшынта түсті.

Күзде, бір күні Мұрат “Пионер правдасы” газетінде жарияланған қызғылықты бір мақалаға тап болды. Москва балаларының көше футбол командалары жайында жазылыпты. Әр көшенің балалары өздерінің футбол командаларын құрып, бірімен бірі өзара жарыстар өткізіп тұрады екен. Үздік шыққан командаға берілетін кубоктарына дейін бар.

Осы мақаланы оқығаннан кейін Мұраттың басына да қилы қызық ойлар келе бастады. Біз неге өстімейміз? Көше командаларын неге құрмаймыз? Өзіміз жарыстар неге ұйымдастырмаймыз?

Өткен оқу жылында Николай Трофимович жүргізген секция жұмыстары, спорт жарыстары, бүкіл мектептік бірінші спартакиада — осының ешқайсысы да ұмыт бола қойған жоқ-ты. Көңілде сол жып-жылы әсерлі қалпында сақтаулы үлгі етіп, жолбасшылыққа алуға сол бар емес пе?

Мұрат өз ойын досы Шәкірге айтты. Басқа да спортқа жаны құмар балалардың ортасына салды. Сөйтіп, Мұраттың мұрындық болуы арқасында бұл іс жемісін бере бастаған. “Қызылшекарада” екі көше футбол командалары, волейбол командалары пайда болған. Бұл командаларға “Динамо”, “Спартак” деген аттар қойылып, капитандар белгіленіп, жұмыстары кәдімгідей жүйеге түсіп қалған.

Бокс секциясы да қалпына қайта келгендей еді. Шәкір үйімен тіркесе бос тұратын қосалқы бір бөлмені боксқұмар балалар сыпырып, тазалап, өздеріне жаттығатын орын етіп алған. Жетісіне екі рет — сәрсенбі және сенбі күндері — кешке қарай жаттығуға жиналады. Тренері — Мұрат. Секцияның старостасы болып Садық белгіленген.

Николай Трофимовичтің бір жылғы қажырлы еңбегі арқасында көктеп, бой көрсеткен өркендер ол кеткеннен кейін өмірге осылайша талпынып жатты.

Бұл-істі өзеннің ағысына қарай бетімен жіберілген, жөн білер ескекшісі жоқ қайыққа ұқсатуға болатын еді. Ол кейде қайырлап та қалуы мүмкін. Дегенмен ілгері жылжудан, әрекеттен тынбайды.

Адаса, шатаса жүріп, жол табады. Үйренеді. Талап бар жерде, тынымсыз еңбек бар жерде әйтеуір бір нәрсеге қол жетпей қоймады.

Мектеп пен мұғалімдер спортшы балалалар турасындағы әлгі айтылған жайлардан бірталай уақытқа дейін хабарсыз тәрізденіп келіп еді. Ойын баласы не істемейді дегендей оншалық назар да аудармайтын, көңіл де бөле қоймайтын. Байқұлақ болса, өзінің “айт, твасын”, “на плешасын” ғана біледі. Майдандағы кереметтей “ерліктерін” әлсін-әлсін жаңартып, қоспалап бөсіп айтқанды ғана біледі. Ал басқа мұғалімдердің өз сабағынан басқада жұмыстары бола қоймайды.

Уақыт осылайша бір қалыпты бейбіт сарынмен өтіп жатыр еді. Күндердің бір күнінде спортшы балалардың төбесіндегі ауа райы аяқ астынан күрт бұзылды.

Аспанды қара бұлт басып, найзағай шартылдады. Біздің көкқанат жас өркендерімізді бүрістіріп қантардың қақаған аязы қысқандай болды.

Бұл қазан айының соңғы күндерінің бірі еді. Қырау-латқан суық күз.

Бір күні кешқұрым Садық үйге мылжаланып келді. Көзінің алды көкпенбек ісік, қасының үсті терісі сыдырылған қанды жара. Соншалықты қажып, еңсесі түсіп кеткен.

— Әй, не болды саған?— деп, Токмолда үрейлене сұрады.

— Ештеңе болған жоқ.

— Көзі-басынды кім быт-шыт қылған?

— Жай...

— Жайы несі? Жайдан-жай көзі-басынды талқандап саған не көрінді?— Токмолда қадалып, алқымға ала бастап еді, Садық әңгіменің шындығына көшті:

— Жарыста жеңіліп қалдым,— деді.

— Қандай жарыста?

— Бокс жарысында...

— Ондай жарыс қайда болып еді?

— Өзіміздің секцияда.— Секция... өзіміз ұйымдастырғанбыз...

— Секцияң не? Ол қайдағы секция?— Сендер баяғы сұмдықтарыңды әлі қоймап па едіңдер?!— деп ақырды Токмолда.— Қайда, қалай ұйымдастырып жүрсіндер? Кім оны ұйымдастырып, басшылық етіп жүрген? Жаның барында айт бәрін?

Садық түгел айтып берді.

Токмолда қасына Байқұлақты ертіп, Шәкірдің үйіне қарай келе жатыр. Шәкір шешесі Хадиша екеуі ғана тұрады. Әкесі майданда хабарсыз кеткен. Хадиша салпыетек момын әйел. Жұмысбастылықтан мұрнынан суы кетіп жүреді де, баласының не істеп, не қойғанында шаруасы бола қоймайды.

Қазірде де Хадиша үйде емес еді. Есікте құлып тұр. Токмолда Садық айтқан канаттас бөлменің есігін келіп ашты. Ол бұдан бұрынырақ бір көргендерінде бұл бөлме осы үйдің оны-мұны қоятын қоймасы тәрізді еді. Алқам-салқам нашарлау есігі болатын. Сол есіктің сыртынан әп-әдемі етіліп, киіз қапталып шегеленіп қалыпты.

Шәкір, Мұрат және екі-үш бала әлгінде болып өткен бокс жарысын қорытындылап, Николай Трофимовичтің үлгісімен дәптершеге тіркеп жазып отырған кез еді. Есікті жұлқып ашып, оқыс кіріп келген Токмолда мен Байқұлақты көргенде, барлығы үрейлене қалысты. Орындарынан ұшып-ұшып тұрысты.

Есік жабылмай ашылған күйінде қалды.

Кереметтей бір қылмыстың үстінен түскендей болып,

Токмолданың жүзі сұрланып кетті. Шағын бөлменің ішін жалмай қарап, таңырқап тұрды да қалды. Былтыр осы уақытта Николай Трофимович жасақтаған физкультура залына тұңғыш кіріп көргенде қандай әсер алса, дәл сондай әсер алды. Мына бөлме түп-тура соны еске түсірді. Әдемі етіліп ақталып, сыпырылған. Қабырғаларға әр түрлі спорт плакаттары мен суреттері ілінген. Бөлменің дәл орта тұсында бел ағашқа салбырай байланған ап-ауыр сопақша қап. Токмолдаға таныс қап. Жазда физкультура залының күлін көкке ұшырғанда, ішіне құм салған дәл осындай бір қапты ол өз колымен жарып, жоқ етіп еді. Сол енді қайта “тіріліп” осында келіп мекен тепкен түрі бар, қабырғадағы шегеде екі пар бокс қолғабы, алысып-жұлысуға қажетті бірсыпыра жіп-шу және де ілулі тұр.

Ашуы алқымына тығылған Токмолда қалш-қалш етіп кетті:

— Бұ не? Мыналарды кім істеп жүр? Қайсын? Қағыңғыр онбағандар, қағынып осының бәрін кім шығарып жүр?! Батырбаев, сенсің ғой? Секция деген пәлелерді қайтадан жаңғыртып! Мен сенімен әлі сөйлесемін!— Токмолда Байқұлаққа бұйрық етті:— Үз мына немесін. Ал сыпырып, ана тұрғанның барлығын! Өрте! Жой!

Директор мен Байқұлақ білгенін істей бастады. Балаларды дүркіретіп сыртқа қуып шықты. Салбыраған сопақша қап пәре-сәре болды. Бокс қолғаптары мен балалардың өздері істеп алған қолғаптарды, жіп-шу — барлығын Байқұлақ бір құшақ етіп, есік алдына алып шықты.

— Апар! Сал анау өртке апарып!— деді Токмолда.

Байқұлақ екі айтқызбады, қолындағыларды солай қарай алып жөнелді. Тандырдың дөнгелек аузынан аспанға шапшыған жалын өзіне жем әкеле жатқанды сезіп, одан бетер жалмандап өршелене түскендей болды.

Безбүйрек Байқұлақ балалардың бір топ аяулы мүлкін жалмауыз қызыл өнешке шімірікпестен тастап-тастап жіберді.

Осының бәрін бақылап, көріп тұрған Мұраттың бүкіл қолқа жүрегі от ішіне қопарылып бірге түскендей болды...

Содан бері бір жылға тарта уақыт өтті. Тағы да міне күз келіп жетті.

Жомарт күз! Береген күз. Алтын күз деп жылдың осы тамаша мерзіміне қастерлеп тағылмаған ат бар ма? Дарқан

күзді тіліне тиек етіп жырламаған ақын-жазушы, күз бейнесі жүрегін толқытпаған суретші бар ма?!

Күз тынысы, күз үні, күз әуезі шабытына шабыт қосып шалқытпаған нәзік жанды музыкант бар ма?

Жоқ, шынайы талант иелерінің арасында ондай көрбала соқырлардың болуы мүмкін емес.

Күз келгенін далада телегей-теңіз астық дариясынын сары ала тартқан дидадына қарап білесің. Ал қалада... қалада да күзге салым жаппай сарғая бастайтын нәрселер бар. Ол, мәселен, еркектердің сабан қалпағы. Бас-аяғы бір маусым киіс беретін бұл қалпақтар жазғытұры алғаш сатып алған кезде бірыңғай аппақ, жап-жана болса, күзге тарта ыстаған балық тәрізденіп, қаңсып сарғайып кетеді. Күз келгенін қалада осыдан да байқауға болады.

Осындай сарғыштаана бастаған қалпақ киген бір еркек Алматы физкультура техникумының көшеге қараған кең есігінен нық басып кіріп келе жатты. Қолында спортшылар ұстайтын кішкентай күрең чемодан. Үстінде шалак жең ақ көйлегі бар.

Жүп-жұмыр тығыз иықтары мен күшті мойнына қарап-ақ бұл адамның спортшы екенін білуге болатындай.

Қазіргі ертеңгілік кезде күн түсе қоймайтын салқын дәлізді бойлап, әлгі адам солға қарай жүрді. Әр есіктің босағасын бағып, күбір-күбір сөйлескен жасөспірімдер.

Көпшілігі ер балалар. Қыздар аз. Бұлар техникумға оқуға түсуге келген талапкерлер.

Әлгіндей бір топтың арасында оқушыға таныс Мұрат Батырбаев тұр еді. Орыс әдебиетінен ауызша емтихан тапсырып, аудиториядан жана шыққан беті.

— Номері нешінші билет келді?

— Қандай сұрақтар келді?

— Қалай жауап бердін?— деп, балалар одан жамырай сұрап жатқан кез болатын.

Мұраттың оларға жауап қайтаруға мұршасы болмай қалды.

Сабан қалпағын қолына алып, дәлізбен осылай қарай келе жатқан әлгі еркекті көрді де тұра ұмтылды.

— Николай Трофимович!

— Мұрат!

Ұстазы мен шәкірті арада бір жыл өткен шамада ойламаған жерден осылай кездесті.

— Қайдан жүрсін?— деп сұрады Николай Трофимович.

Осында оқуға түсейін деп келіп едім.

Мұраттың тұлғасы былтырғыға қарағанда кәдімгідей

толысып, жұмырланып қалған екен. Кеуде тұстары білеуленіп білініп тұр. Жез құмандай сарғайып күнге күйген денесі сергек қозғалады.

— Мұрат, сен өсіп кетіпсің. Нағыз жігіт болып қалыпсың!— деді Николай Трофимович. Сүйсініп айтқандай болды.

Оның өз тұлғасы да бәйгеге қосқан аттай санлақтанып тұр еді.

Ұстаздың мақтау сөзі жанына жағып, Мұрат тояттай күлімсіреді де:

— Николай Трофимович, сіз қазір қайдасыз?— деп сұрады.

— Мен осындамын. Осы қаладамын. “Спартакта” тренер едім. Енді осы техникумға мұғалімдік қызметке ауысатын болдым.

Мұраттың көзінде қуаныш оты жарқылдап кетті.

— Осында дейсіз бе?

— Иә.

Николай Трофимович осыны айтты да, калпак ұстаған қолын Мұраттың иығына қойды:

— Сен емтихан тапсырып шықтың ба?

— Тапсырып шықтым.

— Ендеше тоса тұр. Мен қазір шығам. Сонан соң сөйлеміз.

— Мақұл.

— Николай Трофимович дәліздің түкпір жағындағы директор кабинетіне кетті де, Мұрат артындағы балаларға бұрылды.

— Бү кім?

— Осында мұғалім боламын дейді ғой?

— Сен оны қайдан танысың?— деп, әлгі арада тұрғандар Мұратты қоршап алды.

Мұрат Николай Трофимовичтің кім екенін айтты. Аяулы жақын адамын кездестіріп, қуанған, толқу бар еді үнінде.

Балалар оны қолпаштап жатыр.

— Сен бақытты екенсің!

— Енді сен техникумға сөзсіз қабылданып жатырсың ғой.

— Шапағатыңды бізге де тигіз!

Николай Трофимович сәл бөгелді де, қайта шықты. Мұратты қолтықтай ілестіріп, сыртқа беттеді. Артағы балалардың жапырылып қараған көзқарастарында нендей сыр жатқанын Мұрат арқасымен сезініп барады.

Ол екеуі үйдің теріскей жағындағы скверге, көлеңкеге келіп отырды.

— Ал әңгіменді айт. Мектепті қалай бітіріп едің?— деді Николай Трофимович.

— Жаман бітіргем жоқ. Бір сабақтан ғана “үшпін”, басқасынан “беспін”.

— Қай сабақтан үшсін?

— Физкультурадан,— деді Мұрат.

— Қалайша?!— Николай Трофимович бөгеліп барып:— Сен бұны сүйетін едің ғой,— деді.

Мұрат беттерінің екі ұшы әдемі шұқырайып, жымия күлді.

— Сол сүйетіндігім үшін де мұғалім қыс бойы қудалап ақыры жыл аяғында “үштік” баға қойды.

— Түсінбеймін?

Мұрат тәптіштеп айта бастады. Спорт құмарлығы үшін Токмолда мен Байқұлақтан қандай зәбір-жапа шеккенін баяндап берді.

Николай Трофимович тыңдап болды да, ауыр күрсінді.

— Сұмдық екен.

Ұстазы мен шәкірті біраз уақыт ауыр салбырасып, үнсіз отырысып қалысты.

— Қазір мұнда қайда орналастың? Жатақханадамысың?— деп сұрады Николай Трофимович.

— Жатақханада емеспін. Көк базарда жұмыс істейтін Ақтанбай дейтін бір шалдың үйіне балалармен бірге келіп түсіп едім. Сондамын. Бірінші курсте окитындарға жатақханадан орын берілмейді,— дейді.

— Қалай, былай... тәуір ме ол үйін? Сабаққа дайындалуға мүмкіндік бар ма?

— Жайсыздау үй екен. Бала көп. Әрі көк базардың қасында. Кісі деген колхоздан топырлап келіп-кетіп жатады. Мазасыз.

— Солай...— деп, Николай Трофимович тізесінің үстіне қойып отырған чемоданының қаппағын сұқ саусағымен тырс-тырс ұрды да, өз жайынан сөйлеп кетті.

— Біз сол “Қызылшекарадан” кеткелі бері осындамыз. Мұнда Дуся екеуіміз ғана келгенбіз. Кемпіріміз ауданда үлкен баласының қолында қалған. Қазір үшеу болып тұрып жатырмыз. Дуся босанған.

Вовка дейтін кішкентай жігітіміз бар. Максим Горький паркінің әр жағында пәтер жалдап тұрамыз. Кішірек екі бөлме. Бір үйдің жартысы. Қызметімнің жайын айттым. Ертең өзім Ташкентке жүрейін деп отырмын.

— Не шаруамен?— деп сұрады Мұрат, Николай Трофимович іркіліңкіреп қалған сон.

— Былтырдан бері бокспен бел шешіп мен де шұғылданып жүрмін. “Спартак” спорт қоғамы бойынша көктемде чемпион деген атаққа ие болдым. Сөйтіп Орта Азия республикалары мен Қазақстан боксшыларының жарысына қатысуға жолдама алдым. Соған ертең жүрмекшіміз.

Мұрат елең етіп:

— Мен оқып едім газеттен! Сол сіз екенсіз ғой. Мен басқа біреу ме екен, фамилиясы ұқсас деп ойлап едім!— деді.

— Солай. Қартаюға таяғанда, мен де кызып кеттім,— деп, Николай Трофимович бұл әңгіменің аяғын қусырды да:— Бүгін тапсырғандарың бірінші емтихан ғой?— деп сұрады.

— Иә. Тағы үш пәннен емтихан тапсырамыз,— деп Мұрат санап берді.

— Әлгі айтқан базаршының үйінен өзге мұнда пәтерге тұруға лайық басқа таныс үйлерін жоқ па еді?

— Ыңғайлы ешкім жоқ. Жатақханадан техникум орын беретін шығар деп соған сеніп келіп едім. Кейін қалай боларын білмеймін,— деп Мұрат ересек адам тәрізденіп, алдағы күннің қамын толғана сөйледі.

— Қазір боссың ба?

— Боспын.

— Жүр, бізге барайық. Сонан соң ақылдасып көреміз.

46

Бұлар Ташкент көшесінің бойындағы тротуармен жаяу келе жатыр. Қала жағдайын Мұрат жақсы біле қоймаса да, баратын жерлерінің әлі бірғауым екенін түспалдайды.

Максим Горький атындағы парктің ар жағында тұрамыз деген еді ғой Николай Трофимович. Ол парктің әлі қарасы да көрінбейді.

Бұлардың қастарынан зырлап трамвай өтіп кетіп жатыр. “Трамвай жолының бойымен келе жатып, трамвайға отырмай, ыстық күнде бұнымыз не жаяу салпақтап?” Мұрат анда-санда Николай Трофимовичтің жүзіне осындай сұрақты оймен қарап қояды.

Оның ойын Николай Трофимович ұға қойғандай болды.

— Бізге дейін әлі біраз жер,— деді ол.— Ал мен жұмысқа барғанда, қайтқанда қысы-жазы бір де рет трамваймен жүріп көрген емеспін. Ылғи да жаяу жүрем.

— Трамвайда соншалық адам көп бола ма?— деп сұрады Мұрат.

— Ертеңді-кеш адам көп болады. Бірақ одан емес. Адам

қаншама көп болғанмен де мініп кетуге болады ғой. Мен әдейі жаяу жүрем. Жұмысқа жаяу барып қайту — ол менің жаттығу жоспарыма кіреді. Жалпы, қала ішінде аса бір асығыс, тығыз жағдайда болмаса, мен еш уақытта да не трамвай, не троллейбус, автобустарға отырмаймын. Ылғи да жаяу жүргенді артық көрем. Спортшы үшін бұның пайдасы зор,— деп, Николай Трофимович Мұратқа осы жүрістің өзін өнеге етіп келе жатыр.

Бұл сөздерді Мұрат көңіліне тәлім етіп, түйіп алды.

Николай Трофимович ауылды жердің көшесінен айнымайтын шеткері көшелердің бірінде тұрады екен. Тас төселмеген жабайы көше. Бірақ оның есесіне тып-тыныш, қимыл аз. Бір этажды үйлер мәуелеген баққа көміліп тұр. Сондай үйдің шағын террасалы біреуіне қарай бұрылып, Николай Трофимович:

— Біздің үй мынау,— деп көрсетті.

Сырты ағаш шарбақпен қоршалған енселі үйдің арғы жағынан және бір терраса көрінеді. Мұрат соңынан білді: бұл екі пәтерлік етіп салынған үй екен. Арғысында үй иесінің өзі тұрып, бергісін жалдайды екен.

Терезе тұсындағы жіпке Дуся сәбидің анау-мынау жөргек-киімдерін жайып жатқан үстіне келді бұлар.

Мұраттың көзіне бірінші рет түскен нәрсе Дусяның өзгеріп кеткені. Баяғы ойнақы жап-жас өңі болғанымен, кәдімгідей жуан тартып толысыпты. Бір кездегі екі үйдің арасында ұшып-қонып жүретін бұйра бас қыз кейпінен тұлғасы мүлдем басқаша. Кеудесі де үлкейіп, комактанып, кәдімгі қимылы салмақты, саликалы ана болыпты. Үстінде көзді қуантатындай әдемі қызыл шыттан тіккен халаты бар. Мұратты ол өз туысы келгендей жылы жүзбен қарсы алды. “Қызылшекарада” не өзгеріс барын, елдің жайын әйелдік әуесқойлығымен бастырмалата сұрап жатыр.

Бұлар осылай сөйлесіп тұрғанда, үйдің төр жақтағы бөлмесінен інгәлап жылаған жас сәбидің үні естілді.

— Вовка оянды! Бар, кіш етіп қоймасын. Тосып, кіш еткіз,— деді Дуся Николай Трофимовичке. Өзі әлі де болса қолындағы бірер кірді жайып үлгірмеген еді.

Мұрат Николай Трофимовичке ілесіп, үйге кірді. Айнадай тап-таза етіліп сүртілген сырлы еден. Тап-таза ықшам-ықшам бұйымдар. Шыбын кірмес үшін сырт есікке төменгі бұрыштарына тас байлап, дәке құрылған. Табалдырық түбінде аяқтың шаңын сүртетін шүберек.

Осының барлығы Дуся “Қызылшекарада” дәрігерлік

қызмет істеп тұрғандағы жайды еске түсіріп көз алдына әкеледі. Онда да дәл осылай тап-таза болып жататын. Су шүберек табалдырық түбінен үзілмейтін. Көлденен жатқан бір шырпы көзге шалынбайтын.

Николай Трофимовичтің пәтері бірінен біріне өтетін екі бөлме екен. Оншалық үлкен де емес, шағын да емес, орташа бөлмелер. Соның ауызғысына кірген бетте Мұрат семьялы адам тұрып, тіршілік ететін үйге емес, шағын ғана физкультура залына кіріп келгендей әсер алды. Төргі терезенің алдында үш жағынан үш орындық қойылған кішірек стол, қыста от жағылатын плитаның үстінде біраз ыдыс-аяқ тұрғаны болмаса, мұндағы мүлік-заттың көпшілігі спорттық нәрселер.

Кірген жерде босағада жұп-жұмыр, тып-тығыз, биіктігі бір метр келетін сопақша қап сүйеулі тұр. Қаптың ауыз жағында ілмектеп байлаған мықты қайыс бауы бар.

Оған іргелес біріне бірі шекесін түйістіре қосақтасып, екі гантель шойын темір жатыр. Бұлардың үстінгі жағында, жоғарырақта тағы да бір топ мүлік жайғасып ілулі тұр. Бамбук таяқты әдемі шаңғы, конькилі екі пар бөтенке, бокс қолғабы, секіретін жіп тәрізді нәрселер.

Осылардың барлығын Мұрат сәл бөгеліп, тез шолып қарап өтті де, төр үйге кірді. Кедейлеу, жұпыны дүниелі бөлме екен. Баланың кереуетінен Николай Трофимович ұйқысы әлі ашылып болмаған балпанақтай сәбиді көтеріп ала берді. Вовка деген жігіт осы еді, Мұратпен сәлемдеспек түгіл пысқырып қарайтын емес. Жұп-жұмыр, жұп-жұмсақ аппақ жұдырығымен басы-көзін аяусыз укалап әкесінің қолында ұйқысын аша алмай кетіп барады.

Вовканың дүниеге келгеніне үш ай ғана болған екен.

Әкесі қолына алысымен көтергенді сезініп, жылауын қоя қойған еді.

Ас үстінде Николай Трофимович Мұратқа:

— Егер анау пәтерінде жағдайың келмей жүрсе, ұнатсан осында кел,— деген сөзді айтты.— Мен болсам ертең кетем. Дуся екеулерің қаласындар. Сабакқа дайындалуына да мұнда жағдай бар.

— Мақұл, келейін,— деді Мұрат, ішін қуаныш жайлап тұрып айтты.

Сол күні Мұрат мұнда киім-кешектерін әкеп алды. Ертесіне Николай Трофимович Қазақстан боксшылар командасының құрамында Ташкентке сапар шекті. Мұрат,

Дуся, Вовка үшеуі оны поезға шығарып салып: “Жеңіп қайт!”— деп ең ыстық тілектерін білдірді.

Кісі көңілін қалдыруды білмейтін Николай Трофимович бұлардың ол тілектерін бұлжытпастан орындады. Жеңіп қайтты. Орта салмақ бойынша чемпион деген құрметті атаққа ие болды.

Газеттер оның суретін басып, аса ақылды, талантты боксшы ретінде мадақтап мақалалар жазып жатты.

Бұл уақыттың ішінде Мұрат техникумға түсу емтихандарын түгелдей тапсырып бітіп, оқуға қабылданып, көңілі жай тапқан еді. Оқу жылының басталуына небәрі енді төрт-бес күн уақыт қалған. Николай Трофимовичті Мұрат бұрын бір ғана қырынан: ресми қызметіндегі ұстаздық тұрғысынан білетін болса, ендігі жай мүлде басқашаланды. Бір үйдің адамдарындай қоян-қолтық етене жағдайға көшті. Бұл жай енді оған сүйікті ұстазын ішегінің қырындысына дейін танып білуге мүмкіндік туғызды.

Николай Трофимович басқан-тұрғанының бәрі дерлік оған зор тәлім-өнеге еді. Бұл адам шылым тартпайды. (Бұны Мұрат білетін). Арақты татып та алмайды. Үй іші болып дағдыланған бұлжымайтын режим тәртіптері бар. Бір мезгілде тұрады, бір мезгілде жатады. Тамақты да мезгіл-мезгілімен ішеді.

Николай Трофимовичтің жаттығу, шынығу әрекеттерінің өзін егжей-тегжейімен молынан ойластырылған бүтін бір жүйе дерлік.

Таңертең ол сағат жетіде тұрып, жақын жердегі, Максим Горький атындағы паркке жөнеледі. Аумағы әлейім жерді алып жатқан зор паркті бірнеше рет айналып жүгіреді.

Сонан соң сол таза ауада неше алуан дене шынықтыру жаттығуларын жасайды. Қысы-жазы бұл машығынан ол бір танбайды, оның бұл әрекеті қырық-қырық бес минут уақытқа созылады. Содан соң үйге келіп, тамағын ішеді де жаяу қызметіне кетеді.

Қызметтен келісімен Николай Трофимович тамақтанады. Тамақтанып алған соң жаңа газет-журналдарды қарап шығады, үй ішінің шаруасына болысады. Дусяның қолы босамай жатса, қандай жұмыс болса да жұғысып, тындыра салады. Су әкелу міндеті әманда Николай Трофимовичтің мойнында. Білегін сыбанып алып, еден жуғанда лездің арасында айнадай жалтыратып шығады.

Бұның бәрін ол жай ғана жұмыс істеу деп қарамай, өзінің спорттық шынығу, қуаттану мақсатында зор пайдалы нәрсе деп есептейді.

Николай Трофимовичтің бокс өнеріне машықтанатын мерзімі, негізінен, кешкі мезгіл.

Сағат сегіз бен онның арасы. Үйдің баққа қараған артқы тұсында аула тәріздес тақырлау алаң жер бар. Оның жаттығу аренасы міне сол. Шаңын басып, су шашып сыпырып, алдын ала дайындап қояды. Содан соң жаттығатын мерзімі болғанда бокс қолғабын, секіретін жібін, қойғылап машықтанатын құм салған қабын алып шығады да іске кіріседі. Ішіне құм кептеген ап-ауыр сүйір қапты Николай Трофимович өзі жасап алған. Тарбия өскен жуан бұтақты қарағашқа соны салбырата байлап қойып, бөлемнің сазайын береді-ау!

Қыс болсын, жаз болсын, Николай Трофимович демалыс күндері үйде отыру дегенді білмейді. Қыстыгүні шаңғысын аркалап алады да, тауға кетеді. Жазда велосипедіне мінеді де, қала сыртына, табиғаттың қойнауына тартып отырады. Содан түс қайта бір-ақ оралады. Демалыс күн — жаттығудан бос кезі. Дұся екеуі кешке қарай киноға немесе театрға барады.

Осы тәртіп әманда бұлжымай орындалады деп айтуға болады.

“Молданың істегенін істеме, айтқанын істе” дейтін сөз бар. Шәкірттердің алдында сөйлегенде таңдайларынан шаң көтерілетін, ал бірақ өздерінің іс-мінездері сөздеріне әрқашан үйлесе бермейтін ұстаздар толып жатады. Николай Трофимович ондайлардың сортынан мүлдем бөлек жаралған адам. Оның сөзі — ісі де, ісі — сөзі. Екеуі бір жерден шығып жатады. Титтей де боса қия басып, алшақ кету деген бұл адамда болмайды-ақ.

Аз ғана күн бірге тұрғанда Мұраттың көзі бұған әбден жетіп болды. Николай Трофимовичтің ұстаздық асыл қасиеттері енді оған бар қырынан бірдей жарқырап көріне бастады.

“Нағыз спортшы қандай болу керек?” Мұратқа біреу осылай сұрақ қойса, ол қазір ойланып-толғанбастан: “Николай Трофимовичтей болу керек!” деп бір ғана сөзбен жауап берген болар еді.

Енді ол басқан-тұрғанының бәрінде оған еліктеп, сондай болуды өзіне айықпас арман етіп ұстады.

“Осы баладан түбінде жақсы спортшы шығуы мүмкін!” Мұрат жөнінде Николай Трофимович мұндай пікірге былтыр “Қызылшекарада” келген болатын. Сол ойының жансақ еместігіне көзі енді әбден жетті. Ешкімнің үйре-

туінсіз өздігінен жаттығып, қандай дәрежеге көтерілген! Бокстасудың әрқилы айла-тәсілдерін қалай жақсы меңгерген!

Әуелгі бір күні Николай Трофимович Мұратты сынап қарамақшы болып, онымен бокстасып көріп еді. Жаныған ұстарадай лыпып тұрған даяр боксшыға кездесті. Соққылары сондай өтімді, теп-тез, дәл. Қорғанысы берік. Ара қашықтығын сезінуі алғыр. Тіпті осы күйінде алып барып разрядты боксшылардың жарысына қосып жіберсе де, әбден жарап тұр.

Николай Трофимович сезген-түйгенін бір-ақ ауыз сөзбен жинақтап айтты.

— Осы бетіңнен айнамасан, жақсы боксшы боласың!— деді.

Бұл сөзді естіп, Мұраттың өзіне деген сенімі еселеп арта түсті.

Оқу басталды. Николай Трофимович техникумда дене шынықтыру пәнінен сабақ береді. Және бокс секциясына тренер.

Мұрат бұл секцияға бірінші күннен-ақ бастап қатынасып жүр. Осыдан осылай оның өмірінде нағыз спорттық кезең басталды.

* * *

Николай Трофимович не істесе, Мұрат та түп-тура көшіріп соны істейді. Ол да танертенгі сағат жетіде тұрады. Паркке барады, жүгіреді, дене шынықтыру жаттығуларын жасап жатады.

Техникумға сабаққа жаяу барып, жаяу қайтады.

Әуел баста бұл екі аралық оған қашық секілденіп көрінгенмен, біраз күннен кейін дағдыланып кетті де, қашықтығы білінбейтін болды.

Мұрат үй шаруасына да Дусяға елпілдеген қолғанат болып алды. Су да әкеледі, жүгіріп барып магазиннен нан да әкеледі. Еденді де жуа салады.

Оның бұған талабы болғанменде, әуелде икемі болмай жүрді. Еден жуу қалай болса солай істелмейді екен. Оның да ебі, ыңғайы болады екен. Мұрат екі-үш рет жуғаннан соң, машықтанып үйреніп алды.

Алматыға оқуға кеткелі бері Мұраттан ана-анасына бір-ақ рет хат келді. Қысқа жазыпты. “Оқуға түстім, Николай Трофимовичтің үйінде тұрам. Николай Трофимович осында, мен оқитын техникумда мұғалім” дегенді ғана жазыпты.

— Бар, жөнел, Мұратжанға азық-түлік жеткізіп бер!— деп, Ұлжан шешей хат келісімен шалын алқымға ала бастады.

Мұрат Алматыға оқуға бармақ болғанда, Батырбай кәрия: “Барсаң бар”,— деп еді. Ұлжан шешей құптамаған қарсы тұрған. “Әуелі осы аудандағы оқуды түгесіп, тауысып алшы. Алматыға барып оқуың қашпас”,— деген.

Бірақ Мұрат көнбеді де, көздеген оқуына кетіп тынды.

— Барсаң, бар деп, қаршадай баланы бір қиырға жөнелтіп сап, енді ойына түк кіріп шығатын емес қой. Онда сенің немене, екі туып бір қалғаның бар ма еді. Тезірек барып, жай-күйін біліп қайт!— деген тәрізді сөздер Батыкеннің құлағынан кетпейтін болды.

Бір қойды сойып, етін кептіріп, тағы басқа май-күрт, азық-түлік қамдап, Батырбай кәрия жол жүруге дайындалды.

Мұрат бір күні техникумнан сабақтан келсе, Дуся тамақ істеп үлгіре алмай жатыр екен. Алдында ғана аздаған жаңбыр жауып, тыстағы жердің батпағымен еден біраз былғанып қалған. Мұрат соны жуып алмақшы болды. Азғантай ластықтың өзіне жаны төзбейтіндей бір мінез оған да пайда болған еді.

Көйлек-майканы шешіп тастап, үй ішінде киетін көне шалбарын киіп, Мұрат іске кірісіп жатқанда, ас үйдің тап есігінің алдына жүк машинасы келіп тоқтады. “Қызылшекарадан” келген машина еді.

Қасына екі-үш алдамды ертіп, үйге кіріп келген Батыкен жалаштанып алып, еден жуып жатқан баласын көргенде, соншалық бір ыңғайсыз оқыс күйге түскендей болды.

— Шыбыным-ай, бұнын не?— деп таңырқап, мүдіріп қалды. Еркектің әйел істеуге тиісті іске араласуы ауыл қазағына сөлекет болып көрінетінін Мұрат біледі. Сонда да болса, жалтаратын ыңғай жоқ.

— Жеңгейдің қолы тимей жатқан соң, еденді жуа салайын деп едім,— деді.

Басқа ауыл адамдары да Мұратқа үрпиісе қарап тұрды.

Болар іс болды деген оймен Мұрат саспады. Екі үйдің еденін одан соң террассаны да әйбаттап жуып шықты.

Кейіннен, баласы мен екеуі оңаша қалған кезде, Батыкен:

— Шырағым, еден жуу деген ол әйелдің жұмысы. Сен істейтін жұмыс емес. Қой бұнынды, ұят болады,— деп, көңілінде дат қалғанын білдіріп жатыр.

— Онда тұрған немене бар? Мен түгіл Николай Трофимович өзі де жуа салады.

— Николай жуса, ол орыс. Орыстың еркектері еден жуып, су әкелгенді сөлекет санамайды. Ал қазаққа бұл жарамайды. Өлгі адамдардың бірі болмаса бірі ауылға өсек етіп барады.

Батыкеннің осы айтқаны мұндай дәл келер ме! Мұраттың сден жуып, су әкелетіндігі жайлы әңгіме “Қызылшекараға” Батырбай кәрия келместен бұрын жетіп үлгіріпті. Өзге біреу емес, ауыл ағасы Токмолданың аузымен Ұлжан шешейге де жетіпті. Ол былай болған еді:

Бір күні кешке қарай Ұлжан шешей есік алдында мал жайғап жүр еді, Токмолда өтіп барады екен.

— Шеше, амансыз ба?— деп амандасты.

— Кұдайға шүкір. Өзің амансың ба, қарағым.

— Алматыдағы баланыздан не хабар бар, шеше?

— Хат келген әнеугүні. Оқуына түскен көрінеді. Әкесі кетіп еді азық-түлік алып.

— Баланыз былтыр әлгі осында мұғалім болған Денисенко дейтін мұғалімнің үйінде жүр деп естідім. Сол үйдің отымен кіріп, күлімен шығады. Тақтайына дейін сол жуады дейді көріп келген жұрт. Өйтіп жүріп ол оқу оқып не мәз таптырады дейсін.

Осы сөздерді Токмолда жүре сөйлеп айтып, мойын бұрмастан кете барған еді. Ұлжан шешейдің мінезі оған жақсы мәлім. Бірсыпыра әбігерді істеп кеткенін іштей сезіп, Токмолда өзіне-өзі риза болып қалған.

— Ей, әке, оны кім айтып келді? Қалаға кім барып еді?— деп, Ұлжан шешей анық-қанығын білмек болғанда:

— Шалыңыз келеді ғой ертең-бүрсүгүні. Анық-қанығын сол кісі айтар,— деген болатын Токмолда.

Балажан Ұлжан шешей осыдан кейін қашан Батыкен келгенше ғұмырының тең жартысын күйзеліспен жоқ етті десе де болады.

Мұраттың көзден таса болып, оқуға кетуінің өзі де оған аз азап емес еді. Енді оған мынадай жайсыз хабар ұласып, жанын жегідей жеп, түр демей, күн демей Мұратты ойлайтын болып жүр.

Бес-алты күннің шамасында Батыкен де оралды. Оның төбесі көрінісімен Ұлжан шешей:

— Қалай, Мұратжанның хал-жайы қандай екен?— деп, тарпа бас салғандай болды.

— Балаң оқып жүр. Хал-жайы сондай жақсы.

— Әлгі былтырғы орыс мұғалімнің үйінде ме екен?

— Иә, сонда.

— Сол үйдің отымен кіріп, күлімен шығады, әйелі істейтін жұмысының бәрін сол істейді деп, осында гулетіп сөз етіп жүр ғой!

— Кім айтады?

— Маған Токмолда директор айтты.

— Қазақ ит өсек айтпай жүрсе, іші кебе ме екен, әкеңнің...— деп, сөзінің аяғын Батыкең ащы тұздықпен бітірді.

Келесі жылы тамыз айында Париж қаласында студент боксшылардың халықаралық біріншілік жарысы өткізілетіні жайлы хабар жастар баспасөзінің бөріңде жарияланды. Совет студенттерінің бірлестігі бұл жарысты құттықтап қарсы алатынын және де оған қатысуға мүдделі екенін білдірді.

Басқа мемлекеттердің жастар ұйымдары да үн қатып құптап жатты.

Ұлан байтақ елімізде осы аталған жарысқа қатысудың дайындық ісі қолға алынды. Облыстар мен өлкелерде, республикалар мен аймақтарда ең таңдаулы, ең қабілетті деген студент боксшылар сұрыпталумен болды.

Алматы физкультура техникумының студенті, он алты жасар жас боксшы Мұрат Батырбаевтың аты осы кезде спортшылар қауымының арасында ерекше шықты. Жеңілуді білмейтін, керемет талантты боксшы ретінде ауыздан-ауызға алынып, даңққа бөлене бастады.

Март айында, Ташкентте Орта Азия мен Қазақстан студент боксшыларының аймақтық жарысы болды. Мұрат бұл кезде техникумның екінші курсыңда окитын. Жиырма айкасты бастан кешкен тәжірибесі бар еді. Соның біреуінде ғана ұтылып, басқасыңда ұтып шыққан. Мұратпен кездесетін бөсекелестердің ішінде ең қауіптісі өзбекстандық он тоғыз жасар спорт шебері Лопатников деген еді. Осы жолы Мұрат бұрын-сонды болмаған өнер көрсетті. Қажымайтын, талмайтын бейнебір жанды машинадай қимылдап, елу айкасты бастан кешірген, республика чемпионы деген құрметті атағы бар сартіс боксшы Лопатниковты ойнап жүріп жеңді.

Осы айкасты өз көзімен көріп отырған адамдардан жап-жас балғын боксшының шеберлігіне сүйсініп, айызы қанбаған бірде-бір жан болған жоқ.

Мұраттың тренері, әрі осы айкаста оған қызмет етуші секунданты Николай Трофимович те осы біраз ғана минут уақыттың ішінде көп нәрсені бастан кешті.

Шаттық сезімінің не қилы шабытты толқыңдары кеудесінде теңіздей тулаумен болды. Сабырлы, салмақты мінезінен сонда да болса ауған жоқ. Асқақтаған көңілмен ду қол шапалақтаған жұрттың қошеметіне бөленген Мұрат рингтен жеңіп түсіп келе жатқанда оны арқадан қағып бір-ақ ауыз сөз айтты.

— Жарайсың, Мұратик!— деді. Жарыс стадионда болып жатыр еді. Рингтен ұзай берген Мұраттың алдын кенет жұпар иісті бір бума әсем гүл тосқауылдай қалды. Гүлдің тасасынан оң жақ бетінде қалы бар әдемі өзбек қызы күлімсірей қарайды.

— Сіз тамаша боксастыңыз!— деп, қыз бума гүлді Мұратқа құшақтата салды да, жалт беріп жүгіре жөнелді.

Осы кезде, жатар алдында, Мұрат қонақ үйдің бет-алдындағы Науаи алаңында жалғыздан-жалғыз ұзақ сөйілдеп қыдырды. Көңілінен, неге екенін, манағы гүл сыйлаған өзбек қызы шықпайды. Жарқ етіп қана бір көрінген жанары, уыз жүзі, нұр күлкісі — бәрі де сол қалпында көз алдында. Үлбіреген жұп-жұмсақ жібек сезімнің, бұрын-соңды бастан кешіп көрмеген жұмбақ сезімнің шырмауынан Мұрат еш шыға алатындай емес-ті.

Осы хал оның бойынан көп күндер өткеннен кейін де айықпады...

50

“Қызылшекарада” Мұрат жайындағы күмпілдек әңгімелер басылмақ түгіл асқынып кетті.

Бір күні: “Батырбайдың баласы Мәскеуге жүргелі жатыр екен. Одан әрі Прансия деген елдің Париж деген қаласына барып, дүние жүзіндегі ең мықты боксшылармен төбелеске түседі екен”,— деген хабар дүнк ете қалды.

Баласы жайында әрқалай әңгімелер естіген сайын Ұлжан шешей онсыз да бір селк етпей қалмаушы еді. Енді мына хабарды естігенде, ол от басқандай болып, ыршып түсті.

— Ойбай-ау, Прансиясы несі? Не сұмдық? Әкем-ай, бұнын жөнін білетін кімің барсын!— деп, көрші қатындардан ақыл-кеңес сұрай жүгірді.

— Прансия деген ол шет ел болса керек. Әйтеуір, жердің түбі — алыс болса керек,— деді бір қатын.

— Қыр Сібірден де ары болса керек,— деді екінші қатын.

Білгірленген оқығандау бір қатын:

— Прансияның жайын мына менен сұрандар. Мен айтып берейін,— деп, суырылып тәптіштей жөнелді.— Қыр Сібір дейсіңдер. Сібір қайда, мұнда емес пе? Прансия деген ел, Сібір түгіл, әлгі Түркия, Әмериканың бәрінен де ары. Ылғи капиталистер тұратын ел болады. Үйлері жүз қабат етіп салынған болады.

Тағы бір оқығандау қатын әлгінің сөзін бөлді:

— Өйтпей-ақ, Әмериканың ар жағында емей-ақ, Прансия

одан бері болса керек. Бізбен соғысатын Керманның көршісі болса керек,— дегенді айтты.

— Әй, осының жөнін ешқайсымыз да жөндеп білмейміз. Одан да осы ауылдағы оқыған мұғалімдерден сұраған жөн, анық-қанығын солар әйбат біледі. Олардың әлгі бір карта дейтін үлкен сурет қағазы болады. Содан олар Прансияның кайда екенін шұқып көрсетіп те береді,— деді үшінші әйел.

Көпшілік осы дұрыс деп қостағаннан кейін, Ұлжан шешей қалбалақтап мектепке қарай жүгірді. Токмолда кабинетінде жалғыз отыр еді. Алқын-жұлқын кіріп келген бойда Ұлжан шешей амандық-есендік жоқ сөйлей жөнелді:

— Қарағым Токмолда, өзін отыр екенсің, мұндай жақсы болар ма? Алматыға әлгі Сейіт барып келген екен. Сол айтып Мұратжан Мәскеуге, Мәскеуден ары Прансия дей ме, сондай бір басқа алыс елге покус қып төбелесуге бармақшы екен дейді. Не өзі хат жазбайды ол оңбаған. Бұ қалай! Бұнысы несі? Оны сонда оқыған мектебі зорлап апара ма? Жоқ әлде өзі тіленіп бармақшы ма? Прансия дегені тағы да қай жер, қаншалық жер? Әйтеуір, сол покс деген десе құмартып алды да, осы бала біздің зәремізді ұшырып болды. Түсіндіріп айтшы, қарағым Токмолда. Маған осының жайын ұғындыршы!

Мұраттың спорттық даңқы күн санап асқақтап келе жатқанына Токмолда құлағдар болатын. Оны жетілдіріп баулушы Николай Трофимович екенін де еститін. Ол бұған іштей қыжырланып, күндеп қарайтын.

— Балаңыз әлі де сол әлгі Денисенко дейтіннің үйінде ме? Сонда жүр ме?— деп сұрады Токмолда.

— Былтырдан бері сонда ғой. Сол үйде.

— Ендеше осының барлығы да сол Денисенконың істеп жүргені. Мұратты еліктіріп, желіктіріп жүрген сол ғана. Осында жүргенде де ол балаларды алыстырып-жұлыстырып, істемегені қалып па еді? Ал Прансияға баратын болса, шеше, балаңыздың мұнысын мен құптай алмаймын. Жеңіл сапар болады деп, мен бұл сапарды айта алмаймын. Прансия деген ол шет ел. Бізбен араз ел. Араз елдің пәле-жаласы көп болатынын білесіз,— деп, Токмолда онсыз да үркіп отырған шешейдің үрейін одан бетер ұшырды.

— Әлгі бір карта дейтін қағаздарың болады. Сол қағазда барлық елдердің суреттері болады дейді ғой. Сол рас па?

— Өне, бір карта деген анау.— Қабырғада Американың физикалық картасы ілулі тұр еді. Токмолда соны нұсқап көрсетті.

— Сонда бұның Трансиясы қайсы?— деп сұрады Ұлжан шешей.

— Трансия емес, Прансия деңіз.— Токмолда орнынан түрегеліп, картаның қасына келді. Саусағын имите шошайтып “Прансияны” іздеді. Солтүстік Американы шарлап, одан Оңтүстік Америкаға түсіп, Прансия деген жазуды одан да таба алмай дал болып тұр еді. Роза кіріп келді.

— Роза, әлгі Прансия қайда еді? Көрсетіп жіберші?

— Бұл Американың картасы ғой? Франция мұнда қайдан болады?— деді Роза.

— Е, Әмериканың картасында Прансия болмай ма?

— Франция ол Европада ғой.

Ыңғайсызданып қалған Токмолда колын бір-ақ сілтеді.

— Мен осы карта дегеніне шорқақпын...

* * *

Осы күннің ертесіне жолшыбай бір машинаның сәті келе қап, Ұлжан шешей Алматыға жетті. Мұратты “Трансия түгіл ешқайда жібермеймін. Егессем, енді оған қалада оқуды да оқытпай, үйге алып қайтамын”,— деп жұлқынып келген түрі еді. Жерлес шофер оны Николай Трофимовичтің тура үйіне әкеп салды да, есіктен кіргізіп бір-ақ тындырды.

Дуся Ұлжан шешеймен шұркырай амандасып жатыр. Әкесінің ап-ауыр добалдай бокс қолғаптарын сүйретіп Вовка ойын етіп жүр.

Ұлжан шешейдің амандықтан соңғы бірінші сөзі:

— Мұратжан қайда? Сабағында ма?— болды.

— Мұрат Николай екеуі бүгін самолетпен Мәскеуге ұшып кетті,— деді Дуся.

Ол бұл хабарды қаншалық қуаныш етіп айтса да, Ұлжан шешейдің өңі сұп-суық болып, қаны ішіне тартылып бара жатты.

51

“Қайырлы күн болсын, қымбатты Дуся. Аяулы ұлым Вовочка! Үш күннен бері мұнда боксшыларды сұрыптау жарысы болып, бүгін аяқталды. Мен сендерге бұл хатты аса қуанышты жағдайда жазып отырмын. Жарайды, менің Мұратым! Нағыз жігіт! Дусенька, есінде ме? Осыдан түбінде тамаша боксшы шығуы мүмкін деп мен “Қызылшекарада” жүргеннің өзінде айтамын едім ғой. Қателеспеген екем. Тұрған бойы талант. Керемет талант! Аса жеңіл салмақтылардың ішінде өзінің бірінші қолғап екенін Мұрат

ғажап дәлелдей білді. Оның негізгі бәсекелесі еревандық Манамян еді ғой. Токсан тоғыз айкасты бастан кешірген аса тәжірибелі Манамянды Мұрат басымдылықпен жеңіп кетті. Сөйтіп, мұндағы жұртты таң қалдырғандай болды. Әрі олардың сүйіспеншілігіне бөленді.

Спорт сыншылары мен жанкүйерлерінің аузында қазір Мұраттың аты ерекше аталуда. Он алты жасар жасөспірімнің спорттың бокс тәрізді ауыр түрінде мұндай дәрежеге көтеріліп, осыншалық жетістіктерге жетуі сирек кездесетін нәрсе деп бағалануда.

Дусенька, тағы бір қуаныш мынау: Мен Парижға баратын боксшыларды дайындау үшін көмекші тренер болып тағайындалдым. Амандық болса, Парижға мен де барам. Ал оған дейін осында, Москва түбінде бір айлық жаттығу ісі өткізіледі. Мұрат та, мен де енді сонда боламыз.

Кош, сау бол. Осы хатты алысымен хат жаз. Вовочканы күн сайын суық сумен шомылдыруды ұмытпа! Үзіліс жасамай шомылдыр.

Мен үшін Вовочканы сүйіп қой.

Мұраттан сендерге ыстық сәлем!

Сенің Николайың

17/VI—1954 жыл"

Париж!

Адамзат тарихында бел болып, бедер болып қаларлық талай маңызды оқиғаларды бастан өткерген кәрі Парижде бұл күнде дүние жүзі спорт жанкүйерлерінің назарын аударған тағы да бір дүрмек болып жатыр.

Елеулі дүрмек!

Ұлттық спорт сарайында студент боксшылардың халықаралық біріншілік жарысы өткізіліп жатыр.

Жарыстың бүгін соңғы күні.

Сегіз салмақ категориясы бойынша бұл жарысқа барлығы сексен сегіз боксшы қатысып еді. Содан он алты адам сұрыпталып финалға шықты. Бұлар бірде-бір рет жеңіліс таппаған ең мықты, ең озат деген құдіретті жауынгерлер.

Дүние жүзі чемпионы деген құрметті атақты жеңіп алу үшін соңғы рет айкасып, күш сынасатын осы он алты санылақтың ішінде советтік үш боксшы бар. Олар: Москвалық ауыр салмақты Николаев, бакулік жартылай орта

салмақты Алиоглы және казакстандық аса жеңіл салмақты Мұрат Батырбаев еді.

Дүние жүзінің спорттық газет-журналдары бұл күндері Мұрат жайында көп дүрліктіріп жазуда. Оған бірінші себеп, Мұраттың жасының осы жарысқа қатысып отырған басқа боксшыларға қарағанда көп кішілігі болса, екіншіден, оның боксшылық өнерінің әр қилы асқақтығы, алғырлығы.

“Батырбаев бокс үшін жаралған адам. Оның айқас үстіндегі сезімталдығы адам таң қаларлықтай. Бойына бірде-бір соққыны дарытпайды, ал өзі бірде-бір соққысын нысанаға тигізбей және де қоймайды. Оны бокстың шеберлікке, амал-айлаға бағытталған жаңа мектебін жасаушы табиғи талант иесі деп атауға болады”, — деп жазды Францияның “Спорт жұлдызы” газеті.

“Аса жеңіл салмақты боксшылардың ішінде Россиядан келген он алты жасар жас боксшы Мұрат Батырбаев тері қолғаптың шын мәніндегі құдайы болып саналады. Енді оны финалдық жарысқа қатыстырмай-ақ, чемпиондық жүлдені оған бере берсе де болады. Бәрібір Батырбаев жеңеді”, — деп жазды Англияның “Боксшы” газеті.

Басқа елдердің газеттері де, Мұрат жайында осындай асқақ сөздерді бұрқырата жазып жатты.

Мұраттың финалдық кездесуіндегі әріптесі американдық он тоғыз жасар боксшы Питер Сандересс болатын. Өз елінде “кисық мұрын найзағай” атанған данқы зор Сандересс.

Сандересс осы жарысқа келерде, Хикерсон дейтін біреу “Шыныққан ”Америка” журналында ол жөнінде сала-кұлаш мақала жариялаған болатын. “Парижға баратын студент боксшыларымыздың ішінде Питер Сандересс шолпан жұлдыздай жарқырап, көзге ерекше түседі. Оның табиғатының бір өзіне ғана тән таңғажайып қасиеттері көңіл аударарлықтай. Шыр етіп дүниеге келгенде, Сандерестің екі тісі шығып, туған еді. Осы кезде ол екі минуттың ішінде бір кило балмұздақты қиналмастан қылғытып жібереді. Сандерестің ерекше жаратылған адам екенін сыпаттайтын детальдар, міне, осындай.

Бұл болатын халықаралық жарысқа Питер Сандересс атакты Менаджер Бирсоның тікелей өз басшылығымен дайындалды. Осы жолы жеңіп шығып, дүние жүзінің чемпионы болғаннан кейін Сандересс әуесқойлық боксты тастап, кәсіпкерлік бокске көшпекші. Нью-Йорктегі “Азулы арыстан” клубы оны өзіне алмақшы болып, шарт жасасып, осы күннің өзінде аванс ретінде күн ілгері он төрт мың доллар ақша төлеп те қойды”, — деп, жазған болатын Хикерсон.

Николай Трофимович пен Мұрат қонақ үйдің бір номерінде болатын. Шағындау ауыз бөлмесі, душы бар жартылай люкс номер. Екеуі таңертеңгі тамақтан кейін оңаша отырып, ертеңгі болатын айқастың (шешуші айқастын) жайын сөз етті. Тактикалық жоспар жасады. Питер Сандерестің осында өткізген айқастарын мұқият бақылап қана қоймай Николай Трофимович Америка спорт баспасөзінде ол жөнінде, оның боксшылық айла-тәсілдері жөнінде жазылған бірсыпыра мақалаларды қолға түсіріп алған еді. Солардың барлығын да зерттеп оқып, танысқан. Сөйтіп, “қисық мұрын найзағайдың” нендей кереметтері барын танып, біліп алып еді. Ертеңгі айқастың тактикалық жоспарын жасағанда осындай анық көзі жеткен, тікелей сезіп, әбден ақыл сарабына салып, екшелген жайларды жолбасшылыққа алды.

— Сен оны зерттегенің секілді сені Сандересс те зерттейді. Сенің осал дұшпан емес екенінді ол жақсы біледі. Айқасты әдіске, айла-тәсілге құрып еңсере алмайтынын және де түсінеді. Ендеше Сандерестің қолданатын тактикалық жоспары мынадай болуы мүмкін: “дегеннен күшке салып, қатаң шабуылға шығу; сөйтіп, айқастың тізгінін өз қолына алу; үрей туғызу қарсы жаққа. Ал қалған уақытта, әріптесі бел ала бастаған кезде, қорғанысқа көшу; қорғана жүріп, қарсы шабуылдар жасап ұпай жинау. Сандерестің негізгі тактикалық жоспары, көріп тұр, осы болады.

Бұл — спорттық құбылыстарды түйсінгіш алғыр ойлы ұстаздың дәл тауып, төбеден тоқ еткізіп қойып қалғандай етіп айтқан сөзі болатын.

Сандерестің осы тәсіліне қарсы қандай тәсіл қолданып күрескен жөн!? Мұратты тәптіштеп отырып, Николай Трофимович соған әзірледі.

* * *

Николай Трофимович өзінің осында келгелі бері жазып жүрген “Париж күнделігі” дәптеріне шұқшиып, номерде жалғыз отыр еді. Есік қағылды да, почташы әйел кіріп, бірнеше хат, телеграммалар әкеп берді.

Бір телеграмма Дусядан екен: “Жарыстағы табыстарыңмен құттықтаймын! Мұрат үшін зор қуаныштымын! Совет спортының данқы арта берсін!”— депті.

Басқа телеграммалар Алматыдағы спорттық ұйымдардан, жолдас-жоралардан екен.

Кері қайтатын адресі жазылмаған сұрғылттау бір хат

Николай Трофимовичке өзгешелеу болып көрінді. Конверттің сыртына: “Батырбаевтың өз қолына”, — деп жазылған. Оны былай алып қойды да, Николай Трофимович басқа хаттарға көз жүгіртіп шықты. Содан соң күнделігін қайта шұқшиып, жазуға кірісті. Бірақ стол шетіне таман оқшау тасталған әлгі хат назарына шалына берді де, көңілі осыған бөліне берді. Қолына қайтадан алып, қарай бастады. “КСРО-дан келген хат емес. Жергілікті хат. Сонда бұл қайдан? ”Батырбаевтың өз қолына?” дейді. Мұратқа бұл арадан құпиялап кім хат жазбақшы? Парижда ол ешкімді танымайды да, білмейді ғой?!”

Осындай жұмбақ ойлар тізбектеліп келіп, Николай Трофимовичтің басына сықап кіре берді.

Хаттың адресі қолдан жазылмай, машинкамен жазылуы; кері адресінің болмауы да сезік туғызғандай жайлар еді.

Николай Трофимович біреудің құпиясына үнілуге әуесқой адам емес. Бірақ мына хаттың келісі мен кейпі соншалық оғаш болғандықтан, дағдылы әдептілікті былай сырып қойды да, тез ашып оқып көруге шешім түйді. Жүрегі әлдеқандай жамандықтың тықырын сезгендей болды.

Хаттың ішінен машинкамен орысшалап жазылған тілдей сары қағаз шықты.

“Сен Сандерестен жеңілуге тиіссін.

Әйтпесе тірі қалмайсың!”

Қолына бейнебір жылан орала кеткендей Николай Трофимовичтің денесі мұздап сала берді. “Бұл не сұмдық? Кім бұны жазып отырған?”

Ол біртіндеп ақылына салып, ойлай бастады. “Мұратты абыржыту ниетімен істеліп отырған бұзақылық! Бұны Мұратқа жарыс өтіп болғанша көрсетуге еш болмайды!”

Николай Трофимович бұл әзәзіл хатты совет командасын бастап әкелуші аға тренер Харламовқа көрсетпекші болып, номерден асыға шықты.

Судент боксшылардың халықаралық біріншілік жарысы өткізіліп жатқан ұлттық спорт сарайының алды құмырсқаның илеуінен аумайды. Сеңдей соғысып сапырылысқан қаракұрым жұрт. Жарыстың бүгінгі, соңғы күнінің билеті өзге уақыттағыдан үш есе қымбат бола тұрса да бұдан пәлен күн бұрын сатылып кеткен еді. Тым құрса орынсыз кіру билетін табамыз ба деп есек дәмемен келген жанкүйерлер енді, міне, не сарайдың ішіне кіре алмай, не үйлеріне қайтып кетпей, қолдан билет іздестіріп жөнкілісіп жүр.

— Әне, совет боксшылары келе жатыр!— деген үн саңк ете қалды. Жұрт жапырылып солай қарай ұмтылысты. Совет боксшылары мен олардың тренер-секунданттары кішкентай жеңіл автобуспен нөпір жұртты қақ жарып, ақырын, әрең жүріп келеді. Оларды тұтқындап-қоршап алған жанкүйерлер бірге қозғалып қалар емес. Ашық терезелерден блокнот ұстаған қолдар жыпырлап созылады, автограф сұрайды. Сондағы өте-мөте көп аталатын есім: “Мұрат Батырбаев!”

Мұрат автограф үлестіріп үлгіре алмай келеді.

Автобус шешінетін залдың есігіне тақай келіп тоқтады. Қолдарына сойылдарын салмақтап ұстаған полицейлер халықты кейін серпіп, бұл араға жолатпайды. Енді совет боксшыларына бір топ газет корреспонденттері лап қойды. Олардың да кейбірі блокнот, қаламдарын оңтайлап, боксшылар мен олардың ұстаздарының аузынан не сөз шыкса да қақшып, жазып алуға даяр. Ал енді біреулері фотоаппараттарын сығалап, суретке түсіріп жан таппайды.

Америка журналисі, үстінде ала шұбар костюмі бар ұзын мойын Хикерсон Мұраттың алдын кес-кестеп:

— Мұрат мырза, өзіңіздің бүгінгі аяқасыңыз жайында не айтасыз?— деп сұрады.

— Ринг көрсетеді.

Хикерсон аузын Мұраттың құлағына төне тақап:

— Сіз өмірдің есігін жана ашқан адамсыз. Өлі де болса тірі жүргізіз келетін шығар. Солай емес пе?— деді.

Бұл айтылған сөздердің мағынасын Мұрат ұға қоймады да, иығын қомдап:

— Түсінбеймін,— деді.

— Жүр, Мұратик, жүр,— деп Николай Трофимович Хикерсонды қаға-соға бұлардың арасына кіре берді...

* * *

Жарыс басталды. Рингке бірінші болып, аса жеңіл салмақты боксшылар Питер Сандересс (АҚШ) пен Мұрат Батырбаев (КСРО) шақырылды.

Ду етіп соғылған шапалақ спорт сарайының ішін кернеп, жаңғырықтырып жіберді.

Рингтің екі бұрышында кішкентай екі жалауша тұр. Бірі — КСРО-нікі, екіншісі — АҚШ-тікі.

Рингке тұспа-тұс бүйірдегі кішкене есіктен әуелі Питер Сандересс шықты. Шүйдесі қатпарланған Менаджер Бирсон оған секунданттық қызмет етпекке өзі еріп келеді. Сандересс ұзын етек ала халат киіп, белін буып алған. Қошемет көрсетіп

айқайлаған дауыстарға жауап ретінде қолын көкке соза бұлғап, рингке мәз-мереке кейіппен күліп шықты ол.

Оның соңынан Мұрат көрінді. Шибарқыттан тігілген жеңіл курткасын желбегей жамыла салыпты. Секунданы Николай Трофимович болатын.

Айқайлаған көп дауыс оған да қошамет көрсетіп жатты.

Рингті айнала бүгжендеген фотокорреспонденттер мен кинооператорлар аппараттарын сығалап, жан таппайды.

“Тыңдаңыздар! Ең жеңіл салмақ бойынша айқасқа түсетін боксшыларды таныстырамыз. Питер Сандересс! Америка Құрама Штаттары. Салмағы елу килограмм”. “Мұрат Батырбаев! Кеңес Одағы. Салмағы 48 килограмм”.

Мұратқа қарағанда Сандересс бойшандау екен. Бірақ оның есесіне Мұрат кеуделі, шымыр. Спортпен шұғылдана бастағалы бергі үш жылдың ішінде үзбей жаттығудың, шынығудың арқасында ол осы дәрежеге жеткен. Қолмен сылап өсіргендей сұлу да сергек тұлғаға ие болған. Бұл тұрған Мұрат Батырбаев — оқушыға осы кітаптың басында таныс болатын — көктемде жанбырдың астында қалғанда ауруға шалдығатын — нәзік Мұрат емес. Спорт ол Мұратты болаттан берік етіп, шындап қайта жасаған.

Рингке шыққан бетте Мұрат залға шола қарап еді. Он бес мың адам сиярлық далиған кең сарайдың еденінен төбесіне дейін жыпырлай тұтасқан жыбыр-жыбыр адам бейнесі көзіне шалынды. Үңірейген есіктер болмаса, алма түсер жер қалмаған екен.

Мұраттың көңілінде толқу бар екенін біліп, Николай Трофимович оның иығынан, маңдайынан сипалап қояды. Оның жайшылықтағы қатқан алақаны Мұратқа жібектей жұмсақ сезіледі.

— Секунданттар, рингтің сыртына шығындар!— деген ескерту болды. Гонг сынғыр ете қалды. Айқас басталды.

Мың-мыңдаған ыстық көздер залдың дәл ортасындағы ақ шаршыда біріне-бірі тап беріскен екі боксшыны бағып қадалуда.

Осыдан он шақты минут өткенде не болады? Немен тынады бұл айқас? Кім жеңіп чемпион болады? Осыны біліп тынғанша әр кеудеде шыдам жоқ.

Түйіліп ұмтылған бетте Сандересс садақ оғындай атылып кетті. Бірден шабуылға шықты. Көзге шалынбайтын соққылармен Мұратты көміп тастады.

АҚШ-тан келген алапестеу бір топ жанкүйерлер рингке жақын отыр еді. Улап-шулап кетті. Сандересті жігерлендірмек болып айғайға басты.

Мұрат әуелгі сәтте тұмшалана қорғанумен болды. Жаңбырдай сабалаған берекетсіз соққылардың ентігі басылуын аңдып еді. Шегіне, қорғана жүріп, бірнеше рет Сандересті ұрып-ұрып та жіберді.

Енді бір сәтте екі жақ кезек қойғыласып кетті. Екі жақтан сан-сапалақ бораған соққылардың арты клинчпен аяқталды. Сандересс Мұраттың екі қолын қолтығына бірдей қысып, басын оның төсіне тіреп, тұрып қалды. Осы кезде, бастары сүзіскендей болып тұрып қалғанда Мұрат Сандерестің көздері бір түрлі жыртықштанып, қызара қанталап кеткенін көрді.

Бірінші раунд аяқталғанша Сандересс өшіге, құтырына шабуылдаудан танбады. Мұрат оны бойына дарытпаған сайын асқынып, ызаланып кимылдайды. “Ойлағанымды жүзеге асыра алмадым-ау” деген өкінішті оймен ол екі өкпесі солқ-солқ етіп, демалып отыр.

Ал Мұрат болса, Сандереске қарағанда тың еді.

Екінші раундтың басында Сандересс Мұратты қалай да тізе бүктірмей қоймайтындай тағы да жанталасқан жойқын шабуыл бастады. Мұраттың әдіс-айла шеберлігі де осы кезде көзге ерекше айқын түсті. Қорғана жүріп ол да көміп-көміп алады. Соққылары дәл де, тез. Сандересте қапы кету көп.

Раундтың соңына таман тізгін Мұраттың қолына көшкендей болды. Залдағы у-шу құлақ тұндырады. Екінші раунд та аяқталды.

Енді ең шешуші үшінші раунд қалды. Үш қана минут уақыт! Тас-түйін боп белдескен жекпе-жектің тағдыры сонда шешіледі.

Николай Трофимович Мұратты желпи тұрып бір ғана ауыз сөз айтты:

— Енді шабуылда!— деді.

Менаджер Бирсон Сандерестің құлағына төне түсіп, тұтыға сөйлеп жатыр:

— Берілме! Шыдап бақ! Тіпті жеңіліп бара жатсаң, мертіктіріп кет!

Үшінші раунд екі жақтан бірдей шартта-шұрт шабуылдасумен басталды. Тағы да клинч!

— Стоп! Бокс!

Сандересс бұлт етіп бұрышқа қашып шықты. Мұрат оған ес жиғызар емес. Тағы да клинч! Сандересс өзі келіп Мұратты құшақтай алды.

— Стоп!

Мұрат бейқам шегіне беріп еді, Сандересс судьяның командасын күтпестен оны ызаланып дәл бүйректен

пәрменімен бірді қойып қалды. Мұрат бүйрегін баса бүгілді де қалды. Жұрт ду ете түсті.

— Бұзақылық!

— Көззәптық!

— Сандересс рингтен қуылсын!

Көп жұрт орындарынан тұрып, бас киімдерін бұлғап айғайлап жатыр. Дүрсілдетіп тақтайды тебеді. Трибуналардың астымен оңды-солды составтар ағылып жатқандай дүңгірлеп кетті.

Сарайдың ішінде ереуіл туып барады деп ойлады ма екен, қолдарына резинка сойылдарын оңтайлап ұстап, сырттан бір топ полисмендер саулап жетті.

Мұрат бойын тез жазды да, айқасуға ұмтылды. Рингтегі судья Сандересске ескерту жасаумен тынды да, ұрысты жүргізе берді.

Сандересс шабуылға шықты. Көзге шалынбайтын шабуылдармен Мұратты көміп тастады. Бірақ ашынған, тағыланған адамның ақырғы бет тырнасы тәрізді бей-берекет долылық бар еді.

Мұрат қорғана отырып, шегініп барады. Бұрышқа жетті. Арқасы арқанға тиді. Содан күш алғандай кенет ол садақ оғынша атылып кетті. Сандересті құлақ түптен соқты. Соққы барынша жойқын еді. Және бірнеше соққыны көміп-көміп жіберді. Сандерестің көзі бұлдырлап, жер-дүние төңкеріліп бара жатқандай болды.

— Соқ!

— Есін жиғызба!

— Төпе!

Сандерестен әл кетті.

Тағы бір жойқын соққы иегінен кеп тигенде, Сандересс қалшиған қалпы тікесінен тік сұлқ тұрды да қалды. Содан соң шалқасынан құлады. Шүйдесінің тақтайға тарс етіп соғылғаны залдың барлық бұрышына түгел естілді.

Тап осы кезде айқас аяқталғанын білдіріп гонг та соғылды.

У-шудан адам құлағы тұнады. Кімнің жеңгені айтпаса да белгілі еді.

Рингтегі судья Мұраттың қолын көтерді.

Ду қошемет асқақтап кетті. Кеңес Одағының мемлекеттік гимні ойналды. Оның шалқыған қуатты үні залдың ішін кернеп кетті.

Жайшылықта сабырлы, салмақты Николай Трофимович балаша секіріп рингке шықты да, Мұратты құшырлана құшақтап, бетінен сүйді.

МАЗМҰНЫ

Кіріспе орнына	3
Менің атым Қожа	6
Жекпе-жек	91

Бердібек Соқпақбаев

МЕНІҢ АТЫМ — ҚОЖА

Повестер

Редакторы *А. Естен*

Суретшісі *Б. Санитасұлы*

Көркемдеуші редакторы *Б. Серікбай*

Техникалық редакторлары *А. Тілеукеева, Г. Сұлтанова*

ИБ № 6063

120 т.

Теруге 1.10.2001 ж. жіберілді. Басуға 16.10.2001 ж. қол қойылды. Қалыбы 84x108 ¹/₃₂. Каріп түрі «Тип таймс». Офсетті басылыс. Шартты баспа табағы 10,92. Шартты бояу көлемі 11,34. Есепті баспа табағы 11,4. Таралымы 5 000 дана. Тапсырыс № 576/2546. Бағасы келісімді.

Қазақстан Республикасы «Жазушы» баспасы, 480009, Алматы қаласы, Абай даңғылы, 143.

«Кітап» баспа үйі, 480009, Алматы қаласы, Гагарин даңғылы, 93.
Тел.: 42-36-31, 42-07-90, too_kitap@mail.ru

"Жазушы" баспасы

